

Keep & Catalog.

پنجاب یونیورسٹی

Punjab, Pakistan (Province) University, Lahore

انٹرمیڈیٹ کورس فارسی

Intarmidiyit kurs Farsi

یعنی

فارسی زبان کا نصاب امیدواران امتحان انٹرمیڈیٹ کے لئے

جس کو

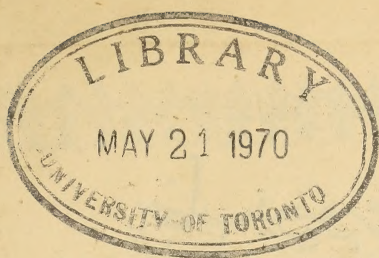
سینٹ پنجاب یونیورسٹی نے مقرر فرمایا

اور

صاحب رجسٹرار بہادر کے حکم سے

سنہ ۱۸۹۰ع

مطبع مفید عام لاہور مین منشی گلاب سنگھ پبلشر گورنمنٹ
سررشتۂ تعلیم پنجاب کے اہتمام سے چھپا

LIBRARY
MAY 21 1970
UNIVERSITY OF TORONTO

انٹرمیڈیٹ کورس فارسی پنجاب یونیورسٹی

اطلاع

سنہ ۱۸۹۱ و ۹۲ء کے لئے سینیٹ کتب مفصلۂ ذیل کو کتب درسیہ قرار دئے جانے کی سفارش کرتی ہے جن سے معیار مطلوبہ کا اظہار ہوتا ہے لیکن یہ ضرور نہین ہے کہ سوالات صرف انہی کتابون سے ہون۔ سالہاے مابعد کے لئے کتب درسیہ کا تقرر سنڈیکیٹ بشرط منظوری سینیٹ وقتاً فوقتاً کیا کریگی +

صیغۂ تعلیم مشرقی مین یہی کورس امیدواران امتحان انٹرنس کے درس مین داخل ہوگا دیکھو قاعدہ ۱۳ مندرجۂ اشتہار امتحان انٹرنس +

تفصیل کتب

احسن القواعد۔ اخلاق جلالی (حصۂ سیاست مدن) جو اس مجموعہ سے علحدہ مل سکتی ہیں۔ اور اس مجموعہ مین ان کے شامل کرنے کی ضرورت نہین۔ باقی سکندرنامہ۔ قصاید عرفی سہ نثر ظہوری اور تاریخ ملکم کا انتخاب اس مجموعہ مین شامل ہے +

انٹرمیڈیٹ کورس فارسی پنجاب یونیورسٹی

سکندر نامہ

خدایا جہان پادشائی ترا است	زما خدمت آید خدائی ترا است
پناہ بلندی و پستی توئی	ہمہ نیستند آنچہ ہستی توئی
ہمہ آفریدہ است بالا و پست	توئی آفرینندۂ ہرچہ ہست
چو شد حجت بر خدائی درست	خرد داد بر تو گوائی نخست
خرد را تو روشن بصر کردۂ	چراغ ہدایت تو بر کردۂ
توئی کاسمان را برافراختی	زمین را گذرگاہ او ساختی
توئی کافریدی زیک قطرہ آب	گہرہاے روشن تر از آفتاب
تو آوردی از لطف جوہر پدید	بہ جوہر فروشان تو دادی کلید
جواہر تو بخشی دل سنگ را	تو بر روے جوہر کشی رنگ را
نبارد ہوا تا نگوئی ببار	زمین ناورد تا نگوئی بیار
جہان را بدین خوبی آراستی	برون زانکہ یاری گرے خواستی

ز گرمی و سردی و از خشک و تر — سرشتی به اندازهٔ یکدگر
چنان برکشیدی و بستی نگار — که به ز آن نیارد خرد در شمار
مهندس بسے جوید از راز شان — نداند که چون کردی آغاز شان
نباید ز ما جز نظر کردنی — وگر خفتنی بازیا خوردنی
زبان تازه کردن به اقرار تو — نینگیختن علت از کار تو
حسابے کزین بگذرد گمرہی ست — ز راه تو اندیشه بے آگہی ست (رازن)
بہر چه آفریدی و بستی طراز — نیازت نه اے از همه بے نیاز
ق
چنان آفریدی زمین و زمان — همان گردش انجم و آسمان
که چندانکه اندیشه گردد بلند — سر خود برون ناورد زین کمند
نبود آفرینش تو بودی خدای — نباشد همه هم تو باشی بجاے
نه خلوت بدی کافرینش نبود — نه چون کرده شد بر تو زحمت فزود
ز تعظیم تو پیش تو هست و نیست — اگر باشد و گر نباشد یکے ست
کواکب تو بر بستی افلاک را — به مردم تو آراستی خاک را
توئی گوهر آمای چار آخشیج — مسلسل کن گوهران در مزیج
حصار فلک برکشیدی بلند — درو کردی اندیشه را شهر بند
چنان بستی این طاق نیلوفری — که اندیشه را نیست زو برتری
خرد تا ابد در نیابد ترا — که تاب خرد بر نتابد ترا
وجود تو از حضرت تنگبار — کند پیک ادراک را سنگسار
نه پرگندهٔ تا فراهم شوی — نه افزودهٔ نیز تا کم شوی

خیالِ نظر خالی از راهِ تو | زگردندگی دور درگاهِ تو
بهر کز تو گردد بلندی گرای | بافگندن کس نیفتد ز پای
کسی را که قهر تو از سر فگند | بپامردی کس نگردد بلند
همه زیر دستیم و فرمان پذیر | توئی یاوری ده توئی دستگیر
اگر پای پیل است وگر پرّ مور | بهر یک تو دادی ضعیفی و زور
ز تقدیر
چو نیرو فرستی بتقدیر پاک | زموری بماری برآری هلاک
چو برداری از رهگذر دود را | خورد پشهٔ مغز نمرود را
چو در لشکر دشمن آری رحیل | به مرغان کشی فیل و اصحاب فیل
گه آری خلیلی ز بتخانهٔ | کنی آشنائی ز بیگانهٔ
گهی با چنان گوهر خانه خیز | چو بو طالبی را کنی سنگ ریز
کر از بهرهٔ آنکه از بیم تو | گشاید زبان جز به تسلیم تو
زبان آوران را بتر بار نیست | که با مشعله گنج را کار نیست
ستانی زبان از رقیبانِ راز | که تا رازِ سلطان نگویند باز
مرا در غبار چنین تیره خاک | تو دادی دل روشن و جان پاک
گر آلوده گردیم اندیشه نیست | که جز گرد ره خاک را پیشه نیست
گر این خاک رو از گنه تافتست | به آمرزش تو که ره یافتست
گناه من ار نامدی در شمار | ترا نام کی بودی آمرزگار
شب و روز در شام و در بامداد | تو بر یادی از هر چه دارم بیاد
چو اول شب آهنگ خواب آورم | به تسبیح نامت شتاب آورم

وگر بامداد است راهم به تست　　همه روز تا شب پناهم به تست
چو خواهم ز تو روز و شب یاوری　　مکن شرمسارم در آن داوری
چنان دارم ای داور کارساز　　کزین بانیازان شوم بی‌نیاز
پرستندهٔ کز ره بندگی　　ق　　کند چون توئی را پرستندگی
درین عالم آباد گردد بگنج　　در آن عالم آزاد گردد ز رنج
پدید آور خلق و عالم توئی　　تو میرانی و زنده کن هم توئی
مرا نیست از خود حسابی به دست　　حساب من از تست چندانکه هست
بد و نیک را از تو آید کلید　　ز تو نیک و از من بد آید پدید
تو نیکی کنی من نه بد کرده ام　　که بد را حوالت بخود کرده ام
ز تست اولین نقش را سرگذشت　　به تست آخرین حرف را بازگشت
ز تو آیتی در من آموختن　　ز من دیو را دیده بر دوختن
چو نام تو ام جان نوازی کند　　به من دیو کی دست بازی کند
ندارم روا با تو از خویشتن　　که گویم توئی باز گویم که من
گر آسوده گر ناتوان می‌زیم　　چنان کافریدی چنان می‌زیم　　ور ن
امیدم چنانست از آن بارگاه　　ق　　که چون من شوم دور ازین کارگاه
فرو ریزم از نظم ترکیب خویش　　دگرگونه گردم ز ترتیب خویش
کند باد پرگنده خاک مرا　　نه بیند کسی جان پاک مرا
پژوهندهٔ حال سربستهٔ من　　نهد تهمت نیست بر هست من
ز غیب آن نمودارش آری بدست　　کزین غایب آگاه باشد که هست　　ن گردد

چو بر هستیٔ تو منِ سست رای — بسے حجت انگیختم دل کشاے
تو نیز ار شود عهدِ من در نهفت — خبر ده که جان ماند گر خاک خفت
چنان گرم کن عزم رایم بتو — که خرم دل آیم چو آیم بتو
همه همرهان تا بدر با من اند — چو من رفتم این دوستان دشمن اند
اگر چشم و گوش است و گر دست و پای — ز من باز مانند یک یک بجاے
توئی آنکه تا من منم با منی — وزین در مبادم تهی دامنی
درین ره که سر بر درے میزنم — بامید تاجے سرے مے زنم
سرے کان ازین در ندارم دریغ — به ار تاج بخشی بدان سر نه تیغ
ز حکمے که آن در ازل راندهٔ — نگردد قلم زانچه گرداندهٔ
ولیکن بخواهش من حکم کش — کنم زین سخنها دل خویش خوش
تو گفتی که هر کس که در رنج و تاب — دعائے کند من کنم مستجاب — هرآنکس
چو عاجز رهاننده دانم ترا — درین عاجزی چون نخوانم ترا
بلے کار تو بنده پروردن است — مرا کار با بندگی کردن است
شکسته چنان گشته ام بلکه خرد — که آبادیم را همه باد برد
توئی کز شکستم رهائی دهی — وگر بشکنی مومیائی دهی
در آن نیم شب کز تو جویم پناه — به مهتابِ فضلم برافروز راه
نگهدارم از رخنهٔ رهزنان — مکن شاد بر من دل دشمنان
بلائے که باشم درو ناصبور — ز من دور دار اے زبیداد دور
به شکرم رسان اول آنگه به گنج — نخستم صبوری ده آنگاه رنج

گرم در بلائے کنی مبتلا | نخستم صبوری دہ آنگہ بلا
گرم بشکنی ور نہی در نورد | کفِ خاک خواہی ز من خواہ گرد
برون افتم از خود بہ پر گندگی | نیفتم برون با تو از بندگی
پژوہندہ را یاد زان شد کلید | کز اندازۂ خویشتن در تو دید
کسے کز تو در تو نظارہ کند | ورقہائے بیہودہ پارہ کند
نشاید ترا جز بتو یافتن | عنان باید از ہر درے تافتن
نظر تا باین جاست منزل شناس | ازین بگذری در دل آید ہراس
سپردم بتو مایۂ خویش را | تو دانی حسابِ کم و بیش را

مناجات جل و علٰے و تضرع نمودن و نیایش باری تعالٰے

بزرگا بزرگی دہا بیکسم | توئی یاوری بخش و یاری رسم
نیاوردم از خانہ چیزے نخست | تو دادی ہمہ چیز من چیز تست
چو کردی چراغ مرا نوردار | زمن باد مشعل کشان دور دار
بگشتن تو دادی تنو مندیم | بدہ زانچہ کشتم برومندیم
گریوہ بلند است و سیلاب سخت | مپیچان عنان من از راہ رخت
ازین سیل گاہم چنان در گذار | کہ پل نشکند بر من این رود بار
عقوبت مکن عذر خواہ آمدم | بہ درگاہ تو روسیاہ آمدم
سیاہ مرا ہم تو گردان سفید | مگر دانم از درگہت نا امید

بخت ن

سرشتِ مرا کافریدی ز خاک ‌ ‌ ‌ سرشته تو کردی بنا پاک پاک
اگر نیکم وگر بدم در سرشت ‌ ‌ ‌ قضائے تو این نقش بر من نوشت
خداوند مائی و ما بنده ایم ‌ ‌ ‌ به نیروے تو یک بیک زنده ایم
ہر آنچه آفرید است بیننده را ‌ ‌ ‌ نشان مے دہد آفریننده را
مرا ہست بینش نظرگاهِ تو ‌ ‌ ‌ چگونه نه بینم بدو راهِ تو
ترا بینم از ہر چه پرداختست ‌ ‌ ‌ که ہستی تو سازنده او ساختست
ہمه صورت از پیش فرہنگ ورائے ‌ ‌ ‌ به نقاشِ صورت بود رہنمائے
بسے منزل آمد ز من تا به تو ‌ ‌ ‌ نشاید ترا یافت الا به تو
اساسے که در آسمان و زمیست ‌ ‌ ‌ به اندازۂ فکرتِ آدمی ست
شود فکرت اندازه را رہنمون ‌ ‌ ‌ سر از حدّ اندازه نارد برون
بہر پایۂ دست چندان رسد ‌ ‌ ‌ که آن پایه را حدِ بپایان رسد
چو پایان پذیرد حدِ کائنات ‌ ‌ ‌ نماند در اندیشه دیگر جہات
نیندیشد اندیشه افزون ازین ‌ ‌ ‌ تو ہستی نۂ بلکه بیرون ازین
بر آن دارم اے مصلحت خواه من ‌ ‌ ‌ که باشد سوے مصلحت راه من
رہے پیشم آور که انجام کار ‌ ‌ ‌ تو خوشنود باشی و من رستگار
جز این نیستم چارۂ در سرشت ‌ ‌ ‌ که سر بر نگردانم از سرنوشت
امیدم بتو ہست ز اندازه بیش ‌ ‌ ‌ لکن ناامیدم ز درگاه خویش
حمد ‌ زخود گرچه مرکب برون رانده ام ‌ ‌ ‌ براه تو درینم ره مانده ایم
فرود آرم ہمدم بدرگاه خویش ‌ ‌ ‌ نگردان سرِ رشته از راه خویش

زمن جستن در ره نمودن ز تو   بجان آمدن جان فزودن ز تو
چو بازار من بی من آراستی   بآن رسم و آئین که میخواستی
ز رونق مبر نقش آرایشم   نصیبی ده از گنج بخشایشم
چه خواهی ز من با چنین بود سست   همان گیر نابود بودم نخست
مرا چون نظر بر من انداختی   مزن مقرعه چونکه بنواختی
تو دادی مرا پایگاهی بلند   توام دستگیر اندرین پای بند
چو دادیم ناموس نام آوران   بده دادم ای داور داوران
سری را که بر سر نهادی کلاه   مینداز در پای هر خاک راه
دلی را که شد بر درت راز دار   ز دریوزهٔ هر دری باز دار
نکو کن چو کردار خود کار من   مکن کار با من چو کردار من
نظامی درین بارگاهِ رفیع   نیارد بجز مصطفی را شفیع

سبب نظم کتاب

شبی چون سحر زیور آراسته   به چندین دعای سحر خواسته
ز مهتاب روشن جهان تابناک   برون ریخته نافه از ناف خاک
تهی گشته بازار خاک از خروش   ز بانگ جرسها بر آسوده گوش
رقیبان شب گشته سرمست خواب   فرو برده سر صبح صادق در آب
من از شغل گیتی بر افشانده دست   به زنجیر فکرت شده پای بست
گشاده دل و دیده بر دوخته   بره داشتن خاطر افروخته

که چون بایدم مطرحے ساختن — شکارے در آن مطرح انداختن
فگنده سرم را سراسیمه وار — چو بالین گوران بگوران نگار
سرم بر سر زانو آورده جاے — زمین زیر سر آسمان زیر پاے
قرارے نه در نبض اعضاے من — سر من شده کرسئے پاے من
بجولانِ اندیشۂ ره نورد — ز پهلو به پهلو شدم گرد گرد
تن خویش در گوشه بگذاشته — بصحراے جان توشه برداشته
گه از لوح ناخوانده عبرت پذیر — گه از صُحف پیشینیان درس گیر
چو شمع آتش افتاده در باغ من — شده باغ من آتشین داغ من
گدازنده چون موم در آفتاب — بمومے چنان بسته در دیده خواب
مگر جادوان از من آموختند — که از موم من خواب را دوختند — خودت
در آن رهگذرهاے اندیشناک — پراگنده شد در سرم مغز پاک
در آمد بمن خوابے از جوش مغز — در آن خواب دیدم یکے باغ نغز
کز آن باغ رنگین رطب چیدمے — وزو دادمے هر کرا دیدمے
رطب چین در آمد ز دوشینه خواب — دماغے پر آتش دهانے پر آب
موذن بر آورده بانگِ قنوت — که سبحان حی الذی لا یموت
بر آمد ز من نالۂ بے آگهی — کز اندیشه برگشتم از خود تهی
چو صبح سعادت بر آمد پگاه — شدم زنده چون باد در صبحگاه
شب افروز شمعے بر افروختم — وز اندیشه چون شمع مے سوختم
دلم با زبان در سخن پروری — چو هاروت و زهره به افسونگری

کہ بے شغل چندین نباید نشست / دگر بار طرزے نو آرم بدست

نواے غریب آورم در سرود / دہم جان پیشینگان را درود

فروزم چراغے ز پروانۂ / درختے برآرم زیک دانۂ

کہ ہر کافگند میوۂ زین درخت / نشانندہ را گوید اے نیک بخت

بشرطیکہ مشتے فرومایگان / نہ وزدند کالاے ہمسایگان

گرفتم سر تیز ہوشان منم / شہنشاہ گوہر فروشان منم

ہمہ خوشہ چین اند و من دانہ کار / ہمہ خانہ پرواز و من خانہ دار

بدین چارسو چون نہم دستگاہ / کہ ایمن نباشم ز دزدان راہ

کہ وارد دکانے درین چارسوے / کہ رخنہ ندارد ز بسیار سوے

چو دریا چرا ترسم از قطرہ دزد / کہ ابرم دہد بیش ازان دست برد

اگر بر فروزی چو مہ صد چراغ / ز خورشید باشد برو نام داغ

نظامی کہ نظم دری کار اوست / دری نظم کردن سزاوار اوست

پیشینیان

حکایت بر سبیل تمثیل

شنیدم کہ رندے جگر تافتہ / درستے کہن داشت نو یافتہ

شنیدہ ز پیرانِ دینار سنج / کہ زر زر کشد در جہان گنج گنج

بہ بازار شد تا بہ زر زر کشد / بہ یک مغربی مغربی درکشد

بہ دکانِ جوہر فروشے رسید / کہ زر بیشتر زان بہ یکجا ندید

فروریختہ زر بہ انبار چست / قراضہ قراضہ درستش درست

به امید آن گنج دیوار بست | بینداخت دینار خود را ز دست
فرو ماند مرد از زر انگیختن | وزان یک عدد در صد آمیختن
به زاری نمود از پئے زر خروش | بنالید بر مرد جوهر فروش
که از ملکِ دنیا بچندین درنگ | درستے زر آورده بودم بچنگ
شنیدم نه از زیرکی از ابلهی | که زر زر کشد چون برابر نهی
به گنجینهٔ این دکان تاختم | زر خود بدین زر برانداختم
مگر گردد آن زر بدین ریختہ | خود آن زر بدین زر شد آمیختہ
بخندید صرافِ آزاد مرد | وز آمیزشِ زر بدو قصہ کرد
که بسیار باید برِ اندکے | یکے بر صد آید نہ صد بر یکے
هر آنکس که شد دزدِ بنگاهِ من | بس است این مثل شحنهٔ راهِ من
بسا آسیا کو غریوان بود | چو بینند مزدور دیوان بود
ز دزدان مرا بس شد این دستمزد | که نازند بر من همین بانگ دزد
سیاهان که تاراج ره میکنند | به دزدی جهان را سیه میکنند
بروز آتشے بر نیارند گرم | که دارد [illegible] دیده از دیده شرم
دبیران نگر تا به روز سپید | قلم چون تراشند از مشک بید
نهانے مرا آشکارا برند | ز گنجینہ نگر تا بخارا برند
نخرند کالا که پنهان بود | که کالاے دزدیده ارزان بود
ولیکن چو عیب آشکارا شود | دل دوستان بے مدارا شود
اگر دزد برده برآرد نفیر | برد دست او شحنهٔ دزد گیر

به ار من گدازم که خود روزگار	بهر نیک و بد باشد آموزگار
ترازوی گردونِ گردان بسیچ	نماند و نماند نسنجیده هیچ
بیا ساقی از می نشان ده مرا	ازان داروی بیهشان ده مرا
بدان داروی تلخ بیهش کنم	مگر خویشتن را فرامش کنم

در حسب حال و سر انجام روزگار خود گوید

نظامی بسا صاحب آوازهٔ	کهن گشتهٔ همچنان تازهٔ
چو شیران ز سر پنجه بخشای چنگ	چو روبه میارای خود را برنگ
شنیدم که روباه رنگین بروس	خود آرای باشد برنگ عروس
چو باران بود روز یا باد و گرد	برون ناورد موی خویش از نورد
به کنجی کند نی علف جای خویش	نلیسد مگر دست یا پای خویش
پی پوستین خونِ خود را خورد	همه کس تن او پوست را پرورد
سر انجام کاید اجل سوی او	وبالِ تنِ او شود موی او
بدان موینه قصد خونش کنند	به رسوائی از تن برونش کنند
بساطے چه باید برآراستن	کز و ناگزیر است برخاستن
هر آن جانور کو خود آرای نیست	طمع را بآزارِ او رای نیست
برون آی زین پردهٔ هفت رنگ	که رنگین بود آئینه زیر زنگ
بس این جادو یها برانگیختن	چو جادو بکس در نیامیختن
نه گوگرد سرخی نه لعل سفید	که جوینده باشد ز تو ناامید

اگر کان کنی چونائی بدست	بسے گنج زینگونہ در خاک ہست	
بہ مردم در آمیز گر مردمی	کہ با آدمی خوگر است آدمی	
چو دور افتد از میوہ خور میوہ دار	چہ خرما بود نخلبن را چہ خار	
چو میوہ رسیدہ شود شاخ را	کدیور فرامش کند کاخ را	
چہ گنجے ست کان ارمغانیم نیست	دریغا جوانی جوانیم نیست	
جوانی بود خوئے آدمی	چو خوبی رود کے بود خرمی	
جوانی شد و زندگانی نماند	جہان گو ممان چون جوانی نماند	
چو پے سست و پوسیدہ گشت استخوان	دگر قصۂ خوبروئی مخوان	
غرور جوانی چو از سر گذشت	ز گستاخ کاری فروشوے دست	
بہی چہرۂ باغ چندان بود	کہ شمشاد با لالہ خندان بود	
چو باد خزانی در افتد بہ باغ	زمانہ دہد جاے بلبل بزاغ	
شود برگ ریزان ز شاخ بلند	دل باغبان زو شود دردمند	
ریاحین ز بستان شود ناپدید	در باغ را کس نجوید کلید	
بنال اے کہن بلبل سالخورد	کہ رخسارۂ سرخ گل گشت زرد	
دوتا شد سہی سرو آراستہ	کدیور شد از سایہ برخاستہ	بارغ
چو تاریخ پنجہ در آمد بہ سال	دگرگونہ شد بر شتابندہ حال	
سر از بار سنگین در آمد بسنگ	جمازہ تنگ آمد از راہ تنگ	
فرو ماندہ دستم ز مے خواستن	گران گشت پایم ز برخاستن	
تنم گونۂ لاجوردی گرفت	گلم سرخی انداخت زردی گرفت	

ہیون رونده زره مانده بازه   بہ بالین گہ آمد سرم را نیاز
ہمان بود چوگانئے بادپاے   بصد زخم چوگان نجنبد ز جاے
طرب را بہ میخانہ گم شد کلید   نشان پشیمانی آمد پدید
برآمد زکوه ابر کافور بار   مزاج زمین گشت کافور خوار
مرا برف بارید بر پرّ زاغ   نشاید چو بلبل تماشاے باغ
گہے دل برفتن گرایش کند   گہے خواب را سر ستایش کند
عتاب عروسان درآمد بگوش   صراحی تہی گشت ساقی خموش
سر از لہو پیچید گوش از سماع   کہ نزدیک شد کوچگہ را وداع
بوقتے چنین گنج بہتر نہ کاخ   کہ دوران کند دستبازی فراخ   زن
تماشاے پروانہ چندان بود   کہ شمع شب افروز خندان بود
چو از شمع خالی کنی خانہ را   نہ بینی دگر رقص پروانہ را
بہ روز جوانی و نوزادگی   زدم لاف پیری و افتادگی
کنون کے بغم شادمانی کنم   بہ پیرانہ سر چون جوانی کنم
چو بوسیده چوبے کہ در کنج باغ   فروزنده باشد بشب چون چراغ
شب افروز کرمے کہ تابد ز دور   زنلے نورئے شب زند لاف نور
اگر دیدمے در خود افزایشے   طلب کردمے جاے آسایشے
بہ آسودگی عمر نو کردمے   جہان را بہ شادی گرو کردمے
چو روز جوانی بپایان رسید   سپیده دم از مشرق آمد پدید
بہ تدبیر آنم کہ سر چون نہم   چگونہ پے از کار بیرون نہم

سرے کو سزاوار باشد بتاج
سر بنگاه او مشک باشد نه عاج

ازان پیش کین هفت پرکار تیز
کند خط عمر مرا ریز ریز

برآرم بهر زخمهٔ دستِ خویش
نگهدارم آوازهٔ هستِ خویش

به هر مهرهٔ حقه بازی کنم
به واماندگان چاره سازی کنم

چو رهوار گیلم ازین پل گذشت
به گیلان ندارم سر باز گشت

درین راه خوابنده چون من بسیست
ندارد کسے یاد کاینجا کسے ست

به یاد آور اے تازه کبک دری
که چون بر سر خاک من بگذری

گیا بینی از خاکم انگیخته
سر بن سوده بالین فرو ریخته

همه خاکِ فرشم مرا ابر و باد
نکرده ز من هیچ هم عهد یاد

نهی دست بر شوشهٔ خاک من
به یاد آوری گوهر پاک من

فشانی تو بر من سرشکے ز دور
فشانم من از آسمان بر تو نور

دعاے تو بر هر چه دارد شتاب
من آمین کنم تا شود مستجاب

درودم رسانی رسانم درود
بیائی بیایم ز گنبد فرود

مرا زنده پندار چون خویشتن
من آیم بجان گر تو آئی به تن

مدان خالی از هم نشینی مرا
که بینم ترا گر نه بینی مرا

لب از خفتهٔ چند خامش مکن
فرو خفتگان را فرامش مکن

چو این جا رسی مے در افگن بجام
سوے خوابگاهِ نظامی خرام

چه پنداری اے خضرِ فرخنده پے
که از مے مرا هست مقصود مے

ازان مے همه بیخودی خواستم
وزان بیخودی مجلس آراستم

مرا ساقی از وعدهٔ ایزدی ست — صبوح از خرابی مے از بیخودی ست
وگرنه به ایزد که تا بوده ام — به مے دامنِ لب نیالوده ام
گر از مے شدم هرگز آلوده کام — حلال خدا بر نظامی حرام
بیا ساقی از سر بنه خواب را — مئے ناب ده عاشقِ ناب را
مئے کو چو آبِ زلال آمده است — به هر چار مذهب حلال آمده است

گفتار در نصیحت

دلا تا بزرگی نیاری بدست — بجاے بزرگان نباید نشست
بزرگیت باید درین دسترس — به یاد بزرگان برآور نفس
سخن تا نپرسند لب بسته دار — گهر نشکنی تیشه آهسته دار
نه پرسیده هر کو سخن یاد کرد — همه گفتهٔ خویش برباد کرد
به بے دیده نتوان نمودن چراغ — که جز دیده را دل نخواهد بباغ
سخن گفتن آنگه شود سودمند — کزان گفته آواز گردد بلند
چو در خورد گوینده ناید جواب — سخن یاوه گفتن بود ناصواب
چه میگویم اے نانیوشنده مرد — ترا گوش بر قصهٔ خواب و خورد
دهن را به مسمار بر دوختن — به از گفته و گفته را سوختن
چه دانی که من خود چه فن میزنم — دهل بر در خویشتن میزنم
متاعِ گرانمایه دارم بسے — نیارم برون تا نخواهد کسے
خریدار دُر چون صدف دیده دوخت — بدین کاسدی در نشاید فروخت

مرا با چنین گوہر ارجمند — ہمے حاجت آمد بگوہر پسند

نیوشندۂ خواہم از روزگار — کہ گویم بدو رازِ آموزگار

بکاوم من الماس از کان خویش — کنم بستہ در جان او جان خویش

زمانہ چنین پیشہا بر دہد — یکے در ستاند یکے در دہد

دلے کو کہ بے جان خراشی بود — کمندے کہ بے دور باشی بود

مگر مار بر گنج زین جا نشست — کہ تا رایگان مہرہ ناید بدست

مگر نخل خرما نباشد بلند — ز تاراج ہر طفل یابد گزند

بشحنہ توان پاس رہ داشتن — بہ خاکستر آتش نگہداشتن

ازین خوے خوش کان سرشت منست — بسے رخنہ در کار گشت منست

دگر رہروان کین کمر بستہ اند — بہ خوے بد از رہزنان رستہ اند

بدان تا گریزند طفلان راہ — چو زنگی چرا گشتہ باید سیاہ

براہے کہ خواہم شدن رخت کش — رہ آورد من بس بود خوے خوش

شد لنہ بہ خوے خوش آمودہ شد گوہرم — بدین سان زیم ہم بدین بگذرم

چو از بہر ہر کس درے سفتن است — سرودے ہم از بہر خود گفتن است

ز چندین سخنگو سخن یادگار — سخن را منم در جہان یادگار

سخن چون گرفت استقامت بمن — اقامت کند تا قیامت بمن

منم سرو پیراے باغ سخن — بخدمت میان بستہ چون سرو بن

فلک وار دور از فسوسِ ہمہ — سر آمد و لے پاے بوس ہمہ

چو برجیس در جنگِ ہر بد گمان — کمان دارم و بر ندارم کمان

چو زہرہ درم در ترازو نہم / ولے چون درہم بے ترازو دہم
بخندم بر اندوہ کس برق وار / کہ از برق من بر من افتد شرار
بہر خار چون گل صلائے زنم / بہر زخمہ چون نے نوائے زنم
مگر آتش است این دل سوختہ / کہ از خار خوردن شد افروختہ
بخواہندگان بخشم از مال و گنج / کہ از مال دادن نیایم بہ رنج
چو دریا شدم دشمنے عیب شوے / نہ چون آئینہ دوستے عیب جوے
نمایم جو و گندم آرم بجاے / نہ چون جو فروشان گندم نماے
پس ہیچ پشتے چنان نگذرم / کہ در پیش رویش خجالت برم
ز بد گوے بد گفتہ پنہان کنم / بہ پاداش نیکش پشیمان کنم
نگویم بد اندیش را نیز بد / کزان گفتہ باشم بد اندیش خود
بدین نیکی آرندم از دشت و رود / ز نیکان و از نیکنامان درود
وزین حال گر تیز گردان شوم / زیارت گہِ نیکمردان شوم
شوم بر درم ریز خود زرفشان / کنم سرکشی لیک با سرکشان
ز بے آلتی وا نماندم بہ گنج / جہان باد و از باد ترسد ترنج
ز شاہان گیتی درین غار ژرف / کرا بود چون من حریفے شگرف
کہ دیدست بر ہیچ رنگین گلے / ز من عالی آوازتر بلبلے
بہر دانشے دفتر آراستہ / بہ ہر نکتہ خامہ خواستہ
پذیرفتہ از ہر فنے روشنی / جداگانہ در ہر فنے یک فنی
شکر دانم از ہر لب انگیختن / گلابے ز ہر دیدہ ریختن

شوم
درز

کسے را کہ در گریہ آرم چو آب		بخندانمش باز چون آفتاب
بہ دستم دراز دولتِ خوش عنان		طبرزد چنین شد طبرخون چنان
توانم در زہد بر دوختن		بہ بزم آمدن مجلس افروختن
ولیکن درخت من از گوشہ رست		ز جا گر بجنبم شود بیخ سست
چلہ چون چہل گشت و خلوت ہزار		بہ بزم آمدن دور باشد ز کار
بہ ہنگام سیل آشکارا شدن		نشاید ز رے تا بخارا شدن
ہمان بہ کہ من با چنین بد سخت		برون ناورم چون گل از گوشہ رخت
بخود گم شوم خلق را رہنمائے		ہمایون زکم دیدن آمد ہمائے
سرم پیچید از خفتن و خاستن	ق	ندانم دگر چارۂ ساختن
جز آن کز سخن بر سرایم گلے		برآن گل زنم بانگ چون بلبلے
اگر بہ ز خود گلبنے دیدمے		گلے سرخ یا زرد از و چیدمے
چو از رانِ خود خوردہ باید کباب		چہ گردم بدریوزہ چون آفتاب
ملالت گرفت از من ایام را		بگنج ارم بردم آرام را
نشینم چو سیمرغ در گوشۂ		دہم گوش را از سخن توشۂ
در خانہ را چون سپہر بلند		زدم بر جہان قفل بر قفلبند
ندانم کہ دوران چسان میرود		چہ نیک و چہ بد در جہان میرود
یکے مردہ شخصم نہ مردِ روان		نہ از کاروانے نہ از کاروان
بہ صد رنج دل یک نفس مے زنم		بدان تا نخسپم جرس می زنم
ز مہرِ کسان روے برتافتم		کس خویش را خویشتن یافتم

بر عاشقان کز بدی بد شوم	همان به که معشوق خود خود شوم
گرم نیست روزی مهر کسان	خدا ایست رزاق روزی رسان
در حاجت از خلق بر بسته به	ز درهاے هر آدمی رسته به
مرا کاشکی بودے آن دسترس	که نگذاشتم حاجت کس بکس
درین منزل خاکی از بیم خون	نیارم سر از خط فرمان برون
درین حال و منزل کسے چون بود	که زندان او منزل خون بود
در خلق از گل برانداوده ام	درین ره بدین دولت آسوده ام
چهل روز خود را گرفتم زمام	کا دیم از چهل روز گردد تمام
چو در چار بالش ندیدم درنگ	نشستم درین چار دیوار تنگ
زهر جو که انداختم در خراس	درے باز دادم بگوهر شناس
هزار آفرین بر سخن پرورے	که بر سازد از هر جوے جوهرے
تر و خشک از اشک و رخسار من	به کهگل برانداوده دیوار من
تن اینجا به پست جوین ساخته	دل آنجا به گنجینه پرداخته
ببازی نبردم جهان را بسر	که شغل دگر بود جز خواب و خور
نخفتم شبے شاد بر بسترے	که نگشادم آن شب ز دانش درے
ضمیرم نه زن بلکه آتش زن است	که مریم صفت بکر آبستن است
تقاضاے آن شوے چون آیدش	که از سنگ و آهن برون آیدش
بدین دل فریبی سخنهاے بکر	بسختی توان زادن از راه فکر
سخن گفتن بکر جان سفتن است	نه هر کس سزاے سخن گفتن است

به دُرّی سفالینه را سفته گیر	سرودی به گرمابهٔ گفته گیر
مبین تیز زان دشتهاے فراخ	کز آوازه گردد گلو شاخ شاخ
چو بر سنگهٔ شاه زرّے زنی	چنان زن که گر بشکند نشکنی

رفتن سکندر در ملک بردع

خوشا ملک بردع که اقصاے وے	که اردی بهشت است در ماه دے
تموزش گلِ کوهساری دهد	زمستان نسیم بهاری دهد
بهشتی شده بیشه پیرامنش	دگر کوثرے بسته در دامنش
سوادش ز بس سبزهٔ مشک و بید	چو باغ ارم خاصه باغ سفید
ز تیهو و درّاج و کبک و تذرو	نیابی تهی سایهٔ بید و سرو
گرایندہ بومش به آسودگی	فروشسته خاکش ز آلودگی
همه سال ریحانها سبز شاخ	همیشه در ناز و نعمت فراخ
علف‌گاه مرغان این کشور است	اگر شیر مرغت بباید در وست
زمینش به باغ زر آغشته اند	تو گوئی در و زعفران کشته اند
خرامنده بر سبزهٔ آن زمی	خیالے نه بیند بجز خرّمی
کنون تخت و آن بارگه گشت خرد	دبیقی و دیباش را باد برد
فرو ریخت آن تازه گلنار بار	وز آن نار و نرگس برآمد غبار
بجز هیزم خشک و سیلاب تر	نه بینی در آن بیشه چیزے دگر
همانا که آن رستنیهاے چست	نه از دانه کز دامن عدل رست

گر آن پرورش یابد امروز باد — از آن به بود آستین را طراز

بلے کو فراغت بود شاه را — ز نو زیورے بخشد آن گاه را

هروش لقب بود ز آغاز کار — کنون بردعش خواند آموزگار

در آن بوم آباد و جاے مهان — زمانه بسے گنج دارد نهان

بدین خرمی گلستانے کجاست — بدین خرمی گنجدانے کجاست — فرخی

هنوز اندر آن کشور مال سنج — زمین گر نشگافند یابند گنج

چنین گفت گنجینه دار سخن — که سالار آن گنجدانِ کهن

زنے حاکمه بود نوشابه نام — همه ساله با عشرت و عیش و جام

قوی راے و روشندل و نغزگو — فرشته منش بلکه فرزانه خوے

برون از کنیزان چابک سوار — غلامان شمشیرزن سی هزار

نه گشتے ز مردان کسے بر درش — و گر چند نزدیک بودے برش

بجز زن کسے کارسازش نبود — بدیدار مردان نیازش نبود

زنا داشتن راے زن در سراے — به کدبانوی فارغ از کتخداے

غلامان به اقطاع خود تاخته — وطن گاه از بهر خود ساخته

کسے از غلامان ز بس قهر او — ندیده درونِ درِ شهر او

بهر جا که پیکار فرمود شان — فریضه ترین کار آن بود شان

سکندر چو لشکر بصحرا کشید — سراپرده را بر ثریا کشید

در آن خرم آباد مینوسرشت — فرو ماند حیران ز بس کار و کشت

بپرسید کین بوم فرخ کراست — کدامین تهمتن درین پادشاست

نمودند کین مرز آراستہ
زنے راست با این بسے خواستہ

زنے از بسے مرد چالاک تر
بگوہر ز دریا بسے پاک تر

قوی راے و روشندل و سرفراز
بہ ہنگام سختی رعیت نواز

بہ مردی کمر بر میان آورد
تفاخر بہ نسل کیان آورد

کلہ داریش ہست و او بے کلاہ
سپہ دارد و او را نہ بیند سپاہ

غلامانہ مردانہ دارد بسے
نبیند ولے روے او را کسے

زنان سمن سینہ و سیم ساق
بہر کار با او کنند اتفاق

کجا قاقمے یا حریرے است نرم
بلرزد بر اندام ایشان ز شرم

فرشتہ در ایشان نہ بیند دلیر
وگر بیند افتد ز بالا بہ زیر

درخشندہ ہر ایک در ایوان باغ
چو در روز خورشید و در شب چراغ

نظر طاقت آن ندارد ز نور
کہ بیند در ایشان ز نزدیک و دور

بگوش کسے گاید آواز شان
سر خود کند در سر ناز شان

ز لعل و ز در گردن و گوش پر
لب از لعل کانی و دندان ز در

ندانم چہ افسون فن و خواندہ اند
کز آشوب شہوت جدا ماندہ اند

ندارند زیر سپہر کبود
رفیقے بجز بادہ و بانگ رود

زنے پاک پیوند فرمان رواے
بر ایشان فرو بستہ دارد ہواے

صنم خانہا دارد از قصر و کاخ
بر آن لعبتان کردہ درہا فراخ

اگرچہ پس پردہ دارد نشست
ہمہ روز باشد عمارت پرست

سراے ملوکانہ دارد بلند
بساطے کشیدہ در و ارجمند

زبلور تختے برانگیخته — به جزع وار گوهر فرو ریخته

زبس شب چراغ آن گرانمایه گاه — به شب چون چراغ است رخشنده ماه

نشیند بر آن تخت هر بامداد — کند شکر بر آفریننده یاد

عروسانه او کرده بر تخت جاے — عروسانه دیگر بخدمت بپاے (عروسان)

شب و روز با باده و بانگ رود — تماشا کنان زیر چرخ کبود

گذشت از پرستیدن کردگار — بجز خواب و خوردن ندارند کار

زنے کاردان با همه کان گنج — ز طاعت نهد بر تن خویش رنج

ز پرهیزگاری که دارد سرشت — بخسپد در آن خانهٔ چون بهشت

دگر خانه دارد ز سنگ رخام — شب آنجا رود و ماه تنها خرام

در آن خانه آن شمع گیتی فروز — خدا را پرستش کند تا بروز

بمقدار آن سر در آرد بخواب — که مرغی فرود آورد سر بآب

دگر بار با آن پری پیکران — خورد مے به آواز رامشگران

شب و روز زینگونه دارد عنان — بروز این چنین چون شب آید چنان

نه شب فارغ است از پرستشگری — نه روز از تماشاے جان پروری

خورند از پے او و یاران او — غم کار او کارداران او

شه این داستان را پسندیده داشت — تمناے آن نقش نادیده داشت

نشستنگهے دید ز آب و گیا — به گوهر گرامی تر از کیمیا

وزان جاے آسوده بارود و جام — بر آسود یک چند شد شاد کام

چو نوشاه دانست کاورنگ شاه — به فال همایون در آمد ز راه

پرستشگری را برآراست کار
بر اندازهٔ پایهٔ شهریار

فرستاد نزلی سزاوار او
کمر بست بر خدمت کار او

برون از بسی چارپای گزین
چه از بهر مطبخ چه از بهر زین

بهین چیزهایی که زان بوم رست
به رنگ و به رونق دلاویز و چست

خورشهای شاهانهٔ مشکبوی
طبقهای مشک از پی دستشوی

دگرگونه از میوه بسیار چیز
ز شهد و شکر چند خروار نیز

می و نقل و ریحان مجلس فروز
کشیدند زینگونهها چند روز

جداگانه نیز از پی مهتران
فرستاد هر روز نزلی گران

ز بس مردمیها که آن زن نمود
زبان بر زبان پرسشش می‌ستود

ملک را بدیدار آن دلنواز
زمان بر زمان بیشتر شد نیاز

بدان تا خبر یابد از راز او
ببیند در آن مملکت ساز او

قدمگاه او بنگرد تا کجاست
حکایت دروغ است یا هست راست

رفتن سکندر نزد نوشابه به لباس سفارت

چو خورشید زر نعل زربست روز
برآمد به زین شاه گیتی فروز

برسم رسولان برآراست کار
سوی نازنین شد فرستادهوار

چو آمد به دهلیز درگاه فراز
زمانی برآسود زان ترکتاز

در و درگهی دید چون آسمان
زمین بوس او هم زمین هم زمان

پرستندگان چون خبر یافتند
بر بانوی خویش بشتافتند

نمودند کز درگه شاه روم ق گزو فرخی یافت این مرز و بوم
رسولی رسیدست با رای و هوش پیام آوری چون فرشته خموش
ز سر تا قدم صورت بخردی به دیدار او فره ایزدی
برآراست نوشابه درگاه را به زر در گرفت آهنی راه را
پری چهرگان را بصد گونه زیب صف اندر صف آراست آن دلفریب
برآمود گوهر به مشکین کمند فرو هشت هر گوهر آگین پرند
درآمد به جلوه چو طاؤس باغ درافشان و خندان چو روشن چراغ
بر اورنگ شاهنشهی برنشست گرفته معنبر ترنجی به دست
بفرمود کائین بجای آورند فرستاده را در سرای آورند
وکیلان درگاه دیوان او بجای آوریدند فرمان او
فرستاده از در درآمد دلیر سوی تخت شد چون خرامنده شیر
کمر بند و شمشیر بگشاد باز برسم رسولان نبردش نماز
نهانی در آن قصر زیبنده دید بهشتی سرای فریبنده دید
پر از حور آراسته چون بهشت بساط زمین گشت عنبر سرشت
ز بس گوهرین گوش گردنکشان شده چشم بیننده گوهرفشان
ز تابنده یاقوت رخشنده لعل خرامنده را آتشین گشت نعل
مگر کان و دریا بهم تاختند همه جوهر اینجا در انداختند
زن زیرک از سیرت شان او در آن داوری شد هراسان او
که این کاردان مرد آهسته رای چرا رسم خدمت نیارد بجای

درو کرد باید پژوهندگی / که از ما ندارد شکوهندگی
ز سر تا قدم دید در شهریار / زر پخته را بر محک زد عیار
چو نیکو نگه کرد بشناختش / به تخت خود آرامگه ساختش
خبر یافت از شه که اسکندر است / نشستن بهر تخت را درخور است
ز فیروزئی هفت چرخ کبود / بسے داد بر شاه عالم درود
بپوشید رخسار زو شرم کرد / نخستین نمودار آزرم کرد
نکرد از شهی هیچ بر وے پدید / که بر قفل تو هست ما را کلید
سکندر برسم فرستادگان / نگهداشت آئین آزادگان
درودے بپایے رساندش بتخت / فرستادگی کرد بر خود درست
پس آنگه گذارش گرفت از پیام / که شاه جهان داور نیکنام
چنین گفت کاے بانوے نامجوے / ز نام آوران جهان برده گوے
چه افتاد کز ما عنان تافتی / سوے ما تو یک روز نشتافتی
ز بونی چه دیدی که توسن شدی / چه بیداد کردم که دشمن شدی
کجا تیغ از تیغ من تیز تر / ز پیکان من آتش انگیز تر
که از من بدانکس پناه آوری / همان به که سر سوے شاه آوری
به درگاه من پاے خاکی کنی / ز جوشیدنم ترسناکی کنی
چو من ره بدین مملکت ساختم / بر و سایهٔ دولت انداختم
کمر چون نه بستی به درگاه من / چرا روے پیچیدی از راه من
به پیخانه و میوه زهیم دهی / به نقل و به ریحان فریبم دهی

پذیرفته شاه آنچه گردی نخست
پذیرا شو اکنون برای درست

مرا دیدن تو بفرهنگ و رای
همایون تر آمد ز فر همای

چنان کن که فردا بهنگام بار
خرامی سوی درگه شهریار

شهنشه چو بگذارد پیغام خویش
بامید پاسخ سر افگند پیش

بپاسخ نمودن زن هوشمند
ز یاقوت سربسته بگشاد بند

که صد آفرین بر تو شاه دلیر
که پیغام خود خود گذاری چو شیر

چنان آیدم در دل ای پهلوان
که با این سر و سایهٔ خسروان

همانا نهٔ شاه آزادهٔ
فرستندهٔ نه فرستادهٔ

پیام تو چون تیغ گردن زند
گر از هر کمین تیغ بر من زند

ولیکن چو شه تیغ بازی کند
سر تیغ او سرفرازی کند

ز تیغ سکندر چه رانی سخن
سکندر توئی چارهٔ خویش کن

مرا خواندی و خود بدام آمدی
نظر پخته تر کن که خام آمدی

فرستادت اقبال من پیش من
زهی طالع دولت اندیش من

جهاندار گفت ای سزاوار تخت
بپژوهش مکن جز بفرمان بخت

سکندر محیط است من جوی آب
منه تهمت سایه بر آفتاب

مرا چون نهی در عیار کسی
که یابی چو من پاسبانش بسی

دل خود ز بد عهدی آزاد کن
وزین خوب تر شاه را یاد کن

سکندر چو گوئی چنان بیکس است
که حمال پیغام خود خود بس است

بدرگاه او بیش از آن است مرد
که او را قدم رنجه بایست کرد

دگر بار نوشابهٔ هوشمند	ز نوشین لب خویش بگشاد بند
کزین بیش بر دلفریبی مباش	به ناراستی یک رکیبی مباش
ستیزه میاور درین داوری	که پیداست نامت بنام آوری
پیامت بزرگ است و نامت بزرگ	نهفته مکن شیر در چرم گرگ
فرستاده را نیست این دسترس	که با ما به تندی برآرد نفس
نه جبار خویش را کم کند	نه در پیش من پشت را خم کند
درآمد به تندی و خونخوارگی	بجز شه کرا باشد این یارگی
جز این نیز نشانهای پوشیده هست	گزو راز پوشیده آید به دست
جوابش چنین داد شاه دلیر	که ناید ز روباه پیغام شیر
اگر من به چشم تو نام آورم	سکندر نیم زو پیام آورم
مرا با پیام بزرگان چه کار	تصرف نباید درین پرده بار
اگر تندیی زیر پیغام هست	تو دانی و آنکس که این نقش بست
اگر در میانجی دلیر آمدم	نه از روبه از نزد شیر آمدم
در آیین شاهان و رسم کیان	پیام آوران ایمن اند از زیان
چو پیغام شه بر تو کردم پدید	مزن پرهٔ قفل را بر کلید
جوابم بفرمای گفتن براز	که تا ره نوردم سوی خانه باز
بر آشفت نوشابه زان شیر دل	که پوشید خورشید را زیر گل
محابا رها کرد و شد گرم خیز	زبان کرد بر پاسخ شاه تیز
که با من چه سود است پوشیدنت	به گل روی خورشید اندودنت

بفرمود کارد کنیز دوان / حریرے برو پیکر خسروان
یکے گوشۂ از شقۂ آن حریر / بدو داد کین نقش بر دست گیر
ببین تا نشانِ رخ کیست این / درین کارگہ از پے چیست این
اگر پیکرِ تست چندین مکوش / بہ ابروے خود آسمان را مپوش
وگر نیست بگذر کہ رستی ز غم / جوابے بخدمتے نیز ہم
سکندر بہ فرمان او ساز کرد / حریرِ نوشتہ بہم باز کرد
بعینہ در صورتِ خویش دید / ولایت بدستِ بداندیش دید
ستیزندہ را آن کار نامد صواب / فرو ماند یکبارگی در جواب
بترسید شد رنگِ رویش چو کاہ / بہ دارائے خود برد خود را پناہ
چو دانست نوشابہ کان تند شیر / ہراسان شد از تندی آمد بہ زیر
بدو گفت کاے خسروِ نامدار / بسے بازی آرد چنین روزگار
میندیش مہر مرا بیش دان / ہم این خانہ را خانۂ خویش دان
بتو نقش تو زان نمودم نخست / کہ تا نقش من بر تو گردد درست
اگرچہ زنم زن سیر نیستم / ز کارِ جہان بے خبر نیستم
ترا من کنیز پرستندہ ام / ہم آنجا ہم اینجا یکے بندہ ام
منم شیر زن گر توئی شیر مرد / چہ مادہ چہ نر شیر وقت نبرد
چو بر جوشم از خشم چون تند میغ / در آب آتش انگیزم از برق تیغ
کفلگاہ شیران در آرم بہ داغ / ز بیم نہنگان فروزم چراغ
ز مہرم مکش سوے پیکار خویش / گرفتہ مزن با گرفتار خویش

منه خار تا در نیفتی به خار / رهاننده شو تا شوی رستگار

توانگه که بر من شوی فتحیاب / زنِ بیوه را داده باشی جواب

من ار با تو پنجه زنم بهنگام کین / شوم قایم انداز روے زمین

درین هم نبردی چو بره و گرگ / تو کوچک آئی و من سر بزرگ

چنین آمدست از بزرگان پیر / که با هیچ نا داشت کشتی مگیر

اگر بر جهد با تو خرے کند / بکوشد بجان تا ترا افگند

تنم گرچه هست از مقیمانِ شهر / دلم نیست فارغ ز شاهانِ دهر

ز هندوستان تا بیابان روم / ز ایران زمین تا آباد بوم

فرستاده‌ام سوے هر کشورے / طبیعت شناسے صورت گرے

بدان تا ز شاهان اقلیم گیر / زنند صورتِ هر کسے بر حریر

نگارندهٔ صورتِ هر دیار / سر انجام نزد من آرد نگار

چو آرند صورت بنزدیک من / درو بنگرد راے باریکِ من

بجان خواهم آن نقش را در نوشت / که هر کس که این راز دارد سرشت

چو گویند نقش فلان پادشاست / پذیرم که آن نقش نقشیست راست

پس از ناخنِ پاے تا فرق سر / گمارم بهر صورتے در نظر

ز هر سالخوردے و هر تازهٔ / بگیرم بقدر وے اندازهٔ

بد و نیک هر صورتے در قیاس / شناسم که هستم فراست شناس

شب و روز بے چاره سازی نیم / درین پرده با خود ببازی نیم

ترازوے همت روان میکنم / سبک سنگئ خسروان میکنم

ز هر نقش کان یافتم در پرند
خیال تو آمد مرا دلپسند

که تا جان بهم آشنائی دهد
بر آزرم خسرو گواهی دهد

چو گفت این سخن با سکندر دلیر
ز تخت گرانمایه آمد به زیر

فرو ماند شه اندرین دستگاه
که یک تخت را برنشاید دو شاه

نه بینی دو شاه است شطرنج را
که بر هر دلی نو کند رنج را

پریچهره چون از سر تخت خویش
فرود آمد و خدمت آورد پیش

عروسانه بر کرسئی زر نشست
شهنشاه را گشت آئین پرست

شه از شرم آن ماهئی چون نهنگ
چو زرافه از رنگ میشد به رنگ

بدل گفت کین کاروان گر زنست
بفرهنگ مردی دلش روشن است

زنی کاینچنین کردنیها کند
فرشته برو آفرینها کند

ولی زن نباید که باشد دلیر
که محکم بود کینهٔ ماده شیر

زنان را ترازو بود سنگ زن
بود سنگ مردان ترازو شکن

زن آن به که در پرده پنهان بود
که آهنگ بی پرده افغان بود

اگر نیک بودی همه کار زن
زنان را مزن نام بودی نه زن

چه خوش گفت جمشید با رای زن
که یا پرده یا گور به جای زن

مشو ایمن از زن که زن پارساست
که خنجر بسته به گرچه دزد آشناست

دگر باره گفت این چه کم بودگیست
شفاعت درین پرده بیهودگیست

به تلخی در اندیشه را نوش ده
ده افتادهٔ تن فراموش ده

نیوشم دگر رخ چو بیگانگان
نگیرم ره و رسم دیوانگان

دل بسته را بر گشایم ز بند
گره بر گره چون توانم فگند

بجای چنین دلبر مهربان
که زیبا سرشتست و شیرین زبان

گرت دشمنی کینه ور یافتی
بجز سر بریدن چه بر تافتی

ازینجا اگر بر کشم بار خویش
نگهدارم اندازهٔ کار خویش

چو بر طاس رخشنده افتاد مور
رهاننده را چاره باید نه زور

شکیبائی آرم درین پیچ و تاب
خیالیست گوئی که بینم بخواب

حکایت بر سبیل تمثیل

شنیدم کسی بسته سوی دار
برو تازگی رفت چون نوبهار

بپرسیدش از مهربانان یکی
که خرم چرائی و غم اندکی

چنین داد پاسخ که عمر اینقدر
بغم بردنش چون توانم بسر

درین بود کاینرو رهائیش داد
درآن تیرگی روشنائیش داد

بسا قفل کان را نیابی کلید
گشایندهٔ ناگه آید پدید

ازین در بسی گفت با خویشتن
هم آخر به تسلیم در داد تن

تهمتن چو تنها کند ترکتاز
بر دیو را دست گردد دراز

مغنی چو بی پرده گوید سرود
زند خنده بر بانگ او بانگ رود

چو لختی منش را بمالید گوش
نشاند آتش طیرگی را ز جوش

شکیبندگی دید درمان خویش
به تسلیم دولت سر افگند پیش

کمر بست نوشابه چون چاکران
بفرمود تا آن پری پیکران

ز هر گونه آرایش خوان کنند / بسیج خورشهای الوان کنند
کنیزان چون شمع برخاستند / ملوکانه خوانها برآراستند
نهادند نزلی ز غایت برون / ز هر پختنیٔ پختهٔ چند گون
رقاق تنک گرده گرد روی / ز گرده سراپرده تا گرد گوی
همان قرصهٔ شکر آمیخته / چو گنجد بران گرد ما ریخته
اباهای نوشین عنبر سرشت / خبر داد از خوردهای بهشت
ز بس کوهه و کاه ماهی چو کوه / شده در زمین گاو ماهی ستوه
ز مرغ و بره روی رنگین بساط / برآورده بر مرغ خواران نشاط
مصوص سرائی و آچار نغز / ز بادام و پسته برآورده مغز
ز بس صاف پالودهٔ عطرسای / بسا مغز پالوده آمد بجای
ز لوزینهٔ خشک و حلوای تر / به تنگ آمده تنگهای شکر
فقاع گلابی و گل شکری / طبرزد فشان از دم عنبری
جدا از پی خسرو نیک بخت / بساط زر افگند بالای تخت
نهاده یکی خوان خورشید تاب / برو چار کاسه بلور ناب
یکی از زر و دیگر از لعل پر / سوم پر ز یاقوت و چارم ز دُر
ولی بود سرپوش بالای شان / که تا سرّ نوشابه ماند نهان
سکندر چو سرپوش شان کرد باز / ببیند که سنگیست در خوان فراز
چو بر مائده دستها شد دراز / دهان بر خورش راه بگشاد باز
بنوشابه گفت نوشابه بگشای دست / بخور این خورشها که در پیش هست

بنوشابه شه گفت کای ساده دل
نوا کج مزن تا نمانی خجل

درین صحن یاقوت و خوان زرم
همه سنگ شد سنگ را چون خورم

چگونه خورد آدمی سنگ را
طبیعت کجا خواهد این رنگ را

طعامی بیاور که خوردن توان
برغبت برو دست بردن توان

بخندید نوشابه در روی شاه
که چون سنگ را در گلو نیست راه

چرا از پئے سنگ ناخوردنی
کنی داوری ہای ناکردنی

بچیزی چه باید سرافراختن
که نتوان ازو طعمهٔ ساختن

چو ناخوردنی آمد این سفله سنگ
درو سفلگانه چه بازیم جنگ

درین ره که از سنگ ناید گشاد
چرا سنگ بر سنگ باید نهاد

کسانی که زین سنگ برداشتند
نخوردند چون سنگ بگذاشتند

تو نیز ار نهٔ مرد سنگ آزمای
سبک سنگ شو تا بمانی بجای

ز بیغارهٔ آن زن نغز گوی
زنا خورده خوان کرد شه دست شوی

به نوشابه گفت آن شه بانوان
به از شیر مردان به هوش و توان

سخن خوب گوئی که جوهر پرست
ز جوهر بجز سنگ نارد بدست

ولی آنکه این نکته بودی درست
که گویند جوهر نه جستی نخست

مرا گر بود گوهری بر کلاه
ز گوهر نباید تهی تاج شاه

ترا کاسه و خوان پر از گوهر است
ملامت ببین تا کرا در خور است

چه باید بخوان جوهر اندوختن
مرا جوهر اندازی آموختن

زدن خاک در دیدهٔ جوهری
همه خانه یاقوت اسکندری

ولیکن چو بینم از راه خویش
سخنهای تو هست بر جای خویش

هزار آفرین بر زن نیک رای
که ما را به مردی شود رهنمای

ز پند تو ای بانوی پیش بین
زدم سکهٔ زر چو زر بر زمین

چو نوشابه آن آفرین کرد گوش
زمین را به لب کرد یاقوت پوش

بفرمود کارند خوانهای خورد
همین نقلدانهای نادیده گرد

نخست از همه چاشنی برگرفت
در آن چاشنی ماند خسرو شگفت

ز خدمت نیاسود چندانکه شاه
ز خوردن برآسود و شد سوی راه

بوقت شدن کرد با شاه عهد
که نارد بآزار نوشابه جهد

بفرمود تا شه وثیقت نبشت
بدو داد و شد سوی بزم بهشت

سکندر چو زان شهر شد باز جای
فری از فلک دید و فتح از خدای

بدان رستگاری که بودش هراس
رهاننده را کرد صد ره سپاس

شب از روز رخشنده چون گوی برد
چراغی بفروخت و شمعی بمرد

بتا دادن آن گوی زرین سپهر
بسا گوی سیمین که بنمود چهر

شه آسایش خواب را کار بست
دو لختی در آن چار دیوار بست

برآسود تا صبحدم بر دمید
سپیدی شد اندر سیاهی پدید

سر از خواب نوشین برآورد شاه
یکی مجلس آراست چون صبحگاه

چو خورشید تاج زرین بدست
ترنج فلک را بدو سر شکست

پری چهره نوشابهٔ نوش بهر
به فال همایون برون شد ز شهر

چو رخشنده ماهی که در وقت شام
برآید ز مشرق چو گردد تمام

کنیزان چو پروین به پیرامنش ز تارک در آموده تا دامنش
روان ماهرویان پس پشت او چو ناهید صد در یک انگشت او
پریرخ چو لشکرگه شاه دید جهان در جهان خیل و خرگاه دید
از آن پرنیانهای زرین درفش هوا گشته گلگون و صحرا بنفش
ز بس نوبتیهای گوهرنگار نمی بود ره بر در شهریار
نشان جست آمد به درگاه شاه سر نوبتی دید بر اوج ماه
زده بارگاهی بریشم طناب ستونش ز زر میخش از سیم ناب
فرود آمد از بارگی بار خواست زمین بوس شاه جهاندار خواست
رقیبان بارش گشادند بار در آمد به نوبتگه شهریار
سران جهاندیده در پیشگاه سر افگنده بر سایهٔ یک کلاه
کمر بر کمر تاجداران دهر به پیش جهاندار پیروزبهر
چنان کز بس رونق نور تاب شده مرد بیننده را زهره آب
همه گشته با نقش دیوار جفت نه یارای جنبش نه یارای گفت
عروس حصاری چو دید آن حصار بلرزید زان درگه تنگبار
زمین بوس کرد آفرین گرفت درو ماند آن شیرمردان شگفت
بفرمود خسرو که از زر ناب یکی کرسی آرند چون آفتاب
عروس جهان را نشاندند برش عروسان دیگر فراز سرش
بپرسید و بس مهربانی نمود بر آن آمدن شادمانی نمود
نشیننده را چون دل آمد بجای اشارت چنان رفت بار هنمای

که سالار خوان خورد خوان آورد — خورشهای خوش در میان آورد
نخستین ز جلاب نوشین سرشت — زمین گشت چون حوض کوثر بهشت
یکی جوی زان حوض نوشین گلاب — نه خسرو که شیرین ندیده بخواب
نهادند خوان آنگهی بیدریغ — گراینده شد گرد عنبر به میغ
ز هر نعمتی کاید اندر شمار — فرو ریخته کوهی از هر کنار
حریر رقاق دو پرویزنی — چو مهتاب روشن‌تر از روشنی
همان گردهٔ نرم چون لیف خز — کزو ریخته شد گردهٔ گرده پز
اباهای الوان صد گونه بیش — به خوانهای زرین نهادند پیش
جهان را یکی خورد الوان نبود — کزان خورد چیزی بران خوان نبود
چو خوردند چندانکه آمد پسند — ز جام و صراحی کشادند بند
مئی ناب خوردند تا نیم روز — چو می در ولایت شد آتش فروز
نشاط ابروی می پرستان کشاد — ز نیروی می روی مستان کشاد
پری پیکران اندران دلبری — نشستند تا شب برامشگری
چو شب خواست کز غم سیاه آورد — سمنش سر سوی خواب گاه آورد
بآن لعبتان گفت سالار دهر — یک امشب نشاید شدن سوی شهر
چنانست فرمان کی فردا پگاه — برآریم بزمی ز ماهی به ماه
برسم فریدون و آئین کی — ستانیم داد دل از رود و می
مگر چون فرو ریزد آتش ز جام — شود کار ناپخته از خون خام
دمانی ز شغل زمین بگذریم — بمرجان پرورده جان پروریم

فروزنده گردیم چون گل ز می بآن کوزه از گل برآریم خوی

زمین را بجرعه معنبر کنیم بشهری سوی شادی گل تر کنیم

پریزادگان بوسه دادند خاک پری وار هم شاد و هم شرمناک

فروزنده نوشابه در بزم شاه فروزان تر از زهره در صبحگاه

چو شب زیور عنبرین ساز کرد شکرنافهٔ مشک را باز کرد

شه از زلف مشکین آن دلستان کمندی برآراست عنبرفشان

مه و مشتری را ز مشکین کمند فرود آوریدا از سپهر بلند

شب جشن بود آن شب دلنواز پری پیکران چون پری جلوه ساز

مگر کاتشی برفروزند لعل در آتش نهند از پی شاه نعل

بفرموده کاتش فروختند به رسم مغان بوی خوش سوختند

ز باده چنان آتشی بر فروخت که می خوارگان را درو رخت سوخت

به رود و می و لهو های دگر همی برد شب را به شادی بسر

چو شنگرف سودند بر لاجورد سمور سیه زاده روباه زرد

دگرباره در جنبش آمد نشاط در آموده شد خسروانی بساط

چمن باز نو شد به شمشاد و سرو خرامش درآمد بکبک و تذرو

نواگر شدند آن پری چهرگان نو آئین بود مهر در مهرگان

ز بیجاده گون بادهٔ دلفروز فشاندند بیجاده بر روی روز

بیا ساقی از باده جامی بیار ز بیجاده گون گل پیامی بیار

ز جنس تر آن باده چون باده کن ز بیجاده رنگم چو بیجاده کن

داستان جشن نوشابه

بجشن فریدون و نوروز جم   که شادی ستردار جهان نام غم
جهاندار بنشست بر تخت خویش   نشستند شاهان سر افگنده پیش
نوازندگان می از بهر دو جام   برآراسته دست مجلس تمام
می نوش و نوشابه چون شکر   عروسان بگردش کمر در کمر
بدان نحلی اسکندر فیلقوس   نکرد التفاتی بچندین عروس
یکی آن که خود بود پرهیزگار   دگر در حرم کرد نتوان شکار
یکایک همه لشکر از شرم او   نگشتند یک ذره زآزرم او
هوا شد در خرگه خورشید گرم   زمین خشک و بالین جمشید نرم
برون رفت از چاه دلو آفتاب   بماهی گرفتن سوی حوض آب
درم بر درم کیسهٔ کوه و شخ   گره بست چون پشت ماهی ز یخ
دمه دم فرو گیر چون چشم گرگ   شده کارگر کینه دوزان بزرگ
سرین گوزن و کفلگاه گور   بپهلوی شیران برآورده زور
کباب تر از ران آهوی نر   نمک ریخته آب را در جگر
زباریدن ابر کافور بار   سمن رسته از دستهای چنار
بنفشه نگرده سر غنچه تیز   چو ابر بهار آسمان برف ریز

درخت گل از بار آبستنی — تبسم کرده بر بچهٔ رستنی
دهن ناکشاده لب انگبیر — که آید لب سبزه را بوی شیر
صبا بلبلان را دریده دهل — زنا محرمان روی پوشیده گل
شده بلبله بلبل انجمن — چو کبک دری قهقهه در دهن
ز رخسار میخوارگان رنگ می — بهر گوشهٔ گل برآورده خوی
بعزم شب دوش فرخنده شاه — که آتش فروزند در بزمگاه
برآراست از زینت و زر و زیب — چو باغ ارم مجلس دلفریب
درو آتشی چون گل افروخته — گل از رشک آن گلستان سوخته
شده خار زآتش چو گل زیردست — نه چون خار زردشت آتش پرست
بشنگلین زگال آتش لعل رنگ — در افتاد چون عکس گوهر بسنگ
بآتش بران شوشهٔ مشک سنج — چو مار سیه بر سر کان گنج
ز بی رحمتی داده پیر مجوس — سواد حبش را بتاراج روس
زهندوستان آمده جوزنی — بهر جو که زو سوخته خرمنی
مغی ارغوان کشت بر جای جو — بنفشه درو دوده بوقت درو
سیاهی به مازندران برده مشک — بدل کرده با شوشهٔ زر خشک
زهندو زنی خانه پرخون شده — همه آبنوسش طبرخون شده
بچین کرده سقلابئی ترک و تاز — سموری بپر طائی کرده باز
بلالی برآورده آواز خوش — صلا داده در روم و خود در حبش
برآواز آن زنگئی قیرگون — گشاده ز دل زهره از دیده خون

دبیرے قلم رسته از پشت او قلمهاے مشکین در انگشت او
نشسته چو انمرود اطلس فروش ز خاکستر پیرزن ورع پوش
ز هر پلاسے رسن بافته بجاے پلاس اطلسے بافته
چو در کورهٔ مرد اکسیر گر فرو ریزه آهن بر آورد زر
شراره که اکسیر زر ساخته ز هر سو بدامن زر انداخته
دخان از بر شعلهٔ آذری چو بر سرخ گل برگ نیلوفری
سفالے بریحان بر آراسته بریحانے از بیشها خاسته
نه آتش گلے باغ جمشید بود کلیچه پز خوان خورشید بود
فروزندهٔ گوهر نیک و بد رفیق بغ و مونس هیربد
شگفته گلے خورد او خار بن بدیدار تازه بگوهر کهن
ترنم سراے تهی مایگان پیام آور دیگ همسایگان
ز نگار ترنگی که زد ساز او به از زند زرتشت آواز او
بدین زندگی آتش زند سوز برافروخته شاه گیتی فروز
چو برگ گل سرخ بر شاخ سرو برو گاه دراج و گاهے تدرو
ز لبسه چنارے برافراخته برو کبک نالنده چون فاخته
اگر پاے بط بر سر آرد چنار برو سینهٔ بط زند زیر زار
تن بط بود در خور آبگیر چو بر آتش آذری بر آرد نفیر
دران باغ مرغان بجوش آمده ز هر یک دگرگون خروش آمده
صراحی بر آورده بانگ سرود سرود نو آئین تر از بانگ رود

جگرہا بخون در نمک یافتہ — نمک را ز حسرت جگر تافتہ
شکرپارہ با نوک دندان براز — شکرخوارہ را کردہ دندان دراز
کباب تر و بوی افراز خشک — اباہای پروردہ با بوی مشک
ز آچارہا آنچہ باشد عزیز — ترنج و بہ و نار و نارنج نیز
مغنی چو زہرہ بہ رامشگری — صراحی درخشندہ چون مشتری
بہ گلگون گلابی دلاویزتر — نشاندہ جہان از جہان درد سر
ہمہ ساز آہنگہا نرم خیز — بجز ساز کآہنگ او بود تیز
ہمہ پختہ بودند یاران تمام — بجز بادہ کو در میان بود خام
سکندر ز مستی شدہ نیم خواب — روان چنگ در چنگ چنگی چو آب
می و مرغ و ریحان و آواز چنگ — تتق تنگ چشم اندر آغوش تنگ
کسی کین مرادش میسر شود — گرش جم نباشد سکندر شود
بیادِ شہ آن مشتری پیکران — چو زہرہ کشیدند رطل گران
چو یک نیمہ از روز روشن گذشت — فلک نیمہ را ز زمین در نوشت
بفرمود شہ تا رقیبان گنج — کشند از پی میہمان پای رنج
زر و زیور آرند خروارہا — ز سیفور اطلس شتر بارہا
ز چین و حبش خادمان نیز چند — پدیدار نیکو بہ بالا بلند
بسی نافۂ مشک و دیبای نغز — کزیشان فزود و شود ہوش مغز
زمرد نگینہای با آب و رنگ — در و لعل و پیروزہ بی وزن و سنگ
یکی تاج زرین زمرد نگار — برآمود از لولوی شاہوار

پرندے مکلل بہ یاقوت و دُر — ہمہ ورزش از مشک و کافور پُر
عماری و اشتر بہر رائے زر — عماری کشان جملہ زرین کمر
ہمہ تازی اسپان دریا گذار — بہ یونان ہمہ تیز رو زیر بار
چنین زیور نغز گوہر فشان — بہ نوشابہ دادند زیور کشان
بپوشید نوشابہ تشریف شاہ — چو تشریف خورشید رخشندہ ماہ
جداگانہ از بہر ہر پیکرے — بفرمود پرداختن زیورے
باندازۂ ہر یکے چیز داد — بپوشید شان برونی نیز داد
پریچہرہ با آن پری پیکران — شدہ از بسے گنج و گوہر گران
زمین بوسہ دادند بر شکر شاہ — بخرمدلی برگرفتند راہ
رخ از خرمی چون گل افروختہ — ز نعمت بسے نعمت اندوختہ
مراد دل از پادشہ یافتہ — عنان سوے ماواے خود تافتہ
ازان کان گوہر گرا آمدند — چو گنج روان باز جا آمدند
بیا ساقی آن شیر شنگرف گون — کہ عکسش درآرد بسیماب خون
بمن دہ کہ سیماب گون گشتہ ام — بسیماب چون ناخن رشتہ ام

رفتن سکندر در ظلمات بطلب آب حیات

درین فصل فرخ ز نو تا کہن — ز تاریخ دہقان سرایم سخن

گزارندهٔ دهقان چنین در نوشت — که اول شب از ماه اردی بهشت
سکندر بتاریکی آورد راے — که خاطر بتاریکی آید بجاے
نه بینی که زرین قفل زرین کلید — ز تاریکی آرند جوهر پدید
کسے کآب حیوان کند جاے خویش — سزد گر حجابے بر آرد ز پیش
نشینندهٔ چو چشمهٔ آبگیر — بلے کز حجابے ندارد گزیر
سکندر چو آهنگ ظلمات کرد — عنایت بترک مهمات کرد
عنان کرد سوے سیاهی رها — نهان شد چو مه در دم اژدها
چنان داد فرمان دران راہ نو — که خضر پیمبر بود پیشرو
شتابنده خنگے که در زیر داشت — بآو داد کو زهرهٔ شیر داشت
بدان تا بران ترکتازی کند — سوِ آب خور چاره سازی کند
یکے گوهرش داد اندر مغاک — بآزمودن شدے تابناک
بدو گفت کین راه را پیش و پس — قوی رهبرے نیست بیش از تو کس
جریده بهر سو عنان تاز کن — بهشیار مغزی نظر باز کن
کجا آب حیوان بدارد فروغ — که رخشنده گوهر نگوید دروغ
بخور چون تو یابی به نیک اختری — نشان ده مرا تا ز من برخوری
بفرمان شه خضر خضرا خرام — بآهنگ پیشینه برداشت گام
ز همجار لشکر بیکسو فتاد — نظرهاے زحمت بهر سو گشاد
چو بسیار جست آب را در نهفت — نمیشد لب تشنه با آب جفت
فروزنده گوهر بدستش بتافت — فرو دید خضر آنچه میجست یافت

پدید آید آن چشمه سیم رنگ چو سیمی که پالاید از ناف سنگ
نه چشمه که آن زین سخن دور بود وگر بود هم چشمهٔ نور بود
ستاره چگونه بود صبحگاه چنان بود چون صبح باشد پگاه
بشب ماه ناکاسته چون بود چنان بود کز مه برافزون بود
ز جنبش نشد یک دم آرام گیر چو سیماب بر دست مفلوج پیر
ندانم که از پایهٔ پیکرش چه مانندگی سازم از جوهرش
نیاید ز هر جوهر آن نور و تاب هم آتش توان خواندن او را هم آب
چو با چشمه خضر آشنائی گرفت بدو چشم او روشنائی گرفت
دلش گشت شادان ز صافی زلال که از دیدنش شد دگرگونه حال
فرود آمد و جامه برکند چست سر و تن بدان چشمهٔ پاک شست
وزو خورد چندانکه بر کار شد حیات ابد را سزاوار شد
همان خنگ را شست و سیراب کرد می ناب در نقرهٔ ناب کرد
نشست از بر خنگ صحرانورد همی داشت دیده بر آن آبخورد
که تا چون شه آید به فرخندگی بگوید که هان چشمهٔ زندگی
چو در چشمه یک چشم زد بنگرید شد آن چشمه از چشم او ناپدید
بدانست خضر از سر آگهی که اسکندر از چشمه ماند تهی
ز محرومی او نه از خشم او نهان گشت آن چشمه از چشم او
درین داستان رومیان کهن به نوعی دگر گفته اند این سخن
که الیاس با خضر همراه بود دران چشمه کو بر گذرگاه بود

چو با یکدگر هم درود آمدند / بدان آب چشمه فرود آمدند
کشادند سفره بران چشمه سار / که چشمه کند خورد را خوشگوار
بران نان که بویا تر از مشک بود / نمک یافته ماهیئے خشک بود
ز دست یکے زان دو فرخ جمال / در افتاد ماهی بآب زلال
بسیچیده در آب فیروزه رنگ / که تا ماهیے رفته آرد بچنگ
چو ماهی بچنگ آمدش زنده بود / پژوهنده را فال فرخنده بود
بدانست کان چشمهٔ جان فزاے / بآب حیات آمدش رہنماے
بخورد آب حیوان بفرخندگی / بقاے ابد یافت در زندگی
همان یار خود را خبر دار کرد / که او نیز خورد آب زان آب خورد
شگفتے نشد کاب حیوان گهر / کند ماهیئے مرده را جانور
شگفتے در آن ماهیے مرده بود / که بر چشمهٔ زندگی ره نمود
ز ماهی و آن آب گوهر فشان / دگر داد تاریخ تازی نشان
که بود آب حیوان دگر جایگاه / مجوسی و رومی غلط کرده راه
گر آبے است روشن درین تیره خاک / غلط کردن آب خوردش چه باک
چو الیاس و خضر آب جو یافتند / از آن تشنگان روے بر تافتند
ز شادابئے کام آن سرگذشت / یکے شد بدریا یکے شد بدشت
ز یک چشمه رویا شده دانه شان / دو چشمه شده آسیا خانه شان
سکندر بامید آب حیات / همے کرد در رنج و سختی ثبات
سر خویش را سبزی از چشمه جست / که سیراب تر سبزه از چشم رست

چهل روز در جستن چشمه راند — برو سایه افگند در سایه ماند
مگر گرمیٔ در دلِ تنگ داشت — که بر چشمه و سایه آهنگ داشت
ز چشمه نه سایه رسد بلکه نور — ولے کم فتد سایه از چشمه دور
اگر چشمه با سایه بودے صواب — کجا سایه با چشمهٔ آفتاب
چو چشمه ز خورشید شد خوشگوار — چپ از زیر سایه شد آن چشمه سار
بلے چشمه را سایه بهتر ز گرد — که آن هست سوزنده وین هست سرد
فرو ماند خسرو در آن سایه گاه — چو سایه شده روز بروے سیاه
بامید آن کآب حیوان خورد — که هر کس که بینی غم جان خورد
از آن ره که او عمر پرواز گشت — چو نومید شد عاقبت باز گشت
در آن غم که تدبیر چون آورد — کز آن سایه خود را برون آورد
سر شبے در آن هش آمد به پیش — بمالید بر دست از دست خویش
جهان گفت یکسر گرفتی تمام — نشد سیر مغز از هوسهاے خام
بدو داد سنگے کم از یک پشیز — که این سنگ را دار با خود عزیز
در آن کوش از این خانهٔ سنگ بست — که هم سنگ این سنگ آری بدست
همانا کز آشوب چندین هوس — بهم سنگ این سیر گردی و بس
ستد سنگ زو شهریار جهان — سپارندهٔ سنگ رو شد نهان
شتابنده مے شد در آن تیرگی — خطر در دل و در نظر خیرگی
یکے هاتف از غیب آواز داد — که روزی به هر کس خطے باز داد
سکندر که جست آب حیوان ندید — نجسته به خضر آب حیوان رسید

سکندر به تاریکی آرد شتاب   ره روشنی خضر یابد بر آب
وگر ہاتفے گفت کاے اہل روم   فروزندهٔ کے شد این مرز و بوم
پشیمان بود ہر که بردارد ش   پشیمان تر آن کس که بگذاردش
ازان ہر کس افگند در رخت خویش   باندازهٔ طالع بخت خویش
شگفتے بسے دیده شه در نهفت   که نتوان ازان ده یکے باز گفت
حدیث سرافیل و آواز صور   نگفتم که ره میشد از راه دور
چو گویندهٔ دیگران گان کشاد   اساسے دگر باز نتوان نهاد
چو با چشمه شاه آشنائی نیافت   سوے چشمهٔ روشنائی شتافت
سپه نیز بر حکم فرمان شاه   به باز آمدن بر گرفتند راه
همان پویه در راه نو شد که بود   همان مادیان پیشرو شد که بود
چهل روز دیگر چو رفت از شمار   پدید آمد آن تیرگی را کنار
برون آمد از زیر ابر آفتاب   ز بے آبی اندام خسرو بتاب
دوید از پئے آنچه روزی نبود   چو روزی نباشد دویدن چه سود
بدنبال روزی چه باید دوید   تو بنشین که خود روزی آید پدید
یکے تخم کارد یکے بدرود   همایون کسے کو ازین برخورد
نشاید همه کشتن از بهر خویش   که روزی خورانند ز اندازه بیش
ز باغے که پیشینگان کاشتند   پس آیندگان بهره برداشتند
چو کشته شد از بهر ما چند چیز   ز بهر کسان ما بکاریم نیز
چو در کشتکار جهان بنگریم   همه ده کشاورز یک دیگریم

بیا ساقی آن می که او دلکش است	بمن ده که می در جوانی خوش است
مگر چون در آن می دهان تر کنم	بدو بخت خود را جوان تر کنم

بیرون آمدن سکندر از تاریکی

چو بیدار شد بخت شه رهنمون	ز تاریکی آمد سکندر برون
چنان رهبری کرد آن مادیان	که نامد چپ و راستی در میان
بران خط روز نخستین گذشت	چو پرکار بود آخرش باز گشت
چو اقبال شد شاه را کارساز	بروشن جهان ره برون برد باز
سوی لشکر آمد عنان تافته	مراد طلب کرده نایافته
بیفتاد زان تاب در تافتن	که روزی به قسمت توان یافتن
نرنجید اگر ره بحیوان نبرد	که در راه حیوان چو حیوان نمرد
چو اندوه آید مشو ناسپاس	ز محکم تر اندوه اندر هراس
برهنه ز صحرا بصحرا شدن	به از غرقهٔ آب دریا شدن
نرنجد سر از درد سرمای سخت	نه زانسان که از زخم شمشیر د تخت
نرنجد گلوئی که بی خون بود	خفه کرد از خونش افزون بود
بسی کار کز کار مشکل ترست	تن آسان کسی کو قوی دل ترست
چو دیدند لشکر ره آورد خویش	نهادند سنگی ره آورد پیش

ہمہ سنگہا سرخ یاقوت بود / کزو دیدہ را روشنی قوت بود
یکے راز کم گوہری دل بدرد / یکے راز بے گوہری باد سرد
پشیمان شد آنکس کہ باقی گذاشت / پشیمان تر آنکس کہ خود برنداشت
چو آسود روزے دو شہ از شتاب / شد و او دریغ از خورد و خواب
بیاد آمدش حال آن سنگ خرد / کہ پنہان بدو آن فرشتہ سپرد
ترازو طلب کرد و کردش عیار / ز بسیار سنگش فزون بود بار
ز مثقال بیش آمد از من گذشت / بسے سنگ برداشت از کوہ و دشت
بصد من کپانے بر افراختند / درو سنگ ہم سنگش انداختند
فزون آمد از وزن صد پارہ کوہ / ز بر سختنش ہر کسے شد ستوہ
شنیدم کہ خضر آمد از دور گفت / کہ این سنگ با خاک سازند جفت
کف خاک با او چو کردند بار / بہم سنگیش راست آمد عیار
شہ آگاہ شد زان نمودار نغز / کہ خاکست و خاکش کند سیر مغز
یکے روز با خاصگان سپاہ / چو مینو یکے مجلس آراست شاہ
غلامان زرین کمر گرد تخت / چو سیمین ستون گرد زرین درخت
ہمہ تاجداران روے زمین / دران پایہ گشتند زانو نشین
ز ہر شیوۂ کان بود دلپذیر / سخن میشد از گردش چرخ پیر
ز تاریکی آب حیوان بسے / سخن در سخن مے شد از ہر کسے
کہ گر زیر تاریکی آن آب ہست / چرا بندہ را چون نیاید بدست
اگر نیست آن آب در تیرہ خاک / چرا نامش از نامہا نیست پاک

درین باب بشنید سخنهای نغز — کز و روشنائی درآید بمغز
زپیران آن مرز بیگانه بوم — چنین گفت پیری بدانای روم
که شاه جهانگیر آفاق گرد — ق — که چون آسمان شد ولایت نورد
گر از بهر آن جوید آب حیات — که از پنجهٔ مرگ یابد نجات
درین بوم شهریست آباد و بس — که هرگز نمیرد در آن هیچکس
کشیده در آن شهر کوهی بلند — شده مردم شهر از آن شهربند
بهر مدتی بانگی آید ز کوه — که آید نیوشنده را زان شکوه
بخواند ز مردم یکی را بنام — که خیز ای فلان سوی بالا خرام
نیوشنده زان بانگ غران نهیب — نگردد یکی لحظه آرام گیر
زپستی کند سوی بالا شتاب — بپرسندگان و نیاید جواب
پس کوه چون راز شود ناپدید — کس آن بند را می نداند کلید
گر از مرگ خواهد تن شاه امان — بآن شهر شاید شدن بیگمان
شه از گفت آن مرد دانش پسیچ — فرو ماند بر جای خود پیچ پیچ
بکار آزمائی دلش تیز گشت — در آن عزم رایش سبکخیز گشت
بفرمود کز زیرکان سپاه — تنی چند را سر درآید براه
در آن منزل آرامگاه آورند — سخن را درستی بشاه آورند
باندرزشان گفت زآواز کوه — نباید که جنبد کسی زین گروه
اگر نام پیدا کند یا نشان — بر آن گفته گردند دامنکشان
مگر چون شود راه پاسخ دراز — برون آید از زیر آن پرده راز

نصیحت پذیران اندرز شاه	سوی شهر بی مرگ جستند راه
دران شهر با فرخی تاختند	بجای خود آرامگه ساختند
خبرهاش از آشکار و نهفت	چنان بود کان مرد دیرینه گفت
بهر وقت آوازی از کوهسار	رسیدی بنام یکی زان دیار
نیوشنده چون نام خود یافتی	برغبت سوی کوه بشتافتی
چنان در دویدن شدی ناصبور	کزان ره نه گشتی بشمشیر دور
رقیبان شه چارها ساختند	نواهای آن پرده نشناختند
چو گردون گردنده لختی نگشت	فلک منزلی چند را در نوشت
ز پیکان شه گردش روزگار	یکی را برفتن شد آموزگار
ازان رازجویان پنهان پژوه	یکی را بخود خواند هاتف بکوه
سبک خاست آنکس که بشنید نام	سوی هاتف کوه شد شادکام
گرفتند دامانش یاران بچنگ	که در پویه بنمای لختی درنگ
نباید که پوینده شیدا شود	مگر راز این پرده پیدا شود
شتابنده را زان نبد اشت سود	فغان مینمود و تیرگی می نمود
همی گفت چیزی که آید بکار	برفتن شده چون فلک بیقرار
رهانید خود را بصد زرق و زور	شد آواره زیشان چو پرنده مور
بماندند یاران ازو در شگفت	ازو هر کسی عبرتی در گرفت
که زیرک‌تر از ما درین ترکتاز	نگر چون شد از ما و نگشاد راز
برین تیره چون مدتی درگذشت	نتابید خورشید بر کوه و دشت

به یاری دگر نوبتی در رسید / شد او نیز در نوبتی ناپدید
هراسنده گشتند زان داوری / که کس را نکرد آسمان یاوری
قدر مایه مردم که ماندند باز / بخواندند زان لوح یک حرف باز
ز بی رایی خود به راه آمدند / وزان شهر نزدیک شاه آمدند
نمودند حالت که از ما بسی / سوی کوه شد باز نامد کسی
به هنگام رفتن درنگی نبود / نه امید باز آمدن نیز بود
ندانم که آواز آن پرده چیست / نوازندهٔ ساز آن پرده کیست
چو ما راه این پرده نشناختیم / از آن پرده اینک برون تاختیم
ز ما چند کس کرد بر کوه ساز / نیامد کسی رفته زان کوه باز
چو دیدیم کایشان گرفتند کوه / گرفتیم دشت آمدیم این گروه
چنین است خود گنبد تیزگشت / که گه کوه گیرند و گاه دشت
سکندر چو راز رقیبان شنید / رهی دید باز آمدش ناپدید
بدان راهش انگه نیاز آمدی / که زو یک تن رفته باز آمدی
ز حیرت در آن کار سرگشته ماند / که عنوان آن نامه را کس نخواند
خبر یافتگان رفتن ناگهان / کسی راست کو را سر آید جهان
مثل زد که هر کس که او زاد و مرد / ز چنگ اجل هیچکس جان نبرد
چو با گورگیران ندارند زور / بپای خود آیند گوران بگور
گه تیر خوردن عقاب دلیر / به تیر خود آید ز بالا به زیر
بیا ساقی آن باده بردار زود / که بی باده شادی نباید نمود

بیک جرعه زان باده یاریم ده ز چنگ اجل رستگاریم ده

قصاید عرفی

اے متاع درد در بازار جان انداخته / گوہر ہر سود در جیب زیان انداخته

نور حیرت در شب اندیشهٔ اوصافِ تو / بس ہمایون مرغ عقل از آشیان انداخته

از کمان ناجسته در چشم تحیر کرده جا / معرفت کو تیر حلمی بر نشان انداخته

اے بطبع باغ کون از بہر برہان حدوث / طرح رنگ آمیزی از فصل خزان انداخته

ہر عنت اندیشه را افگند در دامان تیر / عادت خمیازه در جیب کمان انداخته

در چمنہائے محبت ہر قدم چون کر بلا / از نسیم عشوه فرش ارغوان انداخته

مرغ طبع اندر ہوائے معصیت نکشوده بال / عفو تو شاہین رحمت را بران انداخته

سایه پرورد غمت در آفتاب رستخیز / فرش استبرق به زیر سائبان انداخته

طعمهٔ عشق ترا از مغز جان آورده ام / آن ہما تا سایه بر این استخوان انداخته

اے مذلت را روائی داده در بازار عشق / عزت و شان را ز اوج عز و شان انداخته

ہر کجا تاثیر غم را داده اذن عموم / شادئ راحت فشان را نا توان انداخته

زین خجالت چون برون آیم که دل در موج خون / تو عروسانِ غمت را موکشان انداخته

فیض را نازم که هر کس پابراهت مانده است
دل بدست او و جان را از میان انداخته

صید دل را بهر آگاهی ز صیادِ ازل
در کمند طرّهٔ عنبر فشان انداخته

کرده از عرفان لباس عجز را دامن دراز
کوتهی در جیب عقل نکته دان انداخته

طعمهٔ کز خوان عشق افگنده ام در کام دل
ریزهٔ آن را جحیم اندر دهان انداخته

شرح گوید منع لب کن عشق گوید نعره زن
گاه تو هم در راه عشق خود عنان انداخته

دولت وصلت که دریابد که با آن محرمی
جوهر اوّل علم بر آستان انداخته

حیرتِ حسن ترا نازم که در بزم وصال
جام آب زندگی از دست جان انداخته

وصف صنعت کز لب هر ذره میریزد برون
نطق را در معرض عقد اللسان انداخته

در ثنایت چون کشایم لب که برقِ نا کسی
منطقم را آتش اندر خان و مان انداخته

من که باشم عقل کل را ناوک اندازِ ادب
مرغ اوصاف ترا از اوجِ بیان انداخته

مستِ ذوقِ عرفیم کز نغمهٔ توحید تو
لذتِ آوازه در کام جهان انداخته

در موعظت اخوان و فخر خود

رفتم ای غم در عمر شتابان رفتم
هان شتاب ار طلبی هست ز من هان رفتم

مشتاب ای غم دنیا که بگردم نرسی
بکن از دور وداع ای غم که شتابان رفتم

ایّها الناس بگوئید مبارکباد م
کز صنمخانهٔ تن در حرمِ جان رفتم

الوداع از من درویش کش بیهوشی دوست
کاینک از خویش بجوی مے بیابان رفتم

تا حدِ دشتِ محبت که قیامت گاه است
پیش روی غم دل روحه جنبان رفتم

درد همدوش و بلا بر اثر و غم در پیش
تا براحت گه تسلیم بدینسان رفتم

هوس گریه شبم نشتر غم داد بدست	رگ ابری بگشودم که به طوفان رفتم
آرزو گشتم و خون خوردم و عشرت کردم	نه در چوب زدم نی بر احسان رفتم
گر حکومت همه عدلست کمش گیر که من	باد پیمودم و همدوش سلیمان رفتم
همه را مائده حسرت دنیا دیدم	چون بماتم کدهٔ گبر و مسلمان رفتم
کس عنان گیر نشد ورنه من از بیت حرم	تا در بتکده در سایهٔ ایمان رفتم
خضر اگر نیست قدم میزن و سکوش که من	رفتم آخر بحرم از ره خذلان رفتم
پای کوبان بحرم رفتم و عیبم کردند	بدر دیر مغان ناصیه کوبان رفتم
من کجا کشمکش رد و قبولم ز کجا	نیک رفتم که نه کافر نه مسلمان رفتم
آفتاب آمد و در زیر سرم بالین شد	چون بخواب عدم از حسرت جانان رفتم
صفحهٔ تیغم از آن نسخهٔ خلد است که دوش	بشب خون سیاه غم الوان رفتم
هر کجا مژدهٔ اندوه نوی بشنودم	جستم از در و گران توشه و رقصان رفتم
سنم آن سیر جان گشته که با تیغ و کفن	بدر خانهٔ جلاد غزلخوان رفتم
سفته ام گوهری از من بخر ای تامفروش	که بدریوزهٔ آن بر در صد کان رفتم

مطلع دوم

از در دوست چگویم بچه عنوان رفتم	همه شوق آمده بودم همه حرمان رفتم
پس بدیوار زدم سر که درین کوچهٔ تنگ	آمدم مست و سراسیمه و حیران رفتم
رفتم از کوی تو لب تشنه بگلگون سرشک	نیک رفتم که نه افتان نه خیزان رفتم
دل و دین و خرد و هوش و زبان باز دهد	تا بگویم ز در دوست به سامان رفتم

آمدم نغمه‌گشا از لب امید و ز یاس — در رگ و ریشهٔ دل دوخته دندان رفتم
آمدم صبحدم و شام برفتم بشنو — که چسان آمدم اینجا بچه عنوان رفتم
آمدم صبح چو بلبل به چمن در نوروز — شام چون ماتمی از خاک شهیدان رفتم
دوستان زهر بگریید که رفتم ناکام — دشمنان نوش بخندید که گریان رفتم
رفتم و سوختم از داغ دل دشمن و دوست — که جگرسوزتر از اشک یتیمان رفتم
منم آن قطره که صد سینه دل آکندم داغ — تا ز نوک مژه غلطید به دامان رفتم
منم آن یوسف بدروزه که نارفته به مصر — تا برون آمده از چاه به زندان رفتم
منم آن غنچهٔ پژمرده که از باد خزان — خنده بر لب گره و سر بگریبان رفتم
نور پیشانی صبح طربم لیک چه سود — که ز غم تیره‌تر از شام غریبان رفتم
رفتم آهسته ولی صاحب دل میداند — که دل آشوب‌تر از زلف عروسان رفتم
محروم از گریه و کارم به تبسم نکشید — منم آن نوح که هم بر سر طوفان رفتم
از پریشانی دل سوختم و بهر علاج — هم بدریوزهٔ دلهای پریشان رفتم
بازوی همتم آن روز چو قیمت بشکست — که بتابیدن سرپنجهٔ مرجان رفتم
منم آن هیکل روحانی اندیشه خدا — که در آب و دم بر اثر نان رفتم
منم آن میوهٔ ارزنده به بستان کمال — که بدست و دهن ذائقه ارزان رفتم
منم آن شیر ختن صید که آهو گیرم — که چو موشان به شکارت انبان رفتم
گوهر قیمتی گنج ازل بودم لیک — ره به بی‌عرفی هیچ جنس فراوان رفتم
بودم از قدر ترنج زر پرویز ولی — گوی گشتم به ره سیلی چوگان رفتم
بوده‌ام من حلبی شیشهٔ لعل صهبا — پای‌کوبان بکجا بر سر سندان رفتم

چون صبا رخصتِ گشتِ چمنم بود ولے
چو تماشاے خلایق بخیابان رفتم

رفتم اندر پئے مقصود ولے ہمچو پلنگ
بسرِ کوه بقصدِ مہِ تابان رفتم

ذوقِ عریانئے تجرید ندانستم حیف
کز پئے سندس و استبرقِ رضوان رفتم

آخر این بار که توان گفت که در مکتبِ قدس
دانش آموز خرد بودم و نادان رفتم

شعر ورزیدم و از معرفت آنسو ماندم
جانِ معنی شدم و صورتِ بیجان رفتم

شبِ یلداے حیاتم بسحر گوید حیف
که در افسانۂ بیهوده بپایان رفتم

زان شکستم که بدنبالِ دلِ خویش مدام
در نشیبِ شکنِ زلفِ پریشان رفتم

ماتمِ اہلِ دل آن بود که با حسرتیان
با دف و چنگ بگلگشتِ گلستان رفتم

عیدِ این طائفہ آن بود که با شیونیان
تہنیت گو بسرِ خاکِ شہیدان رفتم

راه مجنونی و فرہادیم آمد در پیش
رفتم این راه ولیکن نہ چو ایشان رفتم

ناخنِ تیشه نراندم برگ و ریشۂ سنگ
کوهِ غم در تہِ پاسوده بجولان رفتم

آشیانِ زغن و زاغ بچیدم بر سر
سر قدم ساخته در خارِ مغیلان رفتم

این همه رفتم و رفتم که شمردم عرفی
بتقاضاے ردیف از پئے پنہان رفتم

تیغِ وے گفت که در معرکۂ جنگش تا فتح
که نه از تارکِ او تا سُمِ یکران رفتم

آهنین پنجۂ تیغش باجل گفت که من
موج بر موج شکستم چو بعمّان رفتم

رمحِ وے گوید اگر جنگ و گر صلح که من
بگشادِ گرهٔ جبہۂ خاقان رفتم

طالعش صبحِ ولادت در دنیا زد و گفت
آفتابی بکف اینک بشبستان رفتم

ہر که اندیشۂ خلقِ وے کم از جاے ربود
چون صبا بر ورقِ سنبل و ریحان رفتم

این جواہر ز نثارِ کرمش برچیدم
کس نگوید که بدریوزۂ عمان رفتم

دارم این قافله را سرمه ز خاک در تو — بنری ظن که بتاراج صفاهان رفتم
بسکه عیسی نفسان بوسه براهم دادند — هر قدم بر سر صد چشمهٔ حیوان رفتم
بال اندیشه ز پرواز شکستم صد بار — بنری ظن که بعرش سخن آسان رفتم
السلام اے ملک النظم برون آ ز خاک — چو بآرامگه ناظم شروان رفتم
داد را دوش بدوش قدر اندر ره عمر — با ثنائے تو و نفرین حسودان رفتم
راه بیحد ثنائے تو سپردم این راه — نیست راهے که تو انگفت بپایان رفتم
راه نفرین حسودان تو رفتم لیکن — آن نیرزد که بگویم بچه عنوان رفتم

در مدح میر ابوالفتح

چهره پرداز جهان رخت کشد چون بحمل — شب شود همرخ و روز شود مستقبل
چشم شب تنگ شود دائره مردمکش — دیدهٔ روز بتدریج برآید احول
مردم دیدهٔ آن ژاله و گرما بصفت — بیضهٔ دیدهٔ این روغن و دنیا بمثل
خون سودائے شب زاید و فاسد گردد — لاجرم نشتر روزش بگشاید اکحل
روز چون کرم بر شیم همه بر خویش تند — هر چه شب رد کند از معده چو زنبور عسل
بعد ازین ترجمهٔ روز شود صاحب کل — بعد ازین شب نگین ثبت کند عبد اقل
وقت آنست کنون کز اثر عیش و نشاط — مے نگنجد بصراحی و صراحی به بغل
جام یاقوت و مئے لعل بهم پالاید — اثر نامیه چون لاله و داغش بمثل
نامیه چون چمن سبزه دهد اتمامش — تا قصارکارگه آرند بباغ ار مخمل
عرق از شبنم گل داغ شود بر رخ خور — اخگر از فیض هوا سبزه شود در منقل

چمن آید پیِ چمن بہرِ تماشای جمال | بلبل آید برِ بلبل بتمنّای غزل

گیرد از فیض ہوا طبع جواہر دارو | خصمت از سودۂ الماس کند در مکحل

بسکہ ہر خار گلے کردہ عجب نیست اگر | یاسمین بشگفد از نشترِ زنبورِ عسل

پیش باغ و چمن دہر کنون گر رضوان | نسخۂ خلد برین باز کشاید بمثل

صورت خلد ازین باغ مفصل یابد | سیرت این چمن از خلد ببیند مجمل

حور گیسو بمیان بستہ در آید بچمن | تا لبالب کند از سنبل و گل جیب و بغل

بسکہ از سنبل و گل یافت صفا نزد بعید | گر پئے بوسہ دو لب را بہم آرد جدول

شاید از عذر پرستار پذیرند بحشر | بسکہ برداشت صفا صورت عزّیٰ و ہُبل

انبساطیست درین فصل کہ بیکاوش عقل | شاید ار باز شود عقدۂ ما لا ینحل

لیلی از گوشۂ محمل بنمود است جمال | یا بود لالہ کہ سر برزدہ از گوشۂ تل

حاسد آزار شوم زین غزلِ تازہ کہ باز | موسمِ شادی بلبل شود اندوہ جعل

اے شبِ ہجر تو در دیدۂ خورشید سبل | چشمِ روح القدس از شوقِ جمالت احول

مژہ بر ہم نزدم دوش کہ در بیت حزن | تا صباحم درِ دل کوفت تمنّای اجل

از دل و دامن آلودہ درِ یاس مزن | دجلۂ عفو بانہا نشود مستعمل

بعذاب ابدی دل نگذارد غم دوست | این نہ مومیست کہ آتش بکند ترک عسل

لذتِ تلخئ درد تو اگر شرح دہم | نوشدارو بفرستم بسلامِ حنظل

چند ازین آتش حسن بچشم انگیزی دود | اے بخوش جوہری آئینۂ حسنِ تو مثل

آستینے ز وفا بر مژہ ام کش تا چند | پوشم این چشم تر از حدس خداوندِ اجل

میر ابوالفتح کہ در سینۂ دولت مہرش | آفتابیست کہ تحویل ندارد ز حمل

روی در روی رود سایهٔ او با خورشید	چشم بر چشم کند پایهٔ او جنب زحل
لب او خندد اگر چشم جهان گرید زار	دست او جنبد اگر دست قضا گردد شل
با هوادارئ لطفش ز سر سبز ربیع	بهمن و دی بربایند کلاه مخمل
یکدرم وار نیابد زر خالص بیرون	گر ضمیرش زر خورشید در آرد بعمل
عنفش اندر کف عدل بخواب است و بود	رازدار عدم و مصلحت اندیش اجل
در مقامیکه کند روی کنایت بعدد	ضرب شمشیر ندارد اثر ضرب مثل
آسمان گفت ندانم که حلول از چه نکرد	صورتش پیشتر از صورت عالم بمحل
زانکه چون روز ارادت ز جهان سر بر زد	صبحدم دولت او زاد شبانگاه ازل
زین سخن جوهر فعّال بر آشفت و بگفت	کای تنگ بهره ز فهم رصد علم و عمل
بیم آن بود ز خاصیّت یکتای او	که هیولی نپذیرد صور مستقبل
ای تجلّی وجود تو جهانگیر بقا	وی تمنّای حسود تو عنان گیر اجل
صفوت ذهن تو صراف مطالب چه دلیل	جودت لفظ تو کشّاف دقایق چه مثل
فلکِ عدل تو هر دم بجهان آرای	آفتاب دگر از حوت در آرد بحمل
تا گرفته ز سخای تو جواهر دارد	جود حاتم شده در دیدهٔ امید سبل
بهر پاتابهٔ خدام تو چون رفت بچرخ	گر نبود اطلسِ افلاک چنین مستعمل
چون دماغ فلک از صیت تو مختل گردد	عیسی از مهر نشاید که کند دفع خلل
گر جعل درد سر از رایحهٔ گل یابد	بلبل از بهر مداواش بساید صندل
جمله هم سنگ گهرهای دل و طبع نیست	این جواهر که فشاند کفِ جودت بامل
فانش گویم نکنم شرم همانست که کرد	اشتیاق کف تو صورت تو عیش بدل

غلام

توحش ابد ز شبگیر سمند تو که هست
دو دمان کسل از شوخیئ او مستاصل

آن سبکسیر که چون گرم عنانش سازی
از ازل سوی ابد وز ابد آید بازل

قطره کش دم رفتن چکد از پیشانی
شبنم آسا بنشیند گه رجعت بکفل

گر بخورشید دهد سرعت او در یک دم
آید از ثور بترتیب منازل بحمل

سکنات قدم از شوخیئ او نا معلوم
حرکات فلک از سرعت او مستعمل

گر سر خصم تو بندند به پایش گه نزع
تا قیامت بگلویش نرسد چنگ اجل

ور عنان گردش او تا کرهٔ نار دهد هوا
طی شود دائره بر دائره مانند بصل

داورا داوریت هست اشارت فرما
تا بساید فلک از بهر صداعش صندل

داد یکشهر ز عرفی بستان کاین مغرور
کبر و نازش نه باندازهٔ قدر است و محل

بر عنت و ریست که تا من در مدحت بزدم
این گمان داشت که دورانش نیارد رو بدل

نیم تحسین بکن ار گوید صد بیت بلند
که دماغش شده از حسن طبیعت مختل

هر سر مویش اگر بارگه فخر شود
سومناتیست که چند است درو لات و هبل

بهر اصل و نسب خویش نویسد بیرون
هر چه خواند ز نسب نامهٔ ارباب دول

گوهر آمای رموز است نه دریا و نه کان
حکمت آموز عقول است نه علم و نه عمل

دعوی همت و از شرم خسان در خلوت
بشکند رنگش اگر جامه نباشد مخمل

گر بیازیچه نهد در کف اندیشه عنان
می نهد غاشیه بر دوش جریر و اخطل

چه بلا عیب تراشم که حسد کم بادا
مشنو عیب زر ده دهی از سیم دغل

که چه او بود و کنون هست و دگر خواهد بود
اینک آن ماضی و حال اینک و این مستقبل

هر که با او چو عطارد نبود مرد مصاف
صلح و تحسین خوش آید نه تهور نه جدل

آنچه ابیات بلند است که از طبعش زاد / انتخابیست ز دیوان سخن بخش ازل
آنچه ذرات معانیست که بروے خورشید / همه خورشید شود گر بشناسند محل
دارد از عزت اصل گهر و لذت شعر / پاے در تحت ثریٰ است و در آغوش زحل
عزت او نه شهیدیست که حشرش باشد / ورنه بگریستمے از ستم مدح و غزل
اگر او نام ز ننگ شد از ذلت شعر / شعر از عزت او نیک برآید ز ذلل
شعر از و نیک و گر بد تو ز بانش دانی / شرح این با تو غلط جز تو برم لات و هبل
لله الحمد که تا قدر تو نشناخت نبود / جوهر بندگیش چون هنرش مستعمل
اے که در عهد تو عهد جم و کے گر بودے / همه بر خویش فشاندے گهر مدح و غزل
شکر طالع کند و چون نبود شکر گذار / آن یک اندیش که چشمش بتو افتاد اول
صله نپذیرد و این حسن طلب نشماری / خود تو دانی که چها کرده بامید و امل
او که پروانهٔ قدر است نسوزد زین نار / او که عمامهٔ عرش است نیفتد بوحل
صله برهان گدائی و ستایشگریست / بر ثنا گستریش این آیه مباد منزل
آنچه دادی و دهی گرچه بمعنی صله است / صلهٔ دوستیش باد نه مدح و نه غزل
قصهٔ مهر و وفا با تو نیارم گفتن / کین حکایت چو نهایت نه پذیرد اوّل
گویم از ناصیه اش هرچه نوشتست بخوان / این نگویم که مفصل بشنو یا مجمل
در بشارت گهر چند طمع داشت قضا / زان باخلاص تو بشکست غرورش اول
عرفی افسانه مخوان نوبت دیگر شعر است / گوشهٔ چشم نمودند که تنگست محل
مدح صاحب نه و حرف خود و این طول کلام / هیچ شرم آیدت از نکتهٔ ما قلّ و دل
بدعا رو که اجابت نظرش بر لب تست / گرچه محتاج دعا نامده مسعود ازل

تا ز تحویل حمل خاک زبرجد گردد — تا ز بول از عمل نامیه ماند مهمل

کشتهٔ مزرع بخت تو پذیرا د نمو — تا بحدیکه چرخش بمیان جدی و حمل

بعدم خصم درون خسته چو در توبه گناه — تو برون تاخته از حلم چو از علم عمل

در تعزیت ابوالفتح و تهنیت خانخانان

ز آسمان و زمین مژده ناگهان آمد — که آفتاب زمین تاج آسمان آمد

لوای فوج حکومت بقبلتگاه رسید — همای اوج سعادت بآشیان آمد

دو جنبشی است که از غایت جلالت و قدر — لباب جمله تواریخ در جهان آمد

نخست هجرت سلطان دین که از کعبه — سوی مدینه به تکمیل انس و جان آمد

دوم مراجعت فخر دهر و مرکز ملک — به تختگاه شهنشاه کامران آمد

بحد ممالکت شاه رفت و عالم گفت — که صدر مجلس دنیا بآستان آمد

چو باز گشت ز اقصای ملک دوران گفت — که روزگار بسر رفته درمیان آمد

سپهر گفت بهل مدح روزگار و بگوی — که آفتاب سوی ناف آسمان آمد

جهان بگفت که نی نی بگو که جان جهان — بلب رسید و دگر در تن جهان آمد

من این شنیدم و گفتم که گر غرض مدحست — همین نه بس که بگوئی خدایگان آمد

بگو خلاصهٔ تقدیر خانخانان است — که همعنان شهنشاه انس و جان آمد

بهر قدم که همیزد زمین زمان را گفت — که بختم آمد و فرخنده و جوان آمد

بهر دیار که آمد زمان زمین را گفت — که تاجم آمد و بر فرق فرقدان آمد

درون دائرهٔ آسمان ز آمدنش — بعرش و فرش بگوئیم که آسمان آمد

زهی بلندی نامت که تاج تارک نظم	چو دید یکدو زهی و حبنا دهان آمد
بیا بیا که از اقبالت ای بهشت نعیم	زمانه برتر از امید کامران آمد
اگر هوای چمن داشت نوبهار رسید	وگر امید ثمر داشت بوستان آمد
قلم بنان تو سنجید و نه فلک را گفت	خوشا هلال که همشکل این بنان آمد
فلک عنان تو بوسید و شش جهت را گفت	خوشا زمانه که در تحت این عنان آمد
حریم روضهٔ جاه ترا بود چمنی	که آفتاب درو شکل اقحوان آمد
توئی که در ازل اندیشه ات بذهن قضا	گذشت بر اثرش امر کن فکان آمد
مگر ثنای تو از طبع میکند شبگیر	که گوش بر درِ دروازهٔ دهان آمد
مگر دعای تو جوشد ز دل بحسن قبول	شگافت برقع و تا حد زبان آمد
فلک به لجهٔ هستی به عکس فرمانت	دو غوطه زد به تهٔ عمر جاودان آمد
امید بر اثر نقش پای احسانت	دو گام زد به سر گنج شایگان آمد
ز عجز دم نزدم اندیشه لب گزید و بگفت	که راز سینهٔ اندیشه بر زبان آمد
فلک بمدح تو دوشینه کرد تحریکم	چنانکه نطق به نزدیک داستان آمد
خدایگانا حال دلم تو میدانی	چگویمت که دلم چون ز غم گران آمد
چه احتیاج که گویم که مرد عرفی را	چه بر سر از هوس مرگ ناگهان آمد
درین مصیبت عظمی که دهر سنگین دل	ز گریه هر سر مو چشم خون فشان آمد
چنان فریفت مرا گریه های روحانی	که چشم از هوس قطرهٔ بجان آمد
که رهبرش بعدم شد که مرگ از مرگش	سیاه پوش تر از عمر جاودان آمد
برفت و لطف تو بر من گماشت دین بدبست	بنزد عقل که تاوان آن زیان آمد

ولے بہ نسبت اوصاف وحدت ارواح　　ہمان کہ رفت بنزدیک من ہمان آمد
تو آگہی کہ مرا از غروب این خورشید　　چہ گنجہاے سعادت زیانِ جان آمد
من آگہم کہ گران شب چراغ گم کردم　　چہ گوہرم تلافیٔ آن زیان آمد
بہار باغ مرا اگر قضا بجنت برد　　بہار باغ بہشتم بہ بوستان آمد
ہر آن عروس کہ در نور شد ز حجلۂ نطق　　ز راہ تہنیت اینک بآستان آمد
ہمیشہ تا رسد ز آسمان بگوش این قول　　کہ عہد دولت بہمان شد و فلان آمد
ز دورۂ تو مگو یاد آسمان تا حشر　　کہ دورِ حشمت این رفت دور آن آمد

در مدح حکیم ابوالفتح

ز ہر گلے کہ ہواے دلم نقاب کشاد　　فلک بکلکش حسرت نوشت فوت و برباد
ہر آن گرہ کہ در و نقد مدعا بستند　　بدامن طلب مدعی نہاد و کشاد
زمانہ غیر الم نامہ نیست تصنیفش　　دلم ز صفحۂ فہرست برگرفتہ سواد
مخند اگر بفسون زمانہ دل بستم　　نہ بہترم ز سلیمان کہ تکیہ زد بر باد
چراغ مہر نمے پروراے فلک یکصبح　　بر ویم از نکشائی دریچۂ پُر باد
چہ خیزد از نفس سرد من بہل بگریز　　کہ زمہریر بجوش شد زکورۂ حدّاد
دگر بنالہ نمے ریزم آبروے نفس　　کہ چشمہ چشمہ ازین آب دادہ ام برباد
کدام نالہ امیانش بہ شعلہ بربستم　　کہ روزگار بہ منع اثر فرو نکشاد
کدام نالہ سرشتم بداغ دل کو را　　زمانہ در کرۂ زمہریر غوطہ نداد

گرفتم آنکه ز فریاد منع دل نکنم — که مهربان نشود این عمر نوح زین فریاد

مدار زندگیم بر ملامت است و کجاست — دروغ مصلحت آمیز و تیشهٔ فرهاد

ازان نه دست هنرهاے خود همی نالم — که بر ظهیر ازین شیوه هیچ در نگشاد

بدین صفت که بعهد حیات بگشایند — هزار چشمهٔ خون از دلم به نیش عناد

چه دل کشاید ازینم که بعد ازین گویند — که بوده است فلان دام اسمه استاد

ازینکه بعد بریدن تمام شانه بود — گره کشاد نگردد ز طرهٔ شمشاد

به چشم صدق نظر میکنم بهر چه گذشت — جز این صواب نبینم که داد دلم دلشاد

که در مدایح و نان طبیعت ملکی — ز باغ قدس نه دم بکشت هزل آباد

کنون که میکنم انشاے مدح کسے است — که جبرئیل مدیحش فزود بر اوراد

حکیم عهد ابوالفتح آفتاب هنر — که از دمش رود اعجاز عیسوی بر باد

رماد را اثر قهر او کند شنجرف — جماد را اثر لطف او کند شمشاد

اگر بقصر جلالش روند پایه شمار — که نیم پایه بود زان شمار سبع شداد

عجب مدان که قدم سوده باز پس گردد — هم از بدایت سلم نهایت اعداد

زهے تلون جاه تو زینت امکان — زهے تجلی ذات تو علت ایجاد

به سیر مرتع قدر تو آهوان حرم — بدور سفرهٔ خلق تو گربهاے زباد

نثار مقدم اندازه تو چشم ملوک — غبار دامن آوازهٔ تو گوش بلاد

نفاذ امر تو گر پنجهٔ ز موم کند — کشد انامل وے آتش از دل فولاد

حسود جاه تو صدره ز رنگ و بوے هوس — بدستیاریٔ امید بست نقش مراد

زمانه بعد حصول مراد با وے کرد　　　همان که بعد نظام بهشت با شداد
بباغ طبع تو چون بشنوند طائران بهشت　　　چنانکه فوج مگس بر دکانچه قناد
چو زانه دار تو گردد ز مردن شیرین　　　ملال راه نیابد بخاطر فرهاد
اگر صبا بمزارے برد غبار درت　　　کنند تهنیت از هم بزیر خاک اجساد
بر آسمان نسیم حلمت ار فشاندے بال　　　بجز دو بُعد مبرهن نگردد از ابعاد
بذکر نام تو وقت دعا چو برگذرد　　　به شارع نفسم فوج فوج از اعداد
برائے رفع تقدم عجب مدان که زند　　　صف آیات شبیخون بلشکر آحاد
خدایگانا دارم حکایتے برلب　　　که چون مدیح تو نتواندم بلب استاد
خیال بندگیت دوش نقش مے بستم　　　ز روے کسب شرف نے ز روے استعداد
که ناگه از در اندیشه خانه شاهد عقل　　　که شمع خلوت اسرار مبداست و معاد
کرشمه سنج و تبسم کنان درآمد و گفت　　　که عید بندگی صاحبت مبارکباد
من از تعجب این حرف دلکشا گفتم　　　که اے لطف کلام تو ملک هزل آباد
نه آسمانم و نے آفتاب و نے بهرام　　　کزین مطایبه گردم ز ساده لوحی شاد
تو هم ز حرف تنکمایه تر زبان نشوی　　　بگو که صورت این مژده از چه معنی زاد
جواب داد که این مژده را دلیلے هست　　　که دست فطرتم آنرا بطاق حصر نهاد
همین نفس ادب آموز قدسیان جبریل　　　دریچهٔ حرم قدس را بدیده کشاد
بسوے کاتب اعمال برزد و گفت　　　که اے رقم کش کردار خوب و زشت عباد
بشو نامهٔ **عرفی** که ایزد متعال　　　ز بندگان خودش برگزیده کرد آزاد
اگر نه بندگئے صاحبت بفال آمد　　　سبب چه بود که جبریل این ندا در داد

من از ستانت همان بشرم غوطه زدم — شکست بر رخ اندیشه رنگ استعداد
بخدمت آمدم اینک بگو چه مصلحت است — بر آستان تو باید نشست یا استاد
گرم تو بنده شمردی ز خواجگی صد ننگ — وگر قبول نکردی ز ناکسی فریاد
بگو هرم مفشان آستین ز هیچ مباد — که شب چراغ شود بی صفا ز گرد کساد
بگویم از گهر خویش گرچه بی ادبیست — که در حضور همه سر کنم ستایش خاد
ز دودمان اصیلم همین گواهم بس — که شرم این سخنم خوی ز چهره بیرون داد
مرا رسد که بنازم به نسبت آبا — چنانکه تا به قیامت بطبع من اولاد
اگر نه شرم جلال تو مهر لب بودی — نزادی از نفسم حسن مدائح اجداد
نکرده گوهر مدحی نثار کس هرگز — گهرشناس ضمیرم که گنج زیر افتاد
کلید جاه تو یارب چه شوخ دندانست — که مهر گنج طبیعت شکست و قفل گشاد
بگیر تحفهٔ نظمی که زاده از طبعم — درو بسیر ببندیش کاین لطیف نهاد
نه گوهر است ولی هست زادهٔ دریا — نه جوهر است ولی هست قابل ابعاد
خدایگانا زانگونه سربلندم کن — که همتم نکند همسری به سبع شداد
چنان ز گریهٔ غم باز دار چشم دلم — که خنده ریز توانم گذشت بر حساد
بصد مضایقه تازی قبول میکردم — ز شاهدان بهشتی سرشت حور نژاد
کنون ز غاشیه بافان بالش اندوزم — کرشمهای عروسان خلخ و نوشاد
مگر ز منهی رایت شنیده عالم — که ریشهای حریفان همی نهی برباد
همیشه تا لب الیاس و خضر سیراب است — ز چشمه‌ای که هنوزش کند سکندر یاد
لب عدوی تو سیراب لیک از آن آبی — که ضربت تو چکاند ز دشنهٔ فولاد

در تحریص مخاطب بسوے ہمت

گر مرد ہمتی ز مروت نشان مخواه
صد جا شہید شو دیت از دشمنان مخواه

بشکن زجاج و در جگر افشان و نم مجوے
بشکن سفال و در دہن انداز و نان مخواه

خاک از فلک مخواه و مراد از زمین مجوے
ماه از زمین مجوے و وفا ز آسمان مخواه

ترصیع تخت و تاجت اگر خسروی دہد
بشکن کلاه و مسند و گوہر ز کان مخواه

گر ماه و آفتاب بمیرد عزا مگیر
گر تیر و زہره کشتہ شود نوحہ خوان مخواه

شریان ز پوست برکش و در کام تیغ نہ
لب را گلو بگیر و ز قاتل امان مخواه

گر بے شہادت از در عشقت روان کنند
تیغ کرشمہ و دل نامہربان مخواه

گر مژدهٔ وصال رسد در زمان بمیر
ور بعد مرگ گریہ رسد دوست جان مخواه

طاؤس ہمتی سر منقار تیز کن
یعنی کہ بال و پر بکن و سایبان مخواه

مجلس بنوحہ گرم کن از نے نوا مجوے
خنجر ز سینہ تیز کن از کس فسان مخواه

رو بیضہ را بسنگ زن اے ہدہد بہشت
بر شاخ سدره جا مکن و آشیان مخواه

گر کعبہ ات بزیر لب آرند لب بدوز
بر خاک بوسہ زن ز حرم آستان مخواه

اے مرغ سدره در طیران ابد بجان
منشین بشاخ طوبے و انس مکان مخواه

آہوے عصمت ار بگریزد ز صیدگاه
گیرائی از کمند و شتاب از عنان مخواه

گر ناگہت بروے ہوس دیده وا شود
بہر خراش تیزی نوک سنان مخواه

تا میزبانیت نکشد در خم غرور
تنہا بطرف سفره نشین میہمان مخواه

دنیا حلاوتے نرساند بکام کس
این لقمہ را مناسبتے با دہان مخواه

دستان زنی و بال کشائی که دلکش است	از کبک طالع من و زاغ کمان مخواه
از من بگیر عبرت و کسب هنر مکن	با بخت خود عداوت هفت آسمان مخواه
نامِ فتیله را مبر از فضل خود بعرش	تا نفخ صور طنطنهٔ دودمان مخواه
عرفی چه احتیاج که گوید بداستان	کین از فلان مجوی و ز بهمان فلان مخواه
لب بستن از طلب روش همت است و بس	گفتم مخواه تن زن و صد داستان مخواه

در مدح ابوالفتح بطرز تهنیت

داورا سال نوت محفل طراز سور باد	تهنیت گویان عامت قیصر و فغفور باد
تا ازل سال کهن برگشته بهر تهنیت	جملگی در ساحت سال نوت محصور باد
از در دروازهٔ نوروز تا میدان عید	همچنین آرایش بازار عشرت سور باد
مهر ابوالفتح آفتاب اوج عزت نام تست	این مبارک نام یارب تا ابد مذکور باد
گفت رای صائبت صنعت نگار عالم است	آسمان گفت آفتاب من ترا مزدور باد
دولتت در باغ عالم گفت شهلا نرگسم	زهره گفتا چشم من چون چشم تو مخمور باد
هر معمای گش افزایش بود مصداق اسم	در میان کودکان دولتت مشهور باد
هر لغت کاندیشه یابد بهر مفهوم ابد	جمله بر عنوان لوح هستیت مسطور باد
در سماع انداز صریر خامه ات اسرار غیب	حشر و نشر لفظ معنی از دم این صور باد
دولتت دشمنان نیش است و بر احباب نوش	نوش و نیش هر دو کان از فیض این زنبور باد
نه فلک محصور باد اندر حصار دولتت	نی غلط گفتم فضای لامکان محصور باد

شاخ تاکے کش بود بخت بلند پایان
طارم گردون شکن از خوشۂ انگور باد

قبضۂ شمشیر کینت دستگاہ آفت است
سایۂ شمشاد رایت چشمہ سار نور باد

عالم عیشت کہ با تطبیق شرع آمد قدیم
آسمان او بہشت و زہرۂ او حور باد

عالمے ہست ارجزین عالم کہ اورا ناظم است
ہم ترا با ناظمش عدل ترا مزدور باد

بہر اخذ نعمتِ تسخیر عالم بر ورت
دامن دریوزہ در کف سایہ باد و نور باد

گر قضا خود را شمارد و ستیار حکم تو
جاے تعزیر است اما گو میش معذور باد

در محیط عشق موسائے کہ موجش دایم است
لجۂ قرب ترا ہر موج کوہ طور باد

عنفت از بازیچہ در بزمے اگر مستی کند
شیشۂ مے را شکستن بر سر فغفور باد

مدح لائق مشکلست اما بملک مدح تو
رایتِ اندیشۂ روح القدس منصور باد

چون دعاے شاعرانہ ہست عرفی بے اثر
سادہ گوئی کن بگو ہستیت نا محصور باد

در مدح شاہزادۂ سلیم

صباحِ عید کہ در تکیہ گاہِ ناز و نعیم
گدا کلاہِ نمد کج نہاد و شہ دیہیم

نشاط طبع بحدیکہ نشنود دانا
بجز ترانۂ اطفال و ترہات ندیم

بساط مجلس دہر آنچنان نشاط آمود
کہ دست را بسماع آستین دہد تعلیم

براز معانقہ نازکان بلمسِ شجاع
لب از مصافحۂ شاہدان ببوسہ کریم

نواے مرثیۂ صوم و شادیانۂ عید
کشادہ از اثرِ انبساط گوش صمیم

بخوان مادہ شد دست اشتہا مطلق
بکام و معدہ عداوت فزود طبع لئیم

بچشم و ہم ز فیض شگفته روئے دہر — نمود چہره امید داشت صورت بیم
جہان چنین خوش و من خوشتر آنچنان تا وقت — نشسته با خرد اندر تعلم و تعلیم
که ناگہان ز درم در رسید مژده دہے — چنانکه از چمن طالعم بمغز شمیم
چه گفت گفت که اے مخزنِ جواہر قدس — چه گفت گفت که اے مطلب بہشت نعیم
بیا که از گہرت یاد مے کند دریا — بیا که تشنه لبت را طلب کنم تسنیم
زلال چشمۂ امید نقد اکبر شاه — طراز دولتِ جاوید شاہزاده سلیم
ازین پیام دلم شد شگفته و شاداب — چنانکه باغ ز شبنم چنانکه گل ز نسیم
بره فتادم و گشتم چنان شتابزده — که دستِ اہل کرم در نثار گوہر و سیم
چو روزگار رسیدم بدر گہے که کند — زمانه طوف حریمش بدیدۂ تعظیم
رسیدن من و اقبال آن ہمایون فال — چنان فتاد مطابق در آن خجسته حریم
که گر ادب نکشیدے عنان من تقدمش — ببوسه گاه ہمے کرد بر لبم تقدیم
مرا چو دوش بدوش ادب بدیده استاد — بلطف خاص بدل کرد التفات عمیم
رموز کرنش و تسلیم را ادا کردم — بداب مردم دانانه بذله سنج ندیم
چه گویمت که بکامم چه مایه لذت داد — گزیده نو بر کرنش نکہتش تسلیم
نگفت و من بشنودم ہر آنچه گفتن داشت — که در بیان نگہش کرد بر زبان تقدیم
لبش چو نوبت خویش از نگاه باز گرفت — فتاد سامعه در موج کوثر و تسنیم
بخنده گفت که در عذر این گناه بزرگ — که رفته نام تو بے حکم با ہفت اقلیم
ہمین که رفتی ازین آستان فرشته بیاے — گزیده نسخۂ از زادہاے طبع سلیم
ازین سخن سر و دستارِ من گلستان شد — ز بسکه چیدم و بر سر زدم گل تسلیم

چو باز گشتم ازان آستان خرد جزوے　　نوشته داد که این تحفهٔ گل است و نسیم
بگیر و زود ببر با قصیدهٔ که بود　　بشاخ و برگ سخن نسخهٔ ریاضِ نعیم
ز جا شدم که کدامی قصیده باید گفت　　بلہجهٔ که دمد روح در عظامِ رمیم
من و نمودن بطلان عہدہاے قدیم　　بذکر منقبتِ عہد شاہزادہ سلیم
تولدش بنہاد شر بردہر آن کرد　　که باطبیعتِ آتش نزول ابراہیم
نہیب ہیبت او در مشیمهٔ تقدیر　　شکست گوہر گفتار بر زبانِ کلیم
بعہد معدلتِ او که عاملانِ فساد　　ز بس ہدایت تعطیل فارغ اند ز بیم
کشیده فتنهٔ معزول سر بزیر غلاف　　دریده ظلم فراموش طبل زیر گلیم
اگر عیادتِ مرضی کند عدالت تو　　جہد بقاعدهٔ اعتدال نبض سقیم
بروے ازمنه گر آستین بر افشاند　　شود بسعے تموج زمان حال قدیم
زہے وجودِ تو در سایهٔ عنایت شاہ　　که کرده بذل سعادت ہماے زتعلیم
ہمه مراد چو امید در قبول دعا　　تمام فیض چو اندیشه در دماغ کریم
حسود ناز و نعیم تو بر در طالع　　چنان غریب که طامع در آستان لئیم
ز فیضِ لطف تو شاید که بے سرایتِ عشق　　شود باہلِ محبت دلِ کرشمهٔ رحیم
زمانه را ہمه فرزند گرچه تو بایست　　ترا بزادے و بودے دگر ہمیشه عقیم
ز بحر و کان کرمت آن نفائس آورد است　　که احتیاج نه گوہر گرفتن است و نه سیم
ز عفو و حلم تو دلہا بغایتے جمع است　　که معصیت نه امید آزموده است نه بیم
ہماے قدرِ تو اوجِ گرفته در پرواز　　که دامِ کسبِ شرف بازچیده عرشِ عظیم
بہار خلق تو عطرے فشاند بر آفاق　　که بوے مہر پدر بازیافت طفلِ یتیم

خدایگانا گویم بمدح خویش دو بیت — کزین نیارد پرہیز کرد طبع سلیم
ززادهٔ دل و طبعم اگر شود آگاه — باصل خویش تبازد ز شرم دُرِّ یتیم
مثال طبع من و ہر طبیعتے کہ جز اوست — زلال ماء معین است و درد ماء حمیم
خموش عرفی ازین تُرہات وقت دعاست — برآر دست بدرگاه کردگار کریم
ہمیشہ تا کہ نگردد حلال بر فرزند — جمیلهٔ کہ شود با پدر بحجلہ مقیم
عروس دہر بفتوائے ذرّہ تا خورشید — حلال اکبر شہ با دو شاہزادہ سلیم

قصیدهٔ ذو مطلعین در مدح خانخانان

زخود گر دیده بر بندی چگویم کام جان بینی — ہمان کز اشتیاق دیدنش زادی ہمان بینی
کسے کز ملک معنی در رسد خود را بوے بنماے — کہ گر مس و انمائی کیمیا را ارمغان بینی
زر ناقص عیارت پیش زان بر کیمیائے زن — کہ ہم زر ہم محک را شرمسار از امتحان بینی
تو سلطانے غیوری در کمندِ نفس بدگوہر — بکش زان پیشتر خود را کہ جور از آسمان بینی
روان از خشم و شہوت در عذاب از بہر تن تا کے — دو گرگِ میش پرور را جگر خالی شبان بینی
ز نصرت شاد شو ہرگہ غمے برگرد دل گردد — ز غفلت داغ شو ہرگہ کہ خود را شادمان بینی
طرب را پاے بر سر زن کہ جنت را خجل یابی — ہوس را دست بر دل نہ کہ دوزخ را تپان بینی
بنز ہتگاه معنی میہمان شو تا ز استغنا — مگس را باذن در دست بر اطراف خوان بینی
زبان از شکرِ منعم تا بہ بندی سوے عرفان شو — کہ قدر نعمتش پروانهٔ عزل زبان بینی
چنان مشتاق خذلانی کہ با صد بند و صد زندان — گریزی در شقاوت گر سعادت را ضمان بینی

خرد درآدمی ونگه تو شان قدر رخ سنجی	هما در آشیان ونگه تو فر آشیان بینی
به خون آلوده دست و تیغ غازی ناز بی تحسین	تو اول زیب اسپ و زینت برگستوان بینی
باب ودانه خو کردی بلی هنگام صیادی	چو بر صید افگنی شهباز دل را ماکیان بینی
بطاعت آن زمان را زنده کز لذت طاعت	چو سر در سجده مانی در جهان خود را ستان بینی
مزن لاف شجاعت در زنی انگه که در میدان	عدم شمشیر اجل یابی فنا شبدیز جان بینی
اگر خواهی که باشی عیب جو شاگرد همت شو	که نام هرچه بروی عیب آتش برزبان بینی زلب
به جنت خوانمت نی بهر عشرت بهر آن کانجا	غذای آتش همت به از کون و مکان بینی
سر روحانیان داری ولی خود را ندید ستی	بخواب خود درآ تا قبلهٔ روحانیان بینی
فساد عالمی میتابد از پیشانی عفست	ببین در آئینه تا آتش صد خانمان بینی
بخور غم گر زبال پشهٔ کمتر نهد خود را	که چون فال خرابی ها زند پیل دمان بینی
زبیرون پنبه نه در گوش و افغان از درون برکش	اگر از نفس واعظ انتعاشی در میان بینی
غزل پردازم اینک از دو بیت خود دو مصرع را	کنم مطلع که حسن آفتاب از فرقدان بینی
بخواب خود درآ تا قبلهٔ روحانیان بینی	مطلع ببین در آئینه تا آتش صد خانمان بینی
بدیدار تو دل شاد و ندایم دوستان تو	ترا هم شادمان خواهم چو روی دوستان بینی
بلا کم میکند گردون و غمگین هنیمت آری	تو نتوانی که بر احباب دشمن مهربان بینی
تو محبوب جهان ونگه مدارا با در رم ناید	تو شمع انجمن باشی و در پروانه جان بینی
به حفظ گریه مشغولم اگر بینی درونم را	ز دل تا پردهٔ چشمم دو شاخ ارغوان بینی
دلت الماس همت بود گر وا بینی اکنونش	ترنج زرد دست افشار پرویز جهان بینی
بو عظ اندر شو از راه غزل عرفی ترنم بس	در شیون زن آخر مردن خود چون عیان بینی

نه بینی در مقامِ نفس و طبع آسودگی هرگز
بهفتم پایه نه مسند که راحتگاه جان بینی

نشانِ جان همی جوئی نشان از بی‌نشان یابی
مکانِ دل طلب کن تا مکان در لامکان بینی

ز حور و سدره مستم بهره در بهشت و بی دیده
تو این دولت کجا یابی که جنت در مکان بینی

ز جنگ وے فردا رسته ام بی منّتِ امروز
تو این معنی کجا یابی که هستی در زمان بینی

من از گل باغ می جویم تو گل از باغ می جوئی
من آتش از دخان بینم تو از آتش دخان بینی

ز ترتیبِ نظامِ آفرینش چون نهٔ آگه
حوادث را ز تأثیرِ نجومِ آسمان بینی

ز ابر و آفتاب اندیشه ات کوته بود زان رو
دُر از گنجینهٔ دریا و لعل از جیبِ کان بینی

بچشمِ مصلحت بنگر مصافِ نظمِ هستی را
که هر خارے در آن وادی درفشِ کاویان بینی

شعارِ ملتِ اسلامیان بگذار اگر خواهی
که در دیرِ مغان آئی و اسرارِ نهان بینی

تو از ملکِ عراقی واژگون کن عادتِ پیشین
اگر خواهی که حُسن رونقِ هندوستان بینی

ز ملکِ نور زان رو تاختی در کشورِ ظلمت
که حسنِ چینیان را در لباسِ زنگیان بینی

از آن تاراج بینی در بیابان کاندرین کشور
بآبادی چو آئی راه زنان را دیدبان بینی

گُهر جویند غوّاصانِ فطرت در تهِ دریا
تو در فکر همین دایم که از دریا کران بینی

بدام اندر کشیدند اهلِ معنی طائرِ دولت
تو در زیرِ درختان همچو طفلان آشیان بینی

نگنجد نورِ خورشیدِ ازل در ظرفِ هر دیده
بآبِ دیدهٔ مردان نگر تا عکسِ آن بینی

تو خفاشی ز نورِ مه قیاسِ نورِ خور میکن
ترا سود این بود گر نورِ خور بینی زیان بینی

نظر از پیشگاهِ شرح در کاخِ حقیقت کن
تو کج اندیشی آن بهتر که صدر از آستان بینی

ز گردِ رغبتِ خاطر فرو شو دیدهٔ فطرت
اگر خواهی که حسنِ خار و گل یکسان عیان بینی

تو سرما دیدهٔ بر شعله مینازی ز خاکستر
نه بینی حسنِ خاکستر چو در روشنگران بینی

مرو در عرصهٔ دانش که از هیبت تنگ فهمان	یقین را در پناه پرده داران گمان بینی
ور آ از پردهٔ بینش که مدهوشان حیرت را	فروغ دیده ستر عورت و شب پرگان بینی
چه نقصان بینی از حیرت که خارش گلستان یابی	چه لذت گیری از دانش که مغزش استخوان بینی
مخاطب گر نباشد مستمع خامش مشو عرفی	که هست او هرچه هست اما تو در معنی زبان بینی
سخنور را خموشی نقص خود میدان خطا باشد	که خاموشی بلبل را زیان مهرگان بینی
نوا را تلخ تر میزن چو ذوق نغمه کم یابی	حدی را تیز تر میخوان چو محمل را گران بینی
مشوش خواهمت گاهی که بینی رهرو خسته	در آتش خواهمت جائی که دستی بر عنان بینی
بر آ از پردهٔ صورت قدم در راه معنی زن	که در هر منزلی سری ز اسرار نهان بینی
اگر شوقت امان ندهد به بزم خان خانان رو	که نقش لوح محفوظش ز پیشانی عیان بینی
دکانی چیده خلقش بر سر بازار انسانی	که جنت را متاع روی دست آن دکان بینی
اگر آگه شوی از نیت او وقت گفتارش	زبانش عین دل یابی دلش عین زبان بینی
گر از باد خلافی آتش قهرش علم گیرد	بر اندام فلک هر مو بسان خیزران بینی
سمند عزم او را سرعت گردون عنان یابی	حسام عقل او را جوهر اول فسان بینی
چو با حلمش به بینی کاه عجز کهربا سنجی	چو با عدلش به بینی ماه نساج کتان بینی
چو مهرش در جهان جان و تن خالی شود زان پس	ز تن امکان تن یابی ز جان امکان جان بینی
چه خوانی ای ثناخوان مدحت گفتار و کردارش	که قول فهم او را قول و فعلش ترجمان بینی
جهان علوی و سفلیست از بخشش و آمیزش	اگر خواهی که حد ارتباط این و آن بینی
ببین در صورتش تا آن جهان در اینجهان بینی	ببین در سعیش تا این جهان در آنجهان بینی
بفخر دودمان عالم سفلی مکن مدحش	در آ در عالم علوی که فخر دودمان بینی

بمجلس غم گداز و عشرت افزا لیک در خلوت
بشادی دشمنش یابی باندوه مهربان بینی

برون از تشنگی در آتش است اما درون بنگر
که نهر سلسبیلش در گلوی دل روان بینی

کنار بحر بی پایان عرفان در وسط یابی
اگر باز ورق دل شوق او را بادبان بینی

اگر عادت بترتیب فصولت راهزن نبود
ازان راحت بباغ آرزو گل در خزان بینی

دعای عقد اخوت با اجابت بست هان عرفی
دعا کن از ثنا بگذر که دیگر وقت آن بینی

بدرویشی ثنای خان خانان میکنی آری
خوشامد گوی نه تا روی حشمت در میان بینی

دعای تو برسم مدحت اندیشان نمیگویم
که یارب تا فلان باشد تو بهمان فلان بینی

تو خیر اندیش خلقی پس چنین باید دعای تو
که یارب آنچه بهر خلق اندیشی همان بینی

در مدح میر ابوالفتح

مرحبا ای شاهد ایام را عهد شباب
ای بهین نوبادهٔ باغ دعای مستجاب

مرحبا ای اوج بخش در حضیض افتادگان
کز تو در بازوی عصفور هست شهبال عقاب

مرحبا ای نوشداروی مزاج روزگار
کز تو در کام حسود هست افعی غم را لعاب

مرحبا ای کز لیاقت یافت تجدید نزول
آیت جاهت بدون نسخ چون ام الکتاب

در حضور و غیبت از فیض تو عالم مستفید
مدح و ذم را من ندانم آفتابی آفتاب

آفتابت گفتم و مهر از شعف بیهوش گشت
از خوی گل عارضانت بر دماغش زن گلاب

می عروس بخت اعدای تو گر دو حامله
گر سفیدی داشت در گهوارهٔ گیسویش خضاب

در محیط عصمتت گر شست و شو باید شود
دامن آلودهٔ عصیان مصلای ثواب

نغمۂ ساز از عنوان بزم احباب تو عیش ‏ ‏ ‏ نشئہ ساز کوکنار بخت اعداے تو خواب

منشاء فخر عقول کلی چون کلام مستدام ‏ ‏ ‏ مظهر حسن قبول چون دعاے مستجاب

معتبر در ذات تو دولت چو هستی در عدم ‏ ‏ ‏ تعبیه در طبع تو همت چو مستی در شراب

بره ئی از آهوان مرتع جاهت حمل ‏ ‏ ‏ تیرهٔ از سرخ بید روضهٔ قهرت شهاب

نام عدلت چون برم معمور گردد جان لفظ ‏ ‏ ‏ وصف خشمت چون کنم گردد دل معنی خراب

پرچم رمح تو در آشوب گاه معرکه ‏ ‏ ‏ لیلة القدریست در هنگامهٔ یوم الحساب

میکنند از گلشن خلقت عروسان بهشت ‏ ‏ ‏ سنبل اندر جیب زلف و گل بدامان نقاب

خیمهٔ جاهت کجا و تنگنای لامکان ‏ ‏ ‏ در فضاے قدر خود میکش طناب اندر طناب

در دیارے کش بود نظم امور از عفو تو ‏ ‏ ‏ معصیت را کفش دوزند از دل اجتناب

نو عروسی دان دل اعداے جاهت کش بود ‏ ‏ ‏ اشک زلف و نیمتاب مرگ چشم نیم خواب

رشتهٔ نورش دمے دیگر نماند بر زمین ‏ ‏ ‏ بسکه دارد آفتاب از رشک رایت پیچ و تاب

ماهتاب از شوق پابوست دل خود میخورد ‏ ‏ ‏ تا زهر نقرهٔ جنگست آورد زرین رکاب

چون در آید همت مطلب شگافت در سوال ‏ ‏ ‏ تر زبانی چون تمنا خشک ماند در جواب

آسمان از زیر پایت گوید اے عالیمکان ‏ ‏ ق ‏ ‏ جوهر گل زهستانت گوید آے عالی جناب

طوف کاخت کان خیال آمد مراجح قبول ‏ ‏ ‏ سهو رایت کان محال آمد مرا اے صواب

گفته ام در گوشهٔ زندان حسرت من قطعهٔ ‏ ‏ ‏ در حضورت خوانم اما غائبم دان در خطاب

این منم محرومی اندوز از همایون موکبت ‏ ‏ ‏ پنجه نومید از عنان و دیده محروم از رکاب

گر نه سیر آسمان ها از نظام افتاده است ‏ ‏ ‏ از چه در بیتم عطارد را جدا از آفتاب

جوهر خود را عطارد خوانده ام و دیدم که خصم ‏ ‏ ‏ زهر خندش بر لب از مار حسد در زیر و تاب

ای حسودان گر عطارد نیستم پس کیستم — آسمان در زیر ران و در بغل دارم کتاب
صفحهٔ فرهنگم از دیوان فطرت نسخه گاه — شاه بیت طبعم از دیوان فکرت انتخاب
نغمهٔ مستانه‌ام ترک فلک را مست کرد — هندوی کلک مرا یارب که داد است این شیر آب
هان بکش عرفی عنان مستانهٔ مدح و مسیح — ترکتازی‌ها مسلم لاف سنجیها صواب
زین نوای تلخ لب در چشمهٔ کوثر بشوی — پس ادا کن قطعهٔ کز وی تراود شهد ناب
لامکان سیر آفتابا عالم آرا نیرا — ایکه باغ جنت از فیض تو گیرد آب و تاب
اندران فرصت که از آرایش کون و مکان — از ره صورت معطل زشتی راه صواب
عالم و جاهل شدند از بهر این سر فالگیر — این یکی از کنز الجهالات وان یکی از علم الکتاب
دیده در حکمت شناس و بی بصر در هر قیاس — نقش این بر لوح سنگ و طرح آن بر سطح آب
منکه حکم انداز علمم ناوکی بستم بزه — کز کمان نگشاده صید مدعا کردم کباب
گفتم این نادان و دانا ذره و خفاش کیست — هم عرفی کشف ستر آفتاب آمد صواب
آفتاب این شیوه دار و اندرین حکمت سواست — کو در آید در حجاب و باز نگشاید نقاب
این مثل هم با عوام الناس گوته بین زدم — ورنه حسن آفتابست عالم آرا در حجاب
آن مهندس کش نظر دارم محیط عالم است — داند این معنی که شب هم در طلوعست آفتاب
گر نگفتم نام ممدوح اندرین مدح ای حسود — جای آن دارد مرا خود را چو بخت خود بخواب
جمله دانند و تو هم دانی که این فرخنده مدح — مختصر مصداق صدقست کان نگنجد در کتاب
ور تجاهل میکنم هم فاش میگویم که کیست — میر ابوالفتح آفتاب جهل سوز و علم تاب
دشمنان را کشتم و احباب را دادم حیات — این زمان رفتم بترتیب دعای مستجاب
تا فنا مطلق رود در ترکتاز انقراض — تا بقا رونق برد در کارگاه انقلاب

عمر اعدای تو شبگیر فنا را همعنان
عهد اقبال تو توفیق بقا را همرکاب

عیش میران جاوِدان کاندر نگارستان هند
داری اسباب تنعم سربسر لب لباب

مجلست را زهره قوال و مگس رانند زحل
آبدارت ابر نیسان و خوص‌ست آفتاب

در وصف کشمیر

هر سوخته جانیکه بکشمیر در آید
گر مرغ کبابست که با بال و پر آید

بنگر که ز فیضش چه شود گوهر یکتا
جائیکه خزف گر رود آنجا گهر آید

دنگه بچنین فصل که در ساحت گلزار
از لطفِ هوا چاشت نسیم سحر آید

از بلبل خاموش دل باغ گرفت است
اوراچه گنه محمل گل دیر تر آید

گل هم چه کند باد صبا خواست که عرفی
آید سوی کشمیر و گلش بر اثر آید

گو هفته از شاهد گل حجله تهی باش
تا بلبل شیراز درین باغ در آید

نشگفت گل اما بمثل بر رگ شاخی
گر پای نهم خون گلم تا کمر آید

وقتست که گل برفگند پرده ز رخسار
زانسانکه ز فانوس چراغی بدر آید

مهتاب گل از هم بشگافد قصب شاخ
وز لمعهٔ او سیب قمر لعل تر آید

فردوس بدروازهٔ کشمیر رسیده است
گو مدعی گز نگرنده است در آید

زیبائی کشمیر گرش باعث عشوه است
من منحرم از زال فلک عشوه گر آید

این سبزه و این چشمه و این لاله و این گل
آن شرح ندارد که بگفتار در آید

آن چشمه که رضوان چو رود تشنه بشویش
کوثر بسرش تیز رود تشنه تر آید

آن لالہ کہ ہنگام تراشیدن خارا — از رخنۂ سنگ و دہن تیشہ برآید

در چاشت گہ از شبنم گل گردفشان است — آن باد کہ در ہند گر آید جگر آید

تا رنگ گلے نشگفد از تابش خورشید — حربا نکند میل کہ خورشید برآید

از بسکہ کند جذب رطوبت خطرش نیست — گر ساغر چینی ز ہوا بر حجر آید

حاجت بدو زخم ار فتدش قطع محال است — ق — گر سنگدلے مائل قطع شجر آید

زان کز مدد نشو و نما زخم نخستین — مصمت شدہ تا زخم دگر بر اثر آید

کشمیر بہشتیست فریبندہ چو شبلی — آید چو در صومعہ بروے سفر آید

طاؤس مثالے کہ نہ افشاندہ پر و بال — ہر لمحہ برنگ دگر اندر نظر آید

زیبندۂ عروسیکہ بیفزودہ جمالش — ہردم بنظر خوشتر و شاداب تر آید

ہر لحظہ کہ شاداب و ترش بینم و گویم — بکشاے بغل بو کہ در آغوش در آید

یاد از روش خود کنم و بزم خداوند — ہر گہ کہ صبا از چمنش جلوہ گر آید

چون بوے گل آید کنم از جنبش باد — تا نکہت گل مایۂ صد درد سر آید

ہر گہ کہ بعزم سفر از شوق تو عرفی — آید بوداع وے و با چشم تر آید

زاری کند از شش جہت آغاز کہ متاب — کین فصل و سہ فصل دگرم بر اثر آید

لیک از ہمہ خلد است کہ بطوف جنابت — چندان نکند مکث کہ وقت ثمر آید

کشمیر برو والہ و او والۂ کشمیر — اما چنان کش بدل از دیدہ در آید

کارش ہمہ انباشتن چشمۂ گریہ است — ہرگاہ کہ سیماے تو اش در نظر آید

ترسد کہ درین خاک چو از شوق تو گرید — خون جگرش گل شود انگہ بدر آید

از بسکہ ملایم صفت افتادہ ہوایش — بیم است کہ آہ سحرش بے اثر آید

حکم تو آتش آورد بہ کشمیر و گرنہ	کے از سر آن خاک بخاک دگر آید
مے آید و میسوزد ازین رشک کہ کشمیر	چون یافت کہ آید بکجا بر اثر آید

در مدح شاہزادہ سلیم

دگر سفیر طبیعت بساز آگاہی	بعالم ملکوتست محملش زراہی
بلے رود بخریدارئے جواہر قدس	ز بحر تحفہ یک دانہ گوہر شاہی
طراز دولت جاوید شاہزادہ سلیم	کہ یافت بازوے او صولت ید اللّٰہی
ستودۂ کہ بعنوان نامۂ وصفش	حسود او بتصور نوشتہ جمجاہی
زہے ضمیر تو پاک از عبور سہو و خطا	چو زمرۂ ملکوتی ز مخطی و ساہی
بملک مصلحت اندیشی قضا و قدر	قبول ورد تو احکام آمر و ناہی
حدیث روشنئے مہر با ضمیر تو ہست	بصدق و کذب چو تمثیلہاے افواہی
چو مہر کاہش مہ راز رشک راے تو دید	بخندہ گفت زہے ابلہی و گمراہی
ستم فتادہ بصد پیچ زین حسد در شرم	ترا کسے چہ شمارد تو خود چہ مے کاہی
زمان زمان بمسیحا وجود مے سپرم	زبہر رعشۂ اندام و چہرۂ کاہی
چو خلق و راے تو آتش فروز دہر شود	سزد کہ دود کند عنبری شرر ماہی
دمیکہ آہوے خلق تو نافہ اندازد	ہجوم عطسہ بگیرد ز ماہ تا ماہی
ز حسن عہد تو مشکل کہ لوح خواب و خیال	شود نگاشتہ از شکلہاے اکراہی
حسود جاہ تو در تنگناے غم ہر دم	فراق نامہ نویسد بمرگ ناگاہی

چو ظلّ جاه برارقام هندسی فگنی — بدون صفر کند پنج فرد پنجاهی
سر دعاے مسیحا ز اوج عرش گذشت — وز آستان جلال تو کرد کوتاهی
ز فتنهاے زمین و زمان مهیّا باد — منافقان ترا برگ سالی و ماهی
زرفقهاے قضا و قدر مهیا باد — موافقان ترا ساز مالی و جاهی

منشیات ظہوری

از

سہ نثر

سرود سرایان عشرت کدهٔ قال که بنورس سرابستانِ حال کارکامُ زبان ساخته بشهد ثنائے صانعے عذب البیان اند که چاشنئ نغمهاے شکرین در رگ و پے نے دوانیده و خوش نفسان چمن نشاط که بسیط بساط انبساط پرداخته بزلال حمد خالقے رطب اللسان اند که گل ترانهاے تراز شاخسار صوت و صدا دمانیده محمل شوق حجازیانش بصداے تال هندیان زنگوله بند و زخم جگر عراقیانش نمک تار طنبور ترکان در شکرخند جلاجل اوراق درختان بهواے وترانه ریز و بلبان منقار بلبلان بنواے و نغمه خیز

مثنوی

درین بستانسرا افگنده غلغل
سخن گردید گلبن نغمه بلبل

زبانرا مطرب بزم دهن کرد
نفس را دلکش ساز سخن کرد

بضبط نغمهٔ اسرار پرداخت
ز صندوق تن خلق ارغنون ساخت

رباب از مغز از آمد بگفتن
شدش خشک از غم او پوست بر تن

گل داغش کسے را رسته از شاخ
که چون نے استخوانش گشته سوراخ

چو نے آنکس نفس در نغمه افگند
که از کاهش سراپائے خود آگند

چو از دردش شود پشت دوتا چنگ
دو و دل تار ہاے ناله در چنگ

پر و خالی پر است از نغمهٔ دوست
ببین دف را که چون بر بسته در پوست

درود باساز و برگ بر نوازندهٔ استان که قانون دین بمضراب هدایتش پر صدا است و صلوٰة پر شعبه داوازه بر آل و اصحابش که بدم کشتئ ضراعت شان ساز شفاعتش نغمه زا است

رباعی

سلطان رسل که جمله را تاراج سر است
قانون بقا طفیل او نغمه ور است

در چار حد از شعبگئ او زده دم
هر کس زده وازده مقامش خبر است

امّا بعد مژده شنیدن را نگفتن ثنای شهنشاه سخنور نکته پرور نغمه پرداز ترانه ساز عرش طارم فلک خیم کیوان همم مریخ حشم خورشید علم برجیس شیم ناهید نغم عطارد رقم قمر خدم خلیل نوال یوسف جمال داؤد الحان سلیمان مکان عدل افزا ظلم کاه ابراهیم عادل شاه خلد الله ملکه و سلطانه و افاض علی العالمین بره و احسانه

مثنوی

جهاندار و جهان گیر و جهان بخش
فلک قدر و فلک تخت و فلک رخش

کف همت دم شمشیر جرأت
دماغ هوشمندی مغز فطرت

خلیل و کعبهٔ دل زو مباهی
برو صادق ثنای قبله گاهی

چنین تارک پے افسر که دارد
شهنشاهی جز او دیگر که دارد

اگر بزم است عیشستان ز جامش
وگر رزم است رنگین از حسامش

ز عدلش گوئی عدل دیگران چیست
بر او نازد لقب نوشیروان کیست

تفاوت کفر و دین آمد بمعنے
میان عدل او تا عدل کسرے

ز بیداریش خواب ایمن ز تالش	بہ چشم پاسبانش گرد بالش
ز تیغش پیکر خصمان دو پیکر	ز گرزش فرقہا را سینہ مغفر
سمندش را سپند از خال محبوب	کمندش را نخ از رگہاے مجذوب
مہِ نو حلقہ در گوش رکابش	یکے از نیزہ داران آفتابش
سنانش چون علم سازد سر انگشت	شود تسبیح ساز از مہرہ پشت
برانگیزد ز ہر جانب کہ لشکر	بگیرد گرد روے راہ صرصر
بکین چرخ اگر رخ برفروزد	نگہ در چشم مہر و مہ بسوزد
ز جودش قطرۂ در لجہ گنجید	ز خلقش نفحۂ در غنچہ پیچید
سخنہائے کہ نشنیدہ شنیدہ است	فراست را تو گوئی آفریدہ است
خبر از رازِ پنہانیش دادند	سوادِ خطِ پیشانیش دادند
دعایش گر نگردد با اثر رام	اثر از دم رمد چون وحشی از دام
بجانہا تخم مہرے کشت زان دست	کہ در ہر سو صد انبار دلش ہست
بمہر از مہر ورزان بر سر آمد	عرض عشق و دلِ او جوہر آمد
نہ تنہا عشق را پشت و پناہ است	برائے حسن ہم امید گاہ است
دماغ از نار موے او تتار است	نگہ را باغ روے او بہار است
بہ ہند خور ہر طرف دامے ز تارش	گزان رو پرتوے گرد و شکارش
ادب در پیشگاہش پیشکارے	جبینش را حیا آئینہ دارے
بزیرِ قصر قدرش در تماشا	سر بر پشت عقل دست بالا
خلایق جملہ مفتونِ ہوایش	دکیلم من ہمہ جانہا فدایش

بخلقش حق نداده احتیاجے — دهد مارا برائے ما رواجے
دهد صد بحر و کان را حاصل از دست — نیارد داد اما یک دل از دست
کسے زیبد انداز نثارش — که باشد گوهر جان در کنارش

زہے اسکندر افلاطون فطنت که دانائی و دارائی ازو در پناه ہم مے بالند و جمشید و پرویز بارید ترانہ
ریز که بسر انگشت نغمہائے مسرت افزایش گوش محنت و غم مے مالند شمیم خلقش سمن را ختن ختن نافہ
در جیب دامان و نسیم لطفش غنچہ را چمن چمن خنده در زیر لب پنہان بتوفیق زمزمه ستایش نطق را دم
نوازش تقریر و بتوفیر اجازهٔ دعایش صدق را کف اجابت پر از گوہر تاثیر فرمان قضا را امضائے حکم
نافذش در کار و نسخهٔ تقدیر را بلغهٔ تدبیر صائبش بر کنار شمال گلشن وفاق را تاکید غنچهٔ دل شگفانیدن
و صرصر کوے نفاق را تہدید غبار بر خاطر نشانیدن در قتل بد عہدان جلاد اجل با نسخهٔ غضبش ہم
ہم سوگند و در کارخانهٔ محبتش سررشتهٔ عمر با عشرت دوام ہم پیوند نغمهٔ قانون عدالتش ملک نواز و شعلهٔ کانون
باستش ظلم گداز بسطوتش زور در پنجه شیر شکن رزمش اجل در خون فگن لطفش رم آہو رباز مِش جام
بر جم پیما آب تیغش آتش خرمن زندگانی باد تیرش صفیر مرگ ناگہانی را تیش سرو بن گلشن فتح و ظفر
خنجرش ماہی دریائے ظفر کمر سعی بمعاضدت مرحمتش چست و شکست ہنر مومیائے تربیتش درست گوہر
در نظرش بے قدر تر از ریگ بصحرا و عده اش بو فا نزدیکتر از موج بدریا با استعاره بحر کفش ابر را در افشانی
و به تشبیه رخساره دلفروزش آفتاب را درخشانی با سنگینی حلمش گرانیٔ کوه سبکیٔ کاه با علو قدرش بلندیٔ
سدره پستیٔ گیاه سخن با آن بلندی که از کوتاہیٔ سقف فلک صد جا خمیده در انداز آستان بوس ستایش
سر بزیر پا کشیده تعداد فضایل و حصر کمالاتش آب دریا بکیل سنجیدن و ریگ صحرا بانگشت شمردن
بر اہل زمان شکر این عطیهٔ عظمے که بادراک زمان ابد پیوندش مفتخر و مستسعد اند واجب و لازم است خصوصاً
بر ساکنان عرصهٔ دکن که در ہر طرف مجلسے و در ہر گوشه محفلے آراسته و پیراسته بصلائے دوام

برخوان ذوق حضور و مایدۂ عیش و سرور نشستہ اند بنوازش روزگار دایرہ را کہ مرکز دایرہ اصول است مغز نشاط از پوست بدر چیدہ و بتارہاے قانون کہ مسطر کتاب نغمات است رقم عیش بر صفحات احوال کشیدہ طنبور در شکار ہوش کمند تار بر دوش نے با حیاے سور در مید[ن] صور از کیل کاسہ کمانچہ گوش سامعہ انبار نغمہ ترانہ سازان ہتہ بسنجیدن ترانہاے خرانگی ترازو[ے] جنتر و بین در دست ورع پیشگان ہوشیار مغز بشراب خم مندل سرمست بپاکوبے اصول و سنگ[ل] زنے ختال تارک اندوہ و ملال پامال و بنغمہاے نقش عرس فضاے کہن سراے جہان از نشاط مالامال

ابیات

زبس ور نغمہ انگیزی است ایام	سفر در رقصد اگر در گور بہرام
تذرو نغمہ بر لب آشیان ساخت	ترنم خانہ در کام زبان ساخت
بشہرے مرغ دلہا راست آہنگ	کہ از بام و درش میروید آہنگ
ہوا را زہتزاز نغمہ آن حال	کہ موسیقار سازد مرغ را بال
زبانہا از شراب نغمہ سرمست	نفسہا پاے کوبان دست بر دست
خموشی را در آوردہ باوازہ	بنوازش شہریار نغمہ پرداز
اگر اکسیر سرور و سور سازند	زخاک پاک بیجاپور سازند

اگر برسوم جہانبانی و قواعد گیتی ستانی در تربیت رزم و بزم و رعایت عزم جزم کہ آئینے است در شان او و تشریفے است برقامت او کما ینبغی قیام اقدام نماید چہ عجب آنست کہ در ہر فن مثل ساز و خط و تصویر کہ ذو فنونان عصر قرنہا مشق بے ترنگی بر زانوے جد و جہد نشستہ نشور نشر ہنر درست نمودہ کلاہ گوشۂ تفاخر بر آسمان شکستہ اند باندک توجہے و کمتر زمانے علم امتیاز برافراشتہ در زبانہا تحسین خود سخنے نگذاشتہ شہنشاہ ہنر آفرین خواندنش بیان واقع و مہارتش در صنایع

دلیل قدرت صانع خرد خرده کار قلم بند نقش پردازیش و عقل رنگ آمیز صد فدار صورت سازیش بجلا پردازی چشم کور سوادان بمیل قلم در سرمه سائی و نبض گیری تار طنبور بعلاج علیل نهادان در مسیحائی خط بندگی خطش در بغل چهرهٔ لاله رویان و تاره دان سازش بر دوش طرهٔ مرغوله مویان آبا توقیع خامهٔ عنبر شمامه اش عطارد را چه چاره جز سر بر خط فرمان نهادن و منشاء هدهٔ شاهد پرده سازش زهره را غیر از پرده بدر افتادن نه مرحجهٔ قلمش با نسطهٔ صفحه دهر قمرش منتسج چه مهر

مثنوی

زخطش سرمه پرور چشم دیدن — زسازش حلقه در گوش شنیدن
بفر تاج او سوگند خورشید — بتار ساز او پیوند ناهید
چکد چون خامه بردارد ازان شا — عطارد در دواتش قطره آسا
عروس صفحه را خطش نگارست — حروفش گرچه هر یک خوذ نگارست
نقط بر حرفهایش دانه چیدست — چنین دام نگه گیری که دیدست
کمر چون در فن صورتگری بست — قلم از طرهٔ حور و پری بست
زنقاشی برنگ چهره آراست — که نقش سادهٔ اش چین و نما خواست
اگر بلبل کشد آواز بشنو — دهد آواز را پرواز بشنو
نگیرد طایرش بر صفحه آرام — نسازد گر بپایش مهر خود دام
زگل چینان باغش فصل خرداد — شگفته غنچها از جنبش باد
چو او کس صورت و معنی نپرداخت — بدعوی لیک چون مانی نپرداخت
هنر کو خنده ها بر لب بانبار — ز اشک غم بن مژگان بیفشار
هنر پرور بزی گو در عزیزی — که آمد سر زمان بی تمیزی

آنچه تا غایت روزگار مضایقه در کم هنری نهاده کرم زیاده بخشش دست بتلافیٔ آن گشاده بینای ارباب هنر به پیرایهٔ التفاتش معشوق حصول ز اهل استعداد نکته بکتابی و گلی بگلزاری قبول خار راه هنر در پایی که خلیده که بشگفتگیٔ مرحمتش باغ باغ گل مراد نچیده و تلخیٔ مشقت کسب کمال که چشیده که بچاشنیٔ رافتش مصر مصر شکر بکام در نکشیده و هیچ چیز حسن هنر نهان نگردیده که تمیزش آشکارا بان عاشقی نورزیده اگر از تحریک باد موجهٔ آب بهنجاری تحریر ریز است یا از جلوهٔ آتش دخانی مرغوله انگیز تعریف این گرم نفس است و بتوصیف آن تر زبان اگرچه بسبب عادلیت داد اقسام هنر داده و میدهد سبحان الله در فن سخن چها پرداخته و می پردازد هرچه درمیان نهادهٔ ذهن نقادش از زیور قبول بر کران و آنچه سنجیدهٔ طبع وقادش از سبکی بر خاطرها گران نابالغ کلاهان مدرسهٔ سخن طفلان مکتب بدایتش و شهسواران میدان بیان پیادگان عرصهٔ نکته رانیش گاه تفصیلش قطره منبع دریای بیکران و وقت اجمالش ذره مغرب آفتاب درخشان آوازهٔ طومار بلاغتش آویزهٔ گوش فصاحت منشور شیرینیِ گفتارش نمک مایدهٔ ملاحت نقطهٔ خامهٔ بهامش مهر گنجینهٔ اسرار و شعلهٔ توضیحش صیقل آئینهٔ اظهار کام سخن در شکر افتاده شیرینی او اگردن صید معنی در کمند انداز رسا دیدهٔ امید جا بهنجار جنبش لب بشتاز و سند تملیک ولها در کف ابروی اشارت نثرش نثره رفعت شعرش شعری مرتبت هر حرفش فصلی و هر فرعش اصلی

مثنوی

سخن را بار خاطر بود کوهی — نبودش صاحبی صاحب شکوهی
عروسی بود از پیرایه عاری — ز بخت پست خود در شرمساری
کنونش آسمان در پای بوس است — سراپا گردن و گوش عروس است
لآلی حقه پروین سپند است — خیال شاه والا بس بلند است
ز شاگردیش استادان سخن ساز — نزاکت را ز طبعش ناز بر ناز

حلاوت چاشنی گیر از زبانش
بشیرینی موظف از زبانش
چنان شیرین کند ہر حرف حنظل
کہ شیرینی کند در گوشہا تل
بآن سنگینی از کاہ آورد یاد
کہ کوہ از بار رشک آید بفریاد
نسازد لفظ گل در گفتگو درج
نسازد تا در و صد رنگ و بو خرج
بجام شوق گردد بادہ پیما
دہد در قطرہ سر طوفان دریا
بحرف آورد ترکیبش شنا را
متانت گشت آلہ این بنا را
سخن از فکر حفظ مرتبت رست
ز ترتیبش بجاے خویشتن نشست
برو گر عیب بین چشمے کشاید
دگر زو جز ہنر بینی نیاید

وازجملہ حقوقے کہ بر اصحاب عقل و فرہنگ و ارباب نغمہ و آہنگ ثابت و لازم ساختہ آنست کہ بترتیب و تسوید کتاب نورس پرداختہ و سامعہ و ناطقہ را بخواندن و شنیدن آن نواختہ و التزام این نمودہ کہ چنانچہ تازگیٔ معانی طراوت بالفاظ بخشیدہ نوئے نغمات نقشہاے کہ برین اشعار دُرر نثار بستہ شد حلقۂ اثر بر در دلہا کوبد و بباد نفس گویندگان گرد غمہاے نو و کہن از زوایاے خاطر شنوندگان روبد

رباعی

از شاہ دکن جہان نشاط آباد است
خاک غم از آب نغمہ اش برباد است
ارباب ترانہ کہنہ شاگرد انند
آنکس کہ از و نو شدہ طرز استاد است

وجہ تسمیہ این کتاب آنکہ

ہندیان نہ شیرہ مجتمع را نورس مے گویند و فارسیان اگر نورس نہال فضل و کمالش دانند بجا است و باین معنی کہ این شاہد بے عیب از پردۂ غیب بجلوہ گاہ ظہور نو رسیدہ نورس خوانند ہم رواست مصرع قیاس مسمّے ازین اسم گیر۔ فضاے دیدن بصفحاتش گلشن و سواد

خواندن به بیاضش روشن هر صفحه چمنی و هر سطری نخلی برگش نقط دلکش بارش معنی سنجیش بلبل فصاحت برگل نزاکت تحریر در تقریر و نظر نظارگیان از موج رطوبت عبارات روان در زنجیر سنبل حرفش از آه شکیبایان بنفشهٔ نقطه اش از خال دلفریبان از رشح طراوت کلمات هر سطر مالامال آبحیات خضر تشنه لب سیرابی ادا مسیحا مرده جان بخشی هوا انگیختهای برجسته غنچهای بستر بسته رنگینی اشتقاقی در کار شگفتگی بشیرینی پربار۔

مثنوی

ز رنگینیش گل در غازه جوئی
ز سیرابیش مل در تازه روئی

مگو نورس که فردوس برین است
نه تنها خلد رضوان هم برین است

کسے زینسان تواند ساخت گلزار
که چیند چون خلیل از نار گلنار

رسید از داورس شاه سخن رس
بفریاد نفسها نقش نورس

بفرمان حق و طبع بفرمان
سخن را کرد پیکر نغمه را جان

ره پژمردگی بر تازگی بست
چه نقشے در بلند آوازگی بست

بخورشید درخشان پرتوے داد
نوی را طرفه تشریف نوے داد

سخن پاس شکوه و شان خود داشت
که در ایوان شه ایوان خود داست

کشد صد داستان هر صفحه بر لب
ورق را گر زنند انگشت بر لب

سطور از رشتهٔ آواز دارد
ورق از پردهاے ساز دارد

حروفش در ورقها جمله هم پشت
که ننهد هیچکس بر حرفش انگشت

نوی بے بال گو خوش فارغ البال
که نورس کهنگی را کرد پامال

خدا پیرایه بخشد از قبولش
مصون دارد ز دردهر فضولش

ازانجا که عواطف خسروانه و مراحم پادشاهانه شامل حال دور و نزدیک است اهل عراق

وخراسان را از ذوق این محرم نخواست خواست کہ این نسخہ را سیر عجم اتفاق افتد تا بدرک
معنیش ہر روز نوروزے کنند غربان واجب الاذعان عز صدور یافت کہ ستادگان پایۂ سریر
خلافت مصیر عرش نظیر نقد قابلیت واستعداد خود را بپاے محک امتحان آوردہ شرحے کہ بلفظ
مجمل ومعنی مفصل پردازند وبعضے قیود آن مبنی بر مصطلحات مرقوم سازند باوجود آنکہ بتلاش امتیاز
درموشگافیہا نہایت دقت بکار رفت ہنگام عرض سخن از تغیر الفاظ وتبدیل عبارات وتصرفات
بجا وبجا آوردن حق ادا عدیم السہوانے کہ صحیفہ انشاے شان ہرگز آشناے گزلک حک وقلم
اصلاح نشدہ بود سطر سطر وصفحہ صفحہ بجوے خجالت شستند وآنچہ از زبان معجز بیان شنیدند نوشتہ خود
را درین شرح نویسی بمشابہ خامہ خود آلت تحریر انگاشتند غرضکہ ہم متانت متن از ہمہ والی او
وہم انشراح شرح از شگفتہ بیانے واوست **قطعہ**

ادب آموز نکتہ اندوزند گر عراقی وگر خراسانی
کو فلاطون کہ باہمہ فطنت نہ کند زانوے سبق خوانی

وانیکہ خود بنفس نفیس توجہ بر تحریر دیباجہ نفر مودہ اند فواید واغراق منظور وملحوظ است
آرے بدفع گزند عین الکمال باعقد لآلئ شاہوار حرفے ناچار است وفضاے جانفزاے
باغ وبوستان را خار وخسے درکار کافور درجنب قیر شنیدن وشکر بعد از حنظل چشیدن حکمتست و
فی الحقیقہ ترقیم دیباجہ ہم بغیض تعلیماتے است کہ بتقریبات فرمودہ اند کہ سخنور را باید کہ اول ملاحظۂ
نشست سخن نماید چہ بسیار عبارت باشد کہ لفظے دران زیادہ وکم نکنند وبا ندک تقدیمے وتاخیرے
معنی بسر افرازئے دیگر برکرسئ لفظ نشیند وبرچیدن گریزۂ لفظ درشت از راہ سخن کہ آسیب بپاے
اسپ بیان نرسد امر کردہ اند واز نارکی وباریکئ الفاظ کہ دست وپاے خرد راہ معنی آن بندبندی
فرمودہ اند وامسال آن نسخہا کہ راستماع افتادہ بپالایش ذہنش طبع مستفیدان صاف وحلقۂ شاگردی

زیور گوش اہل انصاف الحاصل اگر گلے تحفه بہار شود ہم از بہار ہست اگر دُرے نثار دریا شود ہم از دریاست —

بیت

در کمالات اے خرد پہنا ببین　　کم ز رشحے بیں آن دریا ببین

چون صفت بے نیازی خاصۂ کردگار است و سایۂ کردگار را اگر احتیاجے ہست نیست الا بحریفانے که درخور کیفیت و چاشنئ خود شراب سخن و نقل نغمه بر ایشان پیماید و باندازۂ عقول در اندازہا لب ہمزبانی کشاید خوشا ذوق چمن طبعیکه بدرک نکات رنگینش رنگِ فہمیدن بر چہره تواند بست و زہے عیش سبکروحے که ببال اہتزاز مرغ دلش بر شاخسار نغمہاے نازک تواند نشست چه دشوار است بر قایل بلند سخن با سامع کوتاه دریافت ساختن و سخن والا رتبه را بضرورت از پایۂ تخت انداختن مثل حال جوہر فروش و نقاشے است که یکے در شکستن گوہر گران بہا دل سخت کند تا مشتری تنک مایه دست بیع تواند داد و دیگرے دم قلم نزاکت رقم را از تیزی بپردازد تا مبصر کند نظر چشم تماشا تواند کشود چون صفحات خواطر خاص و عام زیر مشق خامۂ ادہام است آنانکه بتماشاے مجلس بہشت آئین آئین نگاه و سماع نه بسته اند و عید و نوروز چشم و گوش ندانسته اند و عقل مصور و روح مجسم ندیده و لآلئ کلام معجز نظام در درج گوش ہوش نچیده اند گمان برند که این ستایش از مقولۂ ستایش دیگر مداحان است که در مدح ممدوح خود مبالغہا مے کنند و قطره و ذره ایشان را منبع دریا و مطلع آفتاب مے دانند اگرچه صدق مقال ظہوری ظہورے دارد اما برفع این مظنه قسم یاد مے کند و بنگارنده که بریحان خط خوبان مشک را بر نسرین برات داده و بنوازنده که بمفتاح نغمه در نوازش بروے سامعان کشاده که مد دفتر توصیفش حد اندازۂ ہیچ بدیع رقم نیست و عقد قانون تعریفش حد نفس ہیچ خجسته دم نه ہمگنان را بمساعدت بخت سعادت بساط بوسی روزے باد تا فراخور فطنت و فطرت خود بہره مند و محظوظ گشته بر حقیقت حال و صدق مقال مطلع گردند بتقریب این دعا یاد آمد که اطناب نه از ادب است بزمزمه دعاے اختتام

دم نوازش اثر اہتمام واجب لازم دانست - فقرات دعائیہ

تا از کاسۂ طنبور خورشید تار شعاعی در دمیدن است نسیم نغمہ از مہب مجلس خدایگانی در وزیدن باد و تا بر قانون سخن تار نفس نواختۂ مضراب زبانست ترانۂ ثنای جہانبانی ذخیرۂ کام زبان جہانیان باد

تا دو معنی بہر لفظ چنگ و قانون آورند | لفظ پردازان معنی ساز در بزم بیان
باز اقبالش بصید ملک تمکین چنگ باد | تار چنگ عشرتش با وارگستن در امان
ہم بر آہنگ ثنایش نغمۂ قانون دہر | ہم بوفق مدعایش رسم قانون جہان

مصرعہ زین دعاہا بر اجابت منت بسیار باد

نثر دوم

طرح چمن سخن بطراوت حمد بہار پیرائیست کہ گلزار ابراہیم در رخسار یوسف طلعتان نمرود نخوت رسانیدہ و تاجدارے لفظ و معنی بحشمت ثنای تارک آرائیست کہ سمّی خلیل خود یعنی ابراہیم عادل شاہ را در ہفت اقلیم بہ صفت یگانہ و ممتاز گردانیدہ **اوّل معرفت** کہ با وجود حجب کثرت در مشاہدۂ شاہد وحدت معنی کلام معجز نظام لو کشف الغطاء لما ازددت یقیناً وصف حال او ساختہ گلستان نیت و بوستان عقیدتش از خس و خاشاک شک و شبہہ پرداختہ مجموعۂ عرفان موحدان فردے از دفتر شناسائیش عفیف و استلم ماسوا

پسندیدهٔ طبع مواسائیش بتوضیح بیانش نشانهاے بے نشان همه دلنشین و خاطرنشان بآفتاب جهانتاب تاکید نظر بر دوربینان نینداختن و بمصور قضا تهدید باحوالی احولان نپرداختن زنار را باسبحه نه پیوندیست که گسیختنش بر کشاکش کشیشان بخندد و کفر را با ایمان نه سریست که صداعش صندل چارهٔ زپیشانی برهمنان نبرد - از صدمهٔ توحیدش دوئی در یکے گریخته و بعلاقهٔ تجریدش خودی در توئی آمیخته گوشے حق شنو چشمے حق بین دلے حق جو خاطرے عرفان زا سینهٔ معرفت خیز ناز کے آسمان سا جبهه سجده ریز

مثنوی

پایهٔ رفعت بر آسمان دارد   سر خدمت بر آستان دارد
در عبادت بگشتن و دیدن   طرز او طرز حق پرستیدن
خلوت دیگران و صحبت او   وحدت این و آن و کثرت او
در دلش این و آن نمی گنجد   هیچ جز حق دران نمی گنجد
بت شکن گشت چون خلیل نخست   باوش ارزانی اعتقاد درست
کفر در فکر نکتهٔ عرفان   شرک در شکر نعمت ایمان
طینتش باج خواه طینتها   نیتش پادشاه نیتها
در عبادت زهی تنومندی   بندگی در خور خداوندی
سر وحدت بمغز برده ز پوست   همه او کرده خویش را همه اوست

دوم سعادت اطاعت شریعت غرّاے مصطفوی و دولت برافراشتن لواے والامر تصوی به پیرایهٔ اجتهادش رونق بر شرع مفتون و بدرستیٔ اعتقادش کار ملت از شکست مصون بقبول امرش دست معروفان بر سر و بر دینهیش زخم منکران منکر فرق دین آسوده صاحب کلاهیش شور ترویج ملت نمک مائدهٔ شاهنشاهیش بپایمردے تقویتش پابست کاخ ایمان خارا

بنیان و بدستیاریٔ ترہیبش درگاه محکمه علیه دارا و ربان سجل گیر و دارگماشتگان شهر و دیار بمهر امضای قاضیان قدرت در تزئین و در محفل تربیت آئین مثال تمکنان مسند شریعت غرّا قوانین و احکام پادشاهی مقدّم نشین در تردد شارع شرع گرد تعصّب از دامان جد و جهد افشانده و محبت هر یک از مقربان درگاه را در محفل دل الهام منزل بجای خود نشانده دلیل سمت پیش روش پیرویٔ اصحاب کبار برهان پاکیٔ طینتش محبت ایه اظهار - **مثنوی**

صرف نیکان همه تولایش　　بر بدان ضربت تبرایش

نخل بدعت نشاندگان بی بر　　تن سر بر گرفتگان بی سر

گرد از هم جدا حق و باطل　　دو جهان مزرعیست او حاصل

نفس سرکش ز زیر دستانش　　در پرستش خدا پرستانش

عنف از زافتش مدارائی　　حلقه در گوش شرع دارائی

نظم هر کار و بار بر شرع است　　کفر را هم مدار بر شرع است

گرز دارالقضا نشان آرند　　آسمان را کشان کشان آرند

تا نبارد سحاب لجه شرع　　لب تفتیده تر نساند زرع　　تفسیدہ

چون نورزد غرور با اعدا　　غرّهٔ گردش شریعت غرّا

سوم شان و شوکت و جاه و حشمت باید که بلند تلاشان سایه دار سر منبر پا کشند تا در آستان زمین آسمانش سجده بجا آرند مگر دسجود و در گهش که بر پیشانی نشانید که از فرق فرقدان سایش فرکلاه کیانی نه مید هر که آبادش نخواست خود را خراب ساخت هر که ز دو فائش نباخت دین و دنیا را درباخت تا ابر نیسان بهوایش نبارد گوهر آب شاهوار بر ندارد کمین بنده همین قدرش بپای بوسی سر یر عرش نظیرش در پایهٔ پیمبری و سلطانی کمتر بن چاکر فلک چاکرش درخوان گستری

نوازش عالمے مخاطب بہ شاہنواز خانی بدر بزمگاہ عشرتش جمشید را مشرب جرعہ خواری
بر درگاہ ہمتش حاتم را منصب خاتم داری قضا بجهان تدبیرش قدر انداز و الہام بسر گوشئے ضمیرش سرا فرازانہ

مثنوی

وکنش گر در آمدے بمکان | شق شدے چنبر زمین و زمان
هشت جنت گلے ز بستانش | هفت دریا نمے ز عمانش
لنگر حلم کردہ سنگینش | کوہ را کو نشست تمکینش
پر شد از حرف حشمتش دہنم | حبذا شان و شوکت سخنم
در ستایش ز ارجمندیہا | مے کند کوتہی بلندیہا
فخر گردون بجاست اقبالی است | خاک راہ است و نسبتش عالی است
نہ ہمین شاہ کشورش خوانند | در ہمہ چیز سرورش دانند
نہ بجاہش عدیل و نہ بہنر | صد فلاطون ہزار اسکندر
چرخ گردون کدام صبح دماند | کہ بروئیش و ان یکاد نخواند

چہارم عدالت کہ بصفت نصفت بعالم علمش ساختہ و گوش ستمدیدگان را بصدائے
کوس عدالتش نواختہ بہ پیمانۂ انصافش دردہمہ صاف و دعوے عادلیت از ہرکہ غیر اوست گزاف
اگرچہ پیش ازین نوشیروان عادل ممتاز باین لقب و الارتبت بود آن سراب واین محیط آن مجاز واین
حقیقت بود نسیمے کہ از مہب عدل او نورزیدہ درباغ و بوستان گلے بروئیش نخندیدہ صبحیکہ از مشرق انصاف
او ندمیدہ پرتو صادقش بآفاق نرسیدہ اگر مہتاب بخ کتانی نگسلد ماہ تپانچہ خورد کلف است و
اگر حرف ستم نفس زدۂ کسے گردد زبان ناطقہ در معرض تلف تند سیلے ست گیاہے را از جا
نکنند کہ خلہ اندیشہ عضبش ابر را از ہزار جا مغز نشکند بہار ار مکرمتش گوش آزادگان در حلقہ

ربیع وسحاب معدلتش کشت بیجا صلان دراجارۂ ربیع درکشورعمل کردہاے ندمتیان ہمہ تحسین وآفرین وبلرزہ فروشان بازار عریانی معاملہ دے جملہ فرو ردین **مثنوی**

غلغل کوس عدل بر بامش
مے عیش مدام در جامش

دین قوی پنجہ زوببازوے عدل
عدل زانصاف اوترازوے عدل

باد را پے کنند در گلزار
گرخورد صدمہ برگ گل از خار

ورزخارے خلیدنے زدہ سر
کردہ راہ گریز نامیہ سر

ورنجلے دو چار گشتہ خزان
کردہ رم چون حرارت از آبان

شیر در مہر برہ لیسیدن
گرگ در خون خویش خیسیدن

عقل را سیرگاہ دیوانش
عدل را عیدگاہ ایوانش

روش عدل وطرز دادانیست
ہمہ شاگردواوستاداین است

بار ناموس خلق بر گردن
وہ چہ زیباست کارخن کردن

پنجم **شجاعت** بحدیث بازوے بازویش حکایت سرپنجۂ شیرزبان درکام و زبان مردم شکستہ وبرپایۂ صفت رزمش گوش از استماع داستان ہفتخوان رستم سیرشتہ بیبازوے توانا دم تیغش بر تارک گردون شگاف انداز وبشست صاف نوک پیکانش در پشت قاف ناف ساز نہیبش اگر درخواب بر عدو شبخون برد عجبکہ در بیداری سرازان ورطہ بیرون بر داند از کمند شیرسندش از کمند طرہ سلسلہ مویان تاب بردہ ودشنہ تشنہ بخون اعدایش باتیغ غمزۂ خوبان دریک کارخانہ آب خوردہ و از خمہاے کاری بیلارک عاشق تارک بودیعت سپردہ۔ در تقسیم غنایم تہور وجرات غنیمان راغنیمت شمردہ۔ **مثنوی**

آوردورو غاز کاسہ سر
بسرانگشت چشم تیر بدر

ظفر از تیغ اوست قصہ طراز — نیست بردین کفہ دراز
زخم ریزد چو خنجرش برہم — اجل از دست افگند مرہم
چون بزہ کرد آشنا سوفار — شبہ سفتہ است در دل شب تار
از کمانش نجستہ تیر خطا — قبضہ از دست او گرفتہ قضا
تا ظفر نامہا کنند رقم — چہ قلمہاے دست کردہ قلم
آرزوہاے خصم گشتہ بہ بین — ہیچکس تیغ کین نزاند چنین
مے چکاند ببزم و رزم مدام — ساغرش زہرہ خنجرش بہرام
بیشۂ رزم باغ و بستانش — ہر شیر خداے خفتانش

ششم سخاوت کہ کشادگے کفش تنگی در جہان نگذاشتہ الا در دل بدان و دہان خوبان بہ دہانیکہ از روے عیش ہا برکشیدہ بر چشم بدبینان بستہ و قفلہا کہ از در گنجہا برداشتہ بر دہان سخن چینان گذاشتہ ہیچکس از والاہمتان تشریف عطاے چنان اندوختہ کہ دستے بآن دراز نشود و ہیچ کدام از مائدہ گستران یک سخاے چنان نپختہ کہ حرف گیرے خامی زبان زد و طعنہ نگردد طمع از وارستگان یاس بہنگام سوال فلک از ماہ و خور نوالہ خورخوان نوال کوتاہ دستان بلند سودا آنچہ بشب خواب بینند صبح از باغ سخایش گل مراد چینند بہ نسیم ہمتش گلہاے شگفتہ از شاخ میرمید تا غنچہ پرخوردۂ جود مشت نیفشارد و در تیرباران فاقہ زرہ بسپر میبرند تا از گرانیٔ عطا شاہین میزان صورت لا بر نیارد آرزوہا ہمہ در برکشیدہ حصول برانداہمہ سلم خریدہ وصول جوہرئے سحاب عرق عرق گوہر ریزیش و اکسیرے آفتاب گرم تلاش زر بخشیش اگر دریاست بخاک نشاندۂ اوست و اگر کانست بآب رساندۂ او — **ابیات**

چون قضا دفتر وجود نوشت — برکف او برات جود نوشت

کف او قلزم است و جود سحاب | کشت امید عالمے سیراب
لافد ار پیشش از پری دریا | پوچ گردد درش حباب آسا
وعدهٔ او شده وفا سپهش | انتظارے نگشته تکیه گهش
ماه در زیر سکهٔ شاهی | در دم غرق کیسهٔ ماهی
همه سعی آفتاب اکسیرے | پیش جودش هنوز تقصیرے
سائلان بر سوال لب بندند | دو جهان زا بیک طلب بدهند
کمترین بذل ملک و شهر وده است | نقد صد گنج صرف یک بده است
کارے افتاده ابر نیسان را | دیدن آن دست گوهر افشان را

هفتم صورت زیبا و طلعت جهان آرا

حسنیکه از ابراهیم علیه السلام بیوسف میراث رسیده بود تا غایت در تتق غیب ودیعت مانده اکنون روزگار امانت سپار باز تسلیم ابراهیم نمود اهل نظر بینا یانیکه چشم تماشایش گذارند و ارباب محبت بیدلانیکه دل بتولایش سپارند جبهه بدرخشانی مشعل وادی کلیم عارضے بشگفتگی گلزار ابراهیم بافسانهٔ قامتش خواب ها همه نهال و حکایت خرامش نفسها همه پامال در عشرتکده محبتش دلهای حزین بی غم و در بهارستان طلعتش نگهها پژمرده پر نم چهره بزم عشرتیان جرعه خوار جام جمشیدیش و ماه طلعتان در زیر دام خورشیدیش

مثنوی

دیده خورشید زار از رویش | سنبلستان شام از مویش
دست بر دل ز طلعتش خوبی | پاے در گل ز قامتش طوبی
عارضش نوبهار باغ ارم | داغ پروانگی چراغ حرم
گرد آئینه را تجلے حیز | از مه و مهر ساختش لبریز

گوہر عشق را دلش مخزن	دانہ حسن را رخش خرمن
این تصرف نہ مہر داشت نہ ماہ	ہر نگاہے کہ رفت داشت نگاہ
در دل دلبران تصرف ازو	عشق یعقوب حسن یوسف ازو
پیش رویش بہشت ساختہ رو	حبذا خوے صاحب این خو
مے مہرش حصار ہوشم باد	ساغرم خوش پر است نوشم باد

ہشتم سیرت پسندیدہ و اطوار برگزیدہ صاحب خلق کمال جامع صفات جلال و جمال بمطالعہ تالیف الفتش بیگانگان شارح متن آشنائی و بر جادۂ پیروے پیش روش خضر تشنہ وادے رہنمائی آب سحاب تدبیرش نشانندۂ غبار لجاج و عناد و ہم رویانندۂ نہال صلاح و سداد ریزہ خوارے خوان ہمتش اکسیر نعمت سیرچشمی و چاشنی گیرے شہد رافتش موہبت لذت دیرخشمی بجلوہ ماہچہ رایے منیرش نور در دیدہ ہا انبار و بسرپنجہ شعاع ضمیرش گلوے آفتاب درفشار تند باران سحاب پیمانش را حباب سندان و سوہان قضا نجائیدن زنجیر عہد شکن کشیدہ دندان ۔ در تصور نازکیش نشترن در رو ساختن و از تعقل بردباریش کوہ در کمر باختن با ملایمت خوے خوشش حریر یمن خشن و بار ایجہ گلزار خلقش شمیم ختن عفن پیشانی در کشادگی عرصۂ خاطر گوشہ نشینان نگاہے در پاکی پردۂ چشم خدا بینان ۔ ابیات

نمک عمر شہد مرحمتش	تشنہ جوئیست بحر مکرمتش
چشم بر رافتش نوازش را	جلوہ از قامتش طرازش را
قہر سطرے ز صفحہ کینش	کوہ کاہے ز سنگ تمکینش
گر سخنہاے تلخ زہر آگین	بگذرد بر لبش شود شیرین
چرب و نرمش چون سخن راند	مغز را از استخوان کہ میداند

در جہان نیست آن نشاط و ملال　　که کشد خجلت از تغیّر حال
بشکند آسمان و ایوانش　　نشکند طاق عہد و پیمانش
ساخت کار آن کسے که با او ساخت　　برد در عشقش آنکه خود را باخت
آنکه رخسار او ندید چه دید　　وآنکه نشنید از و سخن چه شنید

نہم **توفیق کسب فضایل و کمالات** باندازۂ طبع وقادش بلند آسمان کوتاه اوج و با غور فکر نقادش ژرف دریا تنک موج بمعجز نغمہاے داؤدی موم کنندۂ دلہاے آہنین و برطوبت ترانہاے باربدی از مغز زند بیوست چین در گلشن ترانہ سازی حرم زہره بگل تسلیم شاگردی در تارک آرائی و در صفحہ رقم طرازی صفر عطارد را بنقطہ امتحان قلم در مرتبہ افزائی بلبل اگر بنغمات نقش او نفس بر آمیزد کہن ترانہ خود را با حرف برگ گل از منقار بیرون ریزد و بشہد فصاحت چاشنی بلاغت در کام زبان انباشتہ و بکلید طلاقت قفل لکنت از درج بیان برداشتہ بروشنی بیانش شام طبعان در صبح طرازی و برسائی اداش کوتاه درکان در زبان درازی دسترس بمعانی سره کجاست فطرتش بر طاق بلند نهاده و قدرت خریدارے الفاظ سنجیده کراست که فصاحتش بہ بیعانگی قیمت داده عبارات را پاکی لولوے عدن و الفاظ را نغزی فیروزه کہن — **ابیات**

از خوے سعی جبہہ ساخته تر　　تا بجا ماند آبروے ہنر
زر خالص سخن بدولت او　　فکر مس کیمیا طبیعت او
عقل را آورد برون زخمار　　جام نطقش بمعنی سرشار
حاجت فکرہا از وست روا　　منع شان کرد ز اختلاط خطا
بہ بہا گوہریست ہر سخنش　　گوش بنہاده چشم بر دہنش

چرخ پست از علو گفتارش	شعری از نقطهای اشعارش
باد الیش ادا رسید بها	عاشق نکتش شنید بها
که جزاو زد بنام اُستادی	کوس شاهی بنام اُستادی

زہے شہریار عادل کامگار کامل موم دل آہنین پیمان منت سبک عطا گران کوه وقار کاه نقار دل رام کن خاطر شکار شیرین گوی تلخ شنو عفو کار جرم در وطن در دل غریبان ساز تواضع زیب غرور پرداز دل در عنان صبر از پے دوان از ہمه برکنار و باہمه درمیان یوسف رخ حسن پناه ابراہیم نام کعبه درگاه که از روز ازل در دیوان دہش الٰہی ہیچ چیز با او تقصیرے نرفته و ہرچه دلپذیر و خاطر خواه او بود قلم تقدیر بران رفته بسال و ماه عمر ابد پیوندش در سیر خیابان عشرهٔ سوم و غلغلهٔ فضائل و کمالاتش در مغز ساکنان سپہر ہفتم کافر نعمت آنانکه بر خوان ہنر باوستادیش ایمان نیارند و بحکم شکر شاگردیش در زمین کام و زبان تنگنا زبان شکر خود کراست ببذل زر و سیم ہمیانہاے ہنروران سنگین و به بخشیدن معنی و مضامین دیوانہاے شاعران رنگین باظہار یک دو معنی از جمله معانی انعامے که در جریدهٔ اشعار این ثناخوان ثبت است اشعارے میرود روزے در تعریف یوز فربه و مذمت اسپ لاغر شعرے چند گوش گزار استادگان مجلس بہشت نشان میشد شاید که در خاطر ہم گذشته باشد که طبیعت عالی بکاہلی از خود راضی نشده والاخیال را فربہی و فکر را صید افگنی ہست این معنی را غیرت فراستش دریافته قریب بستهٔ معنی و تشبیه بر سامعین ادا بیان رفت یکے آنکه اگر این یوز را بزنجیر رگ و پے صد جا بگل میخ داغہا بند دہیم است که بچلدی از جلد بیرون جہد دیگر آنکه ضعف و ناتوانیہاے این اسپ بغایتیست که ہنگام تصویرش ہرگاه بر قلم لغزید فی دست دہد آواز پادر افتاده گرده وار بر زمین نقش بندد قسم براستی که درین سخنان تکلفے نیست و این طور سخنان تکلفے درخور برداشت و دریافت حوصله ماست وگرنه

سعانیش از آن گران تر است که بار سنگینی بر گردن توانایان سخن نهد ارباب استعداد را صحبت
کتابخانه که مکان فیض الٰہی است و مکتب خانه اوستادان معنی اعنی شاگردان اعلیحضرت ظل اللّٰهی
روزی باد بتخصیص آنجا که همه جا رعایت و مناسبت مرعی است دیوان عدل و داد و دیوان او
مجلس عیش و نشاط در بستان میدارند و دیوان دارائے جود و سخا در خزانه و غور رسئے فضل و هنر در کتابخانه
مقرر است فی الحقیقت غایب شدگانے که مغز خود را در پوست کشیده کتاب نام نهاده تنگ در هم
نشسته اند بمعنی از حاضران و مستفید اند تعلیماتیکه در باب شعر و شاعری شنیده شد از پاس
اقتضائے مقام و متانت بنائے کلام و انشراح و افتتاح و التیام و اختتام و تفصیل و توضیح و
اجمال و ابهام و سنجیدگیٔ عبارت و شوخیٔ اشارت و حشمت معنی و جودت لفظ و چسپانیٔ ربط
و تنگ و رسائے حروف و کرسی نشینی ترکیب و بست قافیه و نشست ردیف و تلاش کیفیت و
صافیٔ سینه و پاکیٔ زبان و عرق ریزئے سعی و سحر خیزئے خواب و نارئے حصول و دریوزه گریٔ
قبول و امثال اینها در خطبه کتاب نورس که کمین سرائے جهان از وے پر آوازه است مرقوم گردیده
لله الحمد که بهمین تعلیماتش در پیرانه سری بترقیات جوانی مے نازم و با شهسواران این فن عنان
بر عنان مے تازم و چه ترقی ازین زیاده خواهد بود که آفتاب تربیتش پرتو عاطفت انداخته خفائی
را ظهوری ساخته و در نخل پیرائے گلزار ابراهیم انبازِ ملک الکلامیست که بے عدیل است انباز
فرعش را زانو بزانوے اصل و سحرش بدوش اعجاز آرے زور شناوری قطره ببازوے
موج دریاست و روشنائیٔ ذره بپرتو خورشید جهان آرا با وجود شغل ملک گیری و رعایت
احوال رعایا و لشکرے بار جگت گروئے یعنی اوستادئے عالم بر گردن گرفتن و زحمت تربیت
شاگردان کشیدن غرض التفات و مرحمت است هم بخلق و روزه هم بار ارباب استعداد که قابلیت
آنها ضایع نماند و اینها بحظ وافی بهره مند گردند تا شفقت و عطوفت را این پایه نباشد تخت پادشاهی

برآمدن دست ندہد و تا در ترحم و مہربانی دریا نشود گوہر دارائی و فرمانروائی بکف نیفتد تفوق پادشاہان بمہربانی و شفقت است نہ بعرض و طول مملکت مصرعہ شہنشہ تر ہر آنکو مہربان تر۔ مرحمتش بر رخ ہر کہ خندید دیگر بر رخش بساط اشک نچید طفلیکہ سر انگشت مہربانیش بکید لبش گزندۂ پستان مادر نگر دید۔ بتقریب حرف مہربانی از نقل ہمزبانی کہ سند افتخار و سجل اعتبار این خاکسار بمقدار است قلم تحریر زبانے دارد از انجا کہ عجز را با غرور گفتگوئیست وقتے در کمین گاہ فرصت معروض شد کہ محروم ئے سعادت بساط بوسی چون تحمل بے صبران از حد گذشت و بار تنہائی بر دوش سبکروحان خوش گرانست بعبارتے تمکین تراز شور محبت فرمودند اگر تنہا مے بودے چنین بودے چون شریک داری میتوان ساخت کسے چہ سازد بیت

یکے ہست جان و در و صد ہزار انگیخت ۔۔۔ زبان فضول چہ سازم بگفتگوے نیاز

اگر بشرح عشرت غربت پردازم خلقے را از وطن برمے آرم و تاب این ننگ ہم ندارم و اگر از تحریر زبان مے بندم بر غفلت بعضے آشنایان و درماندگان مے ترسم و اینقدر بے رحم ہم نیستم

مثنوی

مسکن عیش و عشرتست دکن ۔۔۔ لب بغربت فتد ز حرف وطن
نیست از صبح روز وصل عجیب ۔۔۔ خندہ بر انشراح شام غریب
نغمہاے غریب ریخت زساز ۔۔۔ ہست آرے شہ غریب نواز
در سخن بر کشید مغز ز پوست ۔۔۔ لفظ و معنی غریب دارد دوست
رفتن او کوے او نصیب مباد ۔۔۔ ہیچکس در وطن غریب مباد
معنی صورت وفا و وفاق ۔۔۔ زہرہا را محبتش تریاق
صیت خود را کہ سر بکشور داد ۔۔۔ بہر تسخیر ہر ہنرور داد

قسم جان بزند گاے او نامہ در خواندن ہنر پویان	کو جز او کس مہربانے او نعل در آتش العجل گویان

اگر عذر دراز نفسی گفتہ شود کوتاہی باشد این مدح وثناے دیگران نیست کہ عذر تطویل کلام باید گفت وخجلت اطناب باید کشید سامعہ در سعادتے نیفتادہ کہ در شکر گذارئے ناطقہ نباید شد واز شادابئ گفتن تشنگئ شنیدن ہنوز مے فہم اما چون آخر سکوت عجز مُہر دہان سخن خواہد بود دعا ہم احرام کعبہ اختتام بستہ مصرعہ گو اجابت لب بآئین باز کن ۔ غزل

کعبۂ اہل دل ابراہیم باد	قبلۂ نہ چرخ وہفت اقلیم باد
ازمہ نوپشت دستے بر زمین	پیش قدرش چرخ در تسلیم باد
ہمتش ترکیب لفظ کم نخواست	کاف سرکش زاختلاط میم باد
نفی تخصیص از سخایش واقعست	نیک وبد را مژدۂ تعمیم باد
تا پذیرد عیش وعشرت انقسام	عیشہاے عالمش تقسیم باد
تا بہ یکتا جملہ را امید ہست	حاسدش را دل دو نیم از بیم باد
عقل کل در مزرع اُستادیش	خوشہ چین خرمن تعلیم باد

داستان شد ختم بستان رخش
غیرت گلزار ابراہیم باد

تاریخ ملکم

از جلد اول

ذکر سلطنت نوشیروان بن قباد از جلد اول

قباد در مرض موت نوشیروان را ملک بخشود و وصیت‌نامه را به موبد موبدان سپرد و بعد از فوت قباد آنرا بر سر جمع خواند اعیان مملکت بطوع و رغبت امتثال فرمان کردند اما نوشیروان از قبول تاج سرباز زد و بنا بر قول زینة التواریخ گفت که معظمات امور بدست جمعی از اراذل و اوباش است و در این صورت حکومت ملک وفق عدل و انصاف نمیتوان کرد اگر آنچه لازمهٔ مکانت من است معمول دارم باید تغییر کلی داده شود و نتیجهٔ این امر شاید بخونریزی منجر گردد و احتمال است که حال من نسبت به بسیاری از شما متغیر شود و باین سبب خاندانهائیکه امروز احترام میکنم فردا مستاصل شوند و مشاهدهٔ اینگونه از طبیعت و خواهش من خارج است. اعیان ملک حقیقت این قول را انکار نتوانستند نمود لهذا سوگند یاد کردند که در جمیع تدابیر او را معاون باشند و سر از فرمان او بهیچ وجه نپیچند و در خدمت او و صلاح مملکت از جان و مال دریغ ندارند پس نوشیروان متقلد قلادهٔ سلطنت گشت و نخست سخنی که فرمود این بود که حکومت را مبنی بر اجسام است نه بر قلوب چه بغیر از عالم السرائر دیگری را بر نیت خلق وقوف نیست رای منی تفحص اعمال شماست نه اسرار شما و حکمی که صدور یابد مبنی بر عدل خواهد شد نه بر هوای نفس و چون امرکه بفساد انجامید بهمین معدلت بصلاح باز آید قواعد قصر دولت استحکام یابد و آثار آن بر صفحات ایام باقی ماند و در مبادی ایام پادشاهی چنانکه گفته بود معمول داشت اما چون استقلال یافت قصد استیصال مزدک نمود بعضی گویند نوشیروان چون دید اتباع مزدک بسیار اند و از کشتن او علی الظاهر شاید فتنه حادث شود او را و جمعی از اتباع او را دعوت بسرای سلطنت نموده بچاه بوار فرستاد قومی دیگر است که شخصی نزد نوشیروان شکایت برد که یکی از مزدکیان زن او را از او گرفته نوشیروان از مزدک خواهش کرد که زن مرد را واپس دهد مزدک التفاتی بدان سخن ننمود نوشیروان از این باب

خشمناک شد علی الفور بقتل مزدک و مزدکیان فرمان داد در تاریخ طبری مسطور است که منذر که یکی از امرای عرب بود بجهت اینکه قباد
دین مزدک اختیار کرده از ربقهٔ اطاعت پیچیده بود چون نوشیروان بر تخت برآمد روی بدرگاه وی نهاد روزی نوشیروان
او را مخاطب ساخته گفت دو آرزو داشتم یکی رجوع تو بدربار و آن برآمد دیگر برانداختن این دین جدید اتفاقاً مزدک
نیز در آن مجلس حاضر بود در جواب گفت چگونه توانی مذهبی را که هزارها خلق قبول کرده اند براندازی نوشیروان
ازین سخن برغضب رفته فرمان داد تا او را بقتل رسانیدند و پس از آن تیغ در مزدکیان نهادند اطفال و عیال و اموال
مردم را گرفته بصاحبانش رد کردند نوشیروان در اصلاح حال ممالک دقیقه فرو گذاشت نکرد حکم فرمود تا جمیع پلهای شکسته را
تعمیر کنند گویند در جمیع مملکت او یک ده ویران نماند در زینة التواریخ مسطور است که مدارس بجهت تحصیل علوم بنیاد
نمود چنانچه اهتمام در احترام علما مینمود که فلاسفهٔ یونان بدربار وی میل کردند مملکت را بچهار قسم منقسم ساخت یکی خراسان
سیستان و کرمان دیگر اصفهان و قم و گیلان و آذربایجان و ارمینیه سیم فارس و اهواز چهارم عراق تا سرحد روم اصفهان
و قم در حقیقت از عراق محسوب اند اما درین تقسیم خارج شده اند و ذکری از مازندران نیست شاید در اوائل سلطنت
نوشیروان بدست ترکان بوده است عراق را درین مقام چنانچه در بسیاری از مقامات دیگر شامل عراق عرب و عجم
هر دو است القصه نوشیروان اداره امور مملکت را قوانین نیکو وضع نمود و سیاست و آگاهی او در حقایق امور بحدی بود که کسی
رایارای خلاف نماند عدل و انصاف او بسبب کلی آبادی ممالک شد گویند در اجرای کارها برای درویت
بوزرجمهر که وزیر او بود استعانت جستی از احوال بوزرجمهر نوشته اند که شبی کسری در خواب دید که جامی شراب در دست
دارد اراده نوشیدن آن داشت ناگاه گرازی نمودار شده آن جام را در ربود چون کسی بر وفق دلخواه
به تعبیر آن خواب نتوانست کسری سرهنگی را باطراف فرستاد تا هر جا معبری دانشمند یافت شود بدرگاه رساند
در آن ایام بوزرجمهر در مرو بتحصیل علوم مشغول بود چون آن سرهنگ بآن ولایت رسید و سبب مسافرت او
معلوم شد بوزرجمهر گفت من آن خواب را تعبیر کنم ولی آن را جز به پادشاه نگویم لهذا بخدمت کسری رسید گفت در
حرم پادشاه جوانی است با یکی از خواتین راه دارد نوشیروان حکم کرد تا زنان حرم سرا برهنه بنظر او درآیند

پسر معلوم شده با معشوقهٔ او بقتل رسید کار بوزرجمهر بالا گرفت در باب جنگ کسری با روم در میان مورخین روم
و ایران اختلاف قلیلے ست ایرانیان ہم آمنند که کسرے یکے از قیاصرهٔ روم را اسیر کرد لکن گویا شبهه باشد زیرا که این
امر در حق شاه پور اتفاق افتاد اما صلحے که قیصر جستنیان در اوایل بادشاہی کسرے باذلت تمام خرید و جنگے که بعد واقع
شد و مفتوح شدن بلاد شام و انطاکیه بدون ممانعت لشکر تا سواحل دریای روم کشیدن گرفتن بلاد چند و تا چند اجرای
احکام پادشاہی تا سواحل بحر قسطنطنیه و نهر طنا بوزن کارہائیست که دشمنان او نیز انکار نکرده اند در زبدة التواریخ ست که
بعد از فتح انطاکیه شهرے قریب مداین بنا کرد و اہالی انطاکیه را بدانجا فرستاد و شهر را چنان بنا نهاد که انطاکیه ساخته بودند
که چون اہالی آن دیار بشہر در آمدند ہر کسے بآسانی بطرف خانهٔ خود رفت در جمیع مراسلات و معاہدات با قیصر حکم
نوشیروان بالا بود یکے از کمترین خدام او با قیصرے زیست و بالآخره قرار شد که قیصر سی ہزار دینار طلا بخزانه کسرے
فرستد نه بجهت اینکه مبلغ مزبور را در نظر کسرے قدرے بود بل بسبب اینکه قیصر روم را بمنزلهٔ یکے از خراج گذاران
شمارد در جنگ دیگر با قیاصره نوشیروان اگرچه ہشتاد سال از عمرش گذشته بود خود لشکر کشیده و با وجود چند دفعه
عدم مساعدت اقبال آخر الامر شهامت و مواظبت او بر مشکلات غلبه کرده شهر دارا مفتوح ساخت و بلاد شام را به باد
غارت داده آن او و آن وسعت مملکت از ہر طرف زیاده شده بود و بلاد ما وراء النهر تا فرغانه و از انجا تا رود پنجاب و
بعضے از ممالک ہندوستان و بهترین ولایات عربستان تعلق بحوزهٔ دیوان پادشاه عظیم الشان ایران داشت یکے از وقایع
ایام و طغیان نوشزاد پسر اوست تفصیل این اجمال آنکه نوشزاد را مادر نصرانیه بود پسر از روش و دین مادر
پسند افتاده از دین پدر تبرا جسته و قواعد مذهب مجوسان را استخفاف نمود این معنی موجب خشم پدر گشته بحبس
او فرمان داد و چندے بعد ازین مقدمه نوشیروان بطرف روم نهضت کرده در شام بیمار گشت و آوازهٔ مرگ او در افواه
افتاده شایع گشت چون این خبر گوش زد نوشزاد گردید از حبس بیرون آمده و زندانیان دیگر را نیز رهائی بخشود و
با جمعے دیگر که بسیارے از ایشان عیسوی بودند خروج نموده خواست در فارس و اهواز بنیان سلطنت نهد کسرے
چون از کیفیت مستحضر گشت فرمانے برام برزین که یکے از معارف سران سپاه بود فرستاد تا متوجه حرب او شود مضمون آنکه فرزند

بانوشزاد خبر فوت ما شنیده و قبل از تحقیق شمشیر کشیده قیدیان را از بند آزاد و خزینه که برای دفع اعدای ملک نهاده بودیم یغما ساخت و بیلا خطر عواقب با معدودی از نصاری بهوای سروری اسپ در میدان تاخته بار دیگر اگر دوباره دم از اطاعت زند و قیدیان را بجای خود فرستد و امرائیکه درین امر باد پیوسته اند از تیغ گذراند و سایر اتباع خود را پریشان کند تا هر جا خواهند بروند از وی عفو خواهم کرد و اگر باین فرمان رضا ندهد و بر نافرمانی اصرار نماید رام بر زین باید در حرب و فرصت از دست ندهد کسیکه با نوشزاد به بد کردن گراید نظر به کردار او باید نه بر نژاد او و آنکه شمشیر بروی پادشاه کشد راه پاداش گیتی کشتن۔ بیت

تو از کشتن او مکن هیچ باک — که او خود سر خود در آرد بخاک

سوی کیش قیصر شتابد همی — ز آئین ما سر بتابد همی

لکن اگر نوشزاد در جنگ گرفتار آید یکموی از سر او کم نکند و او را با پرستارانیکه ملازم او بوده اند بهمان سرائیکه محبوس بوده باز دارد و جمیع ما یحتاج او را مهیا سازد و هیچیک از سپاه عبارتیکه خاطر او را بیازارد نگوید۔ بیت

دل ما برین راستی برگواست — که آن ناخردمند از پشت ماست

فرمان بادشاه اتمام جنگ را پادشاه نوشزاد کشته شد مورخین در باب هدایائیکه ملوک اطراف بدربار نوشیروان فرستادند خاصه رای هند و خاقان چین تفصیل میدهند زیرا سلاطین مشرق تجمل سلطنت در تجمل سفرای خویش میدانستند و همچنین مللے که از خلل دانش عاری اند اقتدار سلاطین را از قیمت هدایا و از اسباب ظاهر سفرا قیاس کنند و بدین سبب مورخین ایشان درینباب مبالغه مے نمایند از انجمله نوشته اند که خاقان چین هدایای بسیار فرستاده یکے از انها صورت یوزی بود مرصع بدر که چشمهای آن از یاقوت بود و همچنین قائمه شمشیرے بود از زمرد که بجواهر گران بها آراسته بود و دیگر جامه حریرے بود که بران صورت پادشاهے بود در لباس پادشاه ایران و در میان خدمتگاران بودند که هر یک جامه مذهب در دست داشتند کنار این جامه آسمانی بود و در صندوقے از طلا گذاشته بودند که دران تصویر زنے بود که روی در موی پنهان داشت لکن حسن آن از زیر آن نقاب مانند ضوء روز در ظلمت شب میدرخشید و هدایای پادشاه هند هزار رطل عود هندی بود که در آتش بسان موم میگداخت

وهمچنین جامی از یک پارچه جواهر مملو از دُر که در یکطرف انجام صورت ببری بود و در طرف دیگر صورت
دختری که هفت شبر قامت او بود و مژگان او بر خسارش میرسید که از میان آن چشمش چون برق در شب تار
مینمود و دیگر فرشی از پوست مار که بحکم طبیعت دست صنعت ایرانیان بمثل آن عاجز بود و میبر خواند و سایر مورخین
ایران با کمال شعف ذکر این اخبار مبالغه آمیز میکنند مع الحدیث نظم و نسق ملکی نوشیروان بسیار نیکو بود چون
او بر تخت برآمد اول خراج معین کرد بر هر جفت خویش زمین یکدرم نقد و شصت و چهار رطل غله مقرر نمود و همچنین
بر هر درختی وجهی مالیه قرار داد که از فقرا و اغنیا بگیرند و از شش درم کمتر و از چهل و هشت زیاده تر نبود - زمانه از ادای
مالیه معاف داشت و همچنین جمیع درختان میوه دار بستند و محصلان و ضباط برگماشت تا در هر ده و قریه تحصیل
وجوهات مزبوره نمایند و فرمود تا مالیه سال را بسه قسط بگیرند هر چهار ماه بچهار ماه صاحب تاریخ طبری گوید تا امروز
که سنه سیصد و دو از هجری است این قواعد جاریست بر یهود و نصاری جزیه فرمود هر مردیکه از بیست سال کم
و از پنجاه فزون عمر داشتند از خدمت معاف بودند سیاست لشکر این پادشاه از ریاست ملکی او مضبوط تر و در نسق
[illegible] در زینة التواریخ است که وقتی یکی از سرهنگان که بملاحظه سامان سپاه معین شده بود نوشیروان را چون سپاهیان
دیگر احضار نموده و چون قاب کمان خود همراه نداشت گفت تا مکمل حاضر نشوی نام تو در دفتر سپاهیان ثبت نکنم پادشاه
دانا را این معنی مستحسن افتاد و بر جلادت آن سرهنگ آفرین خواند و لی طبیعت بهر پایه هنر بهر مایه باشد از یک نفر چندان
کار نمیشود و هر جا حکم باستبداد دست لابد محکومین مخالفت و معتمدین خیانت خواهند کرد چنانکه آورده اند که
شغال بسیار در اواخر ایام سلطنت کسری از ترکستان به ممالک ایران آمده و آواز این وارد وحشتی عظیم در اهالی
ایران افگند خبر به دربار پادشاهی رسید پادشاه از موبد موبدان سبب آن پرسید او در جواب گفت در کتب اوایل
خوانده ام که چون ظلم شایع شود سباع در مملکت منتشر شوند کسری ملتفت این معنی شده متنبه شد و سیزده
نفر معین کرد تا در خفیه باطراف ملک سفر کنند و حقیقت نیک و بد عمال و حکام را و برسانند و نتیجه آن تفتیش ظاهر شد ان
خلافهای بزرگ و کشته شدن بیست و چهار نفر از حکام بود و هر قدر اثری که بر کوششهای کسری در باب رفاه رعیت

مرتب شده خداوند آگاه است لیکن شک نیست که خود انصاف دوست بوده است گویند یکی از سفرای روم که با هدایای ملوکانه بمداین رفته وقتی که در یکی از غرفهای سلطنت نظر انداخته بود و تعجب و تعریف میکرد قطعه زمین معوجی یافت سبب پرسید گفتند آن زمین به پیرزنی تعلق دارد و هرچند پادشاه خواست آن زمین را بخرد پیرزن راضی نشد و پادشاه را اعوجاج با عدل خوش آینده تر از استقامت با ظلم است ایلچی گفت این مکان معوج در این صورت نیکوتر از همه عمارتیست که باطراف آنست بالجمله اگر جمیع حکایاتی که از نوشیروان نقل شده است ذکر شود باعث تطویل است لیکن محقق است که یکی از بزرگترین سلاطین ممالک سیاست هیچکس از بنی نوع انسان اگر ملاحظه وقت و وضعی که کسری در آن بود کرده شود لقب عادل نمیتوان داد بسبب اینکه پادشاهی که فقط فرمان او قانون ملک است و مجبور است بجهة حفظ ملک سرکشان را زیر دست و اعدا را زیر پا و بر ملل دیگر دست غلبه نمودن لابد باید مرتکب هزارها عمل که منافی اصول عدل و انسانیت است شود و لی اگر انکار صفاتیکه مورخین ایران نسبت باو میدهند نمائیم باید معترف شد که سلطنت او بسبب افتخار ملک و ملت بود در مدت هشتاد سال عمر یا بیش و چهل و هشت سال پادشاهی جمیع صفات بزرگی که باتفاق جمیع بنی نوع انسان مایه بزرگی و نام است آشکار نمود و بالاتر و بهتر از جمیع اینکه تا دم آخر اقبال روزگار و مساعدت زمانه پای همت او را از جای نبرد و سر بزخرفات دنیای دون باقتدار و دسترس فرود نیاورد و آسایش بر خود نه بر دیگران روا داشت چنانچه اندکی قبل از فوت بسر سپاه بمحاصره شهر دارا با کمال چالاکی و چالاکی که در ایام جوانی نموده بود اشتغال داشت در تاریخ عالم پیدا است که سلطنتی که علی الظاهر در کمال ترقی و نهایت استعلا بوده است مقدمه خرابی و زوال خانواده سلاطین مقتدر شده است و سبب این است که حاکمی قادر و قاهر که خرابی مملکت خود را می بیند و می ترسد که رفع اسباب این خرابی کند زیرا که خود یکی از اسباب است لاجرم خیال میکند که شاید از فتوحات خارجیه علاج بجهت ضعف امور داخلیه پیدا کند لکن ظفر در خارج و ضعف در داخل برابر میشود و هرچند قدم فتح در خارج بیشتر میشود ضعف در داخل بیشتر میشود که آوازهٔ نامی و خزانهٔ خالی رها میکند مثل اینکه نائرهٔ اغتشاش و اختلال را که بنقد بالا گرفته بود دبا دهد یا امیری سرکشد و جمعی از دشمنان ملک را بسبب

فتح ملکی دیگر در خانه آورده کسانیکه بجهت استخلاص خویش همیشه منتظر فرصت اند که اختلافی در میان رؤسا ضعفی در جانشینان ایشان ظاهر شود تا وقت را غنیمت دانسته باتش انتقام از دودمان دشمن برآیند و این بود عاقبت کوششهای کسری چون دید ارکان بنیان وی در ضعف است علاج مزبور را بجهت استقرار قوت مملکت اختیار کرد والحق چون او کسی مظفر نشد این مملکت عظیم را در ایام سلطنت بقوهٔ عقلیه نگاهداشت حدود مملکت او زیاده از خواهش ایران وسیع بود احکام او را وقتی از سواحل دریای روم تا رود سنجاب و از بحر احمر تا دریاچه خزر و از دریای قرم تا اقصی سواحل نهر سیحون اطاعت می کردند +

از جلد دوم

تذکرهٔ طرز حکومت و معاشرت و آب و هوای ایران و دیگر متعلقهٔ آن

پادشاه ایران گفته شده است که از جمیع سلاطین عالم بر رعایا مطلق العنان تر و مقتدرتر است و همچنین چنانکه مسطور شد دلیل است بر اینکه هم از زمان قدیم برین نهج بوده حکم پادشاه همیشه قانون ملک بوده است احتمال دارد که هیچ چیز مانع اجرای حکم او نشده است مگر مراعات وی شریعت را و ملاحظهٔ قوانین مقررهٔ ملکی یا میل شهرت یا بیم بعضی فتنها که در آن بوده مخاطرهٔ حیات یا حکومت او میرفته است مجلسی معین بجهت اصلاح امور ملک یا ادارهٔ مهام از امرای مملکت یا وکلای رعیت یا رؤسای ملت در ایران نیست قاعده نیست در مردم این ملک که پادشاه هرچه بخواهد میتواند بکند و هرچه کند بر او بحثی نیست در عزل و نصب وزرا و قضات و صاحب منصبان از هر قبیل و ضبط اموال و سلب ارواح رعایا از هر صنف علی الاطلاق مختار است چون و چرا در کار وی کردن خیانت است مگر وقتیکه رعایت حزم و احتیاط و ملاحظهٔ حکمت و تدبیر او را رجوع بضمیر خود نماید حقیقتاً حدیکه احکام پادشاه ایران بآن محدود است نمیتوان باسانی معین کرد و بعلت این قسم تحدید بوضع خود پادشاه و حالت رعایا خصوصاً کسانیکه قوهٔ محافظت خود دارند موقوف است لهذا توسعه و اقتدار وی بتغیر ازمنه و اسباب تغیر پذیر است علمای ملت که عبارت از قضات و مجتهدین است همیشه مرجع رعایا و کید دست پادشاه و حامی فقرا و ضعفای بیچاره اند اعاظم انتظامی بعضی

بحدی محترم اند که از سلاطین کمتر بیم دارند و هر وقت واقعهٔ مخالف شریعت و عدالت حادث شود خلق
رجوع بایشان کنند و احکام ایشان عادتاً جاریست تا وقتیکه وضع مملکت اقتضای استعمال آلات حرب کند تجار
ایران بسیار متمول اند و هیچ صنفی از مردم در اغتشاش مملکت و تحت تربیت پادشاهان بیش از این طبقه از حیثیت جان
و مال ایمن نبوده اند و سبب ظاهر است زیرا که تجارت عمده مداخل ملکی بلکه ماده مالیه است و ظلم بعضی دون بعضی ممکن
نیست از آن رو که نهب اموال یکی موجب وحشت جمیع است اعتماد منتفی و تجارت مقطوع خواهد شد بعلاوه اینکه تجار
ایران با بلاد و اطراف معاملت دارند لهذا هر پادشاهی که باین طبقه در افتد خود را رسوای جمیع اطراف میسازد لاکن با
این حال توزیعات بسیار بعنوان قرض با ایشان شده است و باسمهای دیگر نیز بعضی از اوقات ایشان را عرضهٔ اخذ
و جلب ساخته اند رفاه و امنیت سکنهٔ بلدان معظمهٔ مملکت موقوف است بر اینکه تا چه حد پادشاه پاس مذهب و رعایت
قوانین و احترام علمای شریعت را داشته باشد بنابرین اهالی بلدان بیش از قبایل صحرانشین که جزء عسکری ایران اند
در معرض ظلم و طغیان حکومت اند زیرا که وضع زندگی ایلات بیابان گرد غالباً ایشان را از تعرض ظلمه مصون
دارد و حشامات ایران در حقیقت اردوی هستند از لشکر نه فقط در معرض زحمات و صدماتیکه هستند که لازمهٔ زندگی مردم
سپاهی افتاده است و چون نوع اتفاقی خاص دارند عداوت و ارادت شان محترم است و امید است و اقتدار سلطان بر
این طایفه مثل اقتدار او است بر امرای خراجگذار مملکت که طاعت و نافرمانی شان موقوف بضعف و قوت حکومت
او است سلاطین ایران در هر چه کنند بر خاندان خود علی الاطلاق مختار اند میتوانند که فرزندان خود را [illegible]
بدارند یا در حرم پرورش دهند چشم شان را بکنند یا جان شان را بگیرند یا هر قسم که میل یا مصلحت ایشان اقتضا کند معمول
دارند چنانچه سلاطین صفویه بعد از زمان شاه عباس بزرگ شاهزادگان را مقید میداشتند و هر کدام را که میخواستند
دعوی تاج و تخت کند غالباً از دیده مایوس میساختند و هر شاهزاده را نیز که وارث تاج و تخت میکردند اگرچه
معین بود لاکن تا حین جلوس او بر تخت کم بود که اظهار آن مطلب بشود و همچنین در سلسلهٔ صفویه ملاحظهٔ طرف مادر
درین باب نمیکردند اگر خاطر پدر متعلق بود بپسر کنیزی میتوانست صاحب داعیه شود چنانچه سایر فرزندان که از جانب

بادر نیز صاحب داعیہ بودند خانوادہ کہ حال در ایران سلطنت دارد بر خلاف این وضع اختیار کردہ است جمعے از فرزندان پادشاہ در معظم بلاد ایران فرماں روا ہستند یکے از فرزندانش اگرچہ بزرگتر نیست لاکن بسبب اینکہ مادرش از اکابر خاندان قاجار است بولیعہدی موسوم شدہ و سالہاست کہ از حکومت و اختر اماتیکہ شایستۂ این مکانت جلیل و منصب نبیل است برخوردار است ازین معلوم میشود کہ قاعدۂ مخصوصے درباب شاہزادگان ایران نیست لاکن در جمیع ازمنہ ہمیشہ خانوادۂ سلطنت علی الاطلاق دست خوش پادشاہ بودہ اند وہر نوع کہ میل بامصلحت او اقتضا کردہ است باایشان معمول داشتہ است حتے اینکہ رعایا اختیار پادشاہ برا ہالے سرائے سلطنت بیش از اختیار وے بر خدام و اہالے دربار میدانند در حقیقت فرزندان سلاطین ایران در تحت ہیچ قاعدہ و قانون نیستند باین معنی کہ اگر رائے بادشاہ بالنسبۃ باایشان وضعے اقتضا کند کسے را یارائے مداخلت نیست و چون پیدائش ایشان بر شفا جرف ہار است ہر لحظہ در معرض افتاد ہلاک اندو میتواند بود کہ ہلاک ایشان چنانچہ بسبب خطا واقع میشود بسبب صلاحیت ایشان نیز اتفاق افتد زیراکہ غالب این است کہ کسانیکہ بہ تخت سلطنت نزدیک تر اند صلاحیت ایشان موجب حرکت عرق حسد صاحب تاج و تخت است واز آنچہ مرقوم شد معلوم میشود علی حسب القانون حکم پادشاہ برجان و مال دشمنان مقہور و رعایائے طاغی کہ از آنجملہ اقطاع طرق و جمیع خانوادۂ پادشاہی و وزرا و رؤسائے کشور و قواد لشکر و جمیع خدم وحشم خود علی الاطلاق جاریست ومیتواند کہ سیاست کند ہر یک از طبقات مزبورہ را بدون رعایت و تمہید مقدمہ از ہر قبیل باشد لاکن در سایر طبقات اگر امرے قابل ملاحظۂ سلطان روے دہد ملاحظۂ شریعۃ و قوانین ملکے بایدبشود بعد از اقامتہ شہود و فتوائے شرع سلطان حکم باجرائے آن میدہد بلے شک نیست کہ بعضے اوقات مخا لفت

شرع و قانون نیز میشود لاکن اینگونه امثال از روے ندرت اتفاق مے افتد و چون واقع شود غالباً
بهانه اینست که حفظ سلطنت یا سلطان داعی بر امر بوده ظاهر است که اگر شقا باستخفاف و استحقارے
بالنسبه بشرع و قانون بشود علماے ملت که آلات و ادوات اجراے احکام مذهب اند نمے توانند بود
که محترم باشند لاکن وضع اقتدار پادشاه بدون رجوع بوضع مملکت درست معلوم نمیشود ایران
در حالت کمال آرامی مردمے خراج گذار دارد که باکراه سر باطاعت نهاده اند مثل ایلاتے که در کوهستان
هستند و زندگی ایشان بتاخت و تاراج اطراف میگذرد و امراے مقتدر که همیشه در خیال استقلال اند و
درین اواخر چنان بود که حتے مردمے که کمتر میل بجنگ و جدال داشتند چنان تغیر و تبدل عادت کرده
بودند که مضایقه نداشتند که هر کس را بحسب اتفاق وقت دولت روے دهد بپادشاهی بردارند بنابرین پادشاه
چنین ملکے بدون رعب و استیلاے تمام کارے از پیش نتواند برد این است سبب اینکه مے بینیم سلاطین را به
ظلم و تعدی ستوده اند ایران در تحت حکومت ایشان زیاده آباد و معمور بوده است اخبار مبالغه آمیزی
که از بیداد ایشان منقول است ناشی است ازینکه پادشاه خود حکم بسیاست میکند و خونها غالب در دربار
سلطنت ریخته میشود کارهاے که موجب حیرت اهالیٔ فرنگستان است خود ایرانیان مایه قوام دولت
و مایه صلاح ملت میدانند بسبب اینکه این قسم کارهاست که سبب سکون و آرامے مردم طاغی و سرکش میشود
در هیچ مملکت پادشاهان بشخصه بیش از پادشاه ایران مباشر امور نیست بلے بعضے از سلاطین صفویه غالباً در حرم نشسته
و کارها بتوسط خواجه سرایان میگذشت لاکن این قسم مستثنیات فقط دال بر قواعد کلیه است که امور سلطنت
باید بدان نهج که بگذرد و این بشخصه مواظب امور بودن پادشاه و وضع مراقبت نمودن وے چنین مینماید
که هم از قدیم چنین بوده و اختلاف قلیلے کرده بامداد پگاه وزرا و مستوفیان بحضور رفته اخبار لازمه را
بعرض رسانیده و بموجب هر یک فرمانے یابند بعد ازان پادشاه بدربار عام میرود و غالب اینست که هر روز
سلام عام میشود و قریب یکساعت و نیم طول میکشد و درین سلام شاهزادگان و وزرا و اعیان ملک

حاضر میشوند و امور یکه باید شفاها صورت بگیرد انجام میدهند جایزها و صلات و انعامات داده میشود و اگر کسے مورد مواخذه و سیاست باشد بعقوبت لے فرمان میدهد و پادشاه از هر کس خشنود یا ناراضی باشد و بخواهد که بر مردم معلوم شود باقتضاے حالت تحسین و سرزنش میکند بعد از شکستن سلام بخلوت خاص رفته یکدو ساعت با خواص و وزراے خود مصروف میدارد و بعد از آنکه صبح باین نوع گذشت بحرم میرود و بعد از ظهر نیز دربار خاص میکند و با معاونت وزرا و امرا برتق و فتق امور مے پردازد و اوقات او همیشه برهمین روبت مصروف است مگر در اوقات بیماری یا در ایام سواری یا شکار حتی اینکه در اردو نیز مانند اوقاتے که در سراے سلطنت است طریقهٔ کارگذاری معمول است چنانچه میتوان گفت که هر روز از طلوع آفتاب تا غروب آفتاب از هر طبقه میتوانند پادشاه را به بینند بنابرین محال است که پادشاهے که باقتضاے عادت این همه درمیان رعیت باشد از رعایا مستحضر نباشد و اطلاع سلطان براحوال رعایا لابد مورث ازدیاد رفاه و آسایش خلق است مگر اینکه بالطبع بدخوے و کینه جوے باشد اما از امور متعلقه بوزیر اعظم ممکن نیست که تعریفے چنانکه باید بشود در حقیقت کارهاے وزیر موقوف بر اعتماد و عنایت و کاربینی یا تنبلی یا عجز پادشاه عادتاً کارهائے که بسته بانتظام امور مملکت و رفاه رعیت است کلیه بواسطهٔ وزیر مے گذرد و سفراے دول خارجه را او بحضور میبرد و باحکام ممالک او مکاتبت و مراسلت مے کند و اگر او را اختصاص و امتیاز کلی در حضرت پادشاه باشد غالباً در جمیع امور تصرف میکند حاجی ابراهیم در عهد وزارت آقا محمد خان در جمیع امور ملکیه مداخلت مے کرد و همه کارهاے معظم باستحضار او مے گذشت بعضے اوقات نیز وزیرے دیگر معین و امور محاسبات و مالیه را بدو محول میکند چنانچه درین اوقات میرزا شفیع صدر اعظم و حاجی محمد حسین مباشر امور مالیه پیش ازین صاحب این منصب را امین الدوله میخواندند و حال حاجی محمد حسین را نظام الدوله لقب داده اند تعین این مناصب مطلقاً باختیار پادشاه است و او را چهار وزیر است که نه تنها منصب ملکه جان و مال

بستہ بعنایت پادشاہ است ولہذا ہمیشہ در خطر۔ و ہر قدر منصب جلیل تر است خطر عظیم تر است
و غالباً در حضور پادشاہ یا بحیلہ بازیہاے شخصی یا بندوبست امور ملکی اوقات میگذرد و مردم بسیار
کاردان و کارگذار باید باشد تا بانیگونہ مناصب ترقی کند عادتاً کسانیکہ را انتخاب میکنند کہ در
کارہاے پست تر شہرتے بحذاقت و کاربینی یافتہ باشند و از تدابیر ملکیہ است کہ امیریکہ بشرافت
نسب و جلالت شان و منصب متصف باشد مسند وزارت بدہند و احتمال دارد کہ در ایران
کم است امیریکہ قابل این منصب باشد لاکن اگرہم یافت شود خلاف تدبیر و عقل مے دانند کہ نام
و مہر پادشاہ رابکسے بسپارند کہ احتمال آن میرود کہ دست آویز بزرگئ خود کند و عزل او نیز بسبب
کثرت معاون و ہواخواہان مشکل باشد برخلاف عزل و نصب وزرائیکہ حال رسم است بر سر کارمے آورند
و رسوائی و کشتن ایشان نیز موجب حرکتے یا اشکالے نخواہد بود اگرچہ اتفاق ہم افتادہ است کہ بعضے
اوقات امیرے بزرگ بر مسند نشستہ است لاکن این از قبیل استثنائے قاعدہ کلیہ است بغیر از وزراے
بزرگ و منشیان و مستوفیان نیز ہستند کہ بمعاونت ایشان کارہاے بسیار میگذرد و دفاتر جمع و
خرج ممالک محول بایشان است منزلیکہ مستوفیان دران جمع میشوند دفترخانہ مے گویند و در اینجا
بجمیع مالیہ و خرج مملکت از قبیل وظایف و ادرارات و اطلاقات و مستمریات علماء و مشایخ و سادات
و فقرا و مواجب و مشاہرۂ صاحب منصبان ملکی و لشکری و تعینات سپاہیان تنقیح سپاہی و رسیدگی
مے کنند اگرچہ مکرر وزراے ملک را ازین طبقہ انتخاب مے کنند ولے در ایامے کہ مباشران این امور ند
کم است کہ اعتبارے کلی داشتہ باشند اوضاع درخانہ ایران درین زمان بالنسبۃ بزمان سلسلہ
صفویہ تغیر کلی یافتہ است بعضے از سلاطین صفویہ عادی بودند بانیکہ بیشتر اوقات را در حرم میگذرانند
و بدین سبب زنان و خواجہ سرایان راسوخے در مزاج پادشاہ پیدا میشد و بسا بود کہ خواجہ
سرایان بہ مناصب ارجمند ترقی کردہ مداخلہ کلی در امور معظمہ ملک میکردند ولے بعد از

استیصال این سلسله امراے قاجار که بر تخت برآمدند هنوز عادات مردانه آبا و اجداد خود را
تغیر نداده اند و بسیار کم است که خواجه سراے بیرون از دیوار سراے سلطنت بعهدهٔ منصوب
باشد امناے خانوادهٔ شاهی و کسانیکه بندوبست رسوم اوقات و ایام مخصوصه مثل اعیاد و ضیافتها
وغیره محول بایشانست و خدمه مخصوص پادشاه را از روے لزوم دخل و تصرفی در حکومت
نیست لاکن چون ایشان و خصوصاً خدام حضور غالباً منظور نظر پادشاهی واقع میشوند نوع
اعتمادے پیدا مے کنند پیش از وزرا که اگرچه در صورت لباس حکومت نپوشیده اند ولے در معنی
رسوخ کلی در مملکت دارند بنیان قواعد اهالی ایران مانند سایر بلاد اسلام بر قران و حدیث است
وازین سبب است که فقهاے شریعت و قضات ملت یک طایفه اند و چون سر رشتهٔ قوانین الهیه
در دست ملاهاے ملت است و بهمین سبب سپر بلاے ضعفا و مساکین اند در مقابل تیرباران
صدمات ظلمه لاجرم این طبقه را احترامے تمام است قواعد عدلیه درین مملکت بر دو نوع است یکے از روے
کتب که در جمیع ممالک اسلام جاریست و آنرا شرع گویند و مبناے آن بر قران و سنت است
لاکن از وقتیکه مذهب شیعه در ایران شیوع و استقرار یافت فقهاے ملت اخبار یکه از خلفاے
ثلث و کسانے راکه دشمن علی و آل رسول میدانستند مردود ساختند بنابرآئین مسلمین محکمهٔ عدالت جز
محکمهٔ شرع نتواند بود لکن در ایران محکمهٔ دیگر است که آنرا عرف گویند که فیصلهٔ امور در انجا بروفق
رسم و عادت کنند اموریکه در محکمه عرف فیصله مییابند نه از روے قانون مدونست زیراکه در مسلمین جز
قوانینے که از قران و حدیث مستفاد و مستنبط میشود کتابے مدون نیست و نمیتواند بود و بنابرین احکام عرفیه
باقتضاے مکان و زمان و اشخاص تغیر پذیر است پادشاه حاکم عرف است و در حقیقت عرف
همان اجراے احکام پادشاهی است الا اینکه علی الظاهر در ان ملاحظه رسوم و عادات مردم را
نیز میکنند ماخذ این رسم بلاشک از انجاست که چون سلاطین ایران دین اسلام اختیار کردند نمے توانستند

ونه مایل بودند که جمیع اختیار حکومت و رسوم آبا و اجداد خود را نیاز محراب شریعت کنند لهذا آنچه لازم دانستند از قوانین شرع اختیار کردند و ما بقے را بار سوم حکومت خود مطابقت داده آنرا عرف نامیدند لاکن اداره امور عرفیه همیشه باقتضاے ضعف و قوت و میل و طبیعت سلاطین اختلاف یافته است چنانچه در عهد شاه سلطان حسین صفوی منقول است که جمیع امور در محکمه شرع میگذشت و در زمان نادر شاه جمیع کارها بحکام عرف رجوع مے شد اهاے شرع مدعی آنند که چون شریعت از جانب خداست پس باید که جمیع امور عباد بتوسط حکام شرع فیصل شود ولے حکام عرف بشهادت امارت و بینه حکومت ثابت کرده اند باید جمیع نزاعیکه متعلق باحکام عبادات و فرایض نکاح وطلاق و معاملات بیع و شراء و امثال آنست باید بمحکمه شرع رجوع شود از قبیل قتل و سرقت وسایر امور معظمه که موجب اغتشاش ملت و اختلال حال رعیت است باید که باستحضار حکام عرف انجام یابد اما بعضے اوقات که مصلحت مقتضی شود امر قتل را بشرع رجوع کرده بعد از اداے شهادت فتوے شیخ الاسلام را گرفته حکم را جاری مے کنند قبل از سلطنت نادر شاه امناے شرع همه صاحب دولت و اقتدار بودند و رئیس ایشان صدر الصدور که نایب امام مے دانستند حکومتے تمام داشت جمیع ملاهاے ملت تابع وے بودند و او خود در پاے تخت سکونت داشت و باستحضار و استرضاے پادشاه قضات باطراف ممالک معموره مامور میساخت از اماکنیکه در آن مساجد و عمارتیکه بجهت خیرات و مبرات بنا کرده بودند مالیه عظیم حاصل میشد و اداره مالیه از قبیل اخذ و صرف همه موقوف و موکول براے صدر الصدور بود شاه عباس بزرگ خواست این منصب را موقوف کند و بنا برین چون صدر الصدور مُرد کسے را بر جاے وے مقرر نکرد شاه صفی نبیره او چون بر تخت برآمد بیم کرد که مبادا از برداشتن این منصب فتنه حادث شود مصلحت دران دید که منصب مزبور را تقسیم کند میان دو نفر و بایں واسطه تضعیف قوت ایشان کند بنا برین دو نفر معین کرده یکے را صدر الصدور خاص

یعنی مخصوص پادشاه و دیگرے راصدرالصدور عام یعنی بجهت خلق نامیدند نادرشاه این منصب را
موقوف کرد و چنانچه مذکور شد جمیع اماکنے که بجهته مخارج اینطایفه معین بود ضبط کرده جزء مدد معاش
عساکر خود ساخت و زمینهائیکه نادرشاه گرفت ازان بعد بنوعے که باید دوباره در عهد هیچ پادشاه
باز داده نشده غالباً دیگر امید اینکه این طبقه صاحب دولت و اقتدارے که وقتے داشتند بشوند
نیست چون نادرشاه این منصب را موقوف کرد وظیفهٔ مختصرے بجهت کسے که این منصب را
داشت معین نمود و لقب نواب هنوز در نسل او باقی است و تا هنوز اگرچه کار و مداخلے ندارند احترام
زیاد دارند طبقه علما که ایشان را مجتهد گویند همیشه در ایران بوده امّا از زمانے که منصب صدرالصّدوری
ازمیان برداشته شد مجتهدین را آب دیگر بروے کار آمد تعریف حال این طبقه خالی از اشکال نیست
زیرا که مردمے هستند که نه منصبے دارند و نه منصب قبول مے کنند و نه کار مخصوص معیّنے دارند امّا بجهته
فرط فضیلت و زهد و صلاحیتیکه در ایشانست اهالئ هر شهر که مجتهدے در آن سکنے دارد بالطبع
و الاتفاق بایشان رجوع کرده مجتهدین را هادئ راه نجات و حامی از ظلم بغات و طغات
دانند و چنان در تعظیم و تبجیل ایشان مبالغت نمایند که جبارترین سلاطین نیز مجبور است که
درین امر متابعت خلق نموده از روے اعتقاد یا تکلّف مجتهد را رعایت و احترام نماید و کم است
که در ایران بیش از سه یا چهار مجتهد باشد و از جمله لوازم حرکات ایشان آنست که اظهار تعلّق باسباب
دنیوی نکنند و مراودت با سلطان و امنائے حکومت نداشته باشند و بسیار کم است که ازینحد
تجاوز کنند و سبب نیز ظاهر است زیرا که تغیر درین حالت موجب نقصان اعتقاد مردم و تفرقه
ناس و مورث بے اعتنائے سلطانست دیگر امید اینکه سلطان بملاقات ایشان رود یا اگر ایشان
بمجلس پادشاه روند صدر مجلس بایشان رسید نخواهد بود و چون مجتهدے بمیرد دیگرے باید تا در زهد و ورع
و فضیلت چون او معروف باشد تا جاے او گیرد حکومت مجتهدین در محکمهاے شرع بسیار است قضات همواره

صورت مسایل را برایشان عرضه دارند و فتوے مجتہد مردود نخواہد شد مگر بفتوے مجتہد دیگر کہ از وے بفضیلت و تقوے مشہور تر باشد لاکن فایدہ اہالی ایران ازیں طایفہ ہمین نیست کہ گاہ گاہے در حکام عدالت از ایشان استعانت جویند بلکہ شریعت را اعتبار است بسبب صلاحیتیکہ در نفس اسناے شرع است پادشاہ را یارائے آن نیست کہ ردّ احکام ایشان کند و بسیار است کہ مصلحت سلطنت را درین دانند کہ فیصلۂ امور را بمجتہدین مرجوع دارند و در وقتیکہ ہیچکس را جرأت آن نیست کہ بپادشاہ نزدیک شود و پادشاہ را جرأت آن نیست کہ توسط مجتہدے رد کند خانۂ ایشان پناہگاہ مظلومانست و بعضے اوقات شہر را بواسطۂ وجود شخصے ازین طبقہ بخشیدہ و معاف داشتہ اند وقتیکہ مؤلف اوراق در ایران بود چہار نفر از مشاہیر این طبقہ بودند یکے آقا محمد علی کرمانشاہی دیگر میرزا ابو قاسم قمی و حاجی میر محمد حسین اصفہانی حاجی سید حسین قزوینی اگرچہ پنج سال قبل فوت شدہ بود لاکن ہنوز ذکر او در افواہ باحترام مذکور ~~است~~ بعد از مجتہد در احترام و اعتبار شیخ الاسلام است و در ہر یک از شہرہاے معتبر یک شیخ الاسلام مے ماند این منصب از پادشاہ میرسد و وظیفہ فراخور شان و لایق مکانت نیز براے او از دیوان مقرر است لاکن در تعئین شیخ الاسلام استشارہ باراے مردم ضرور است و غالباً شخصے را این منصب رسد کہ بدانش و تقوے از دیگران امتیازے داشتہ باشد و مکرّر اتفاق افتادہ است کہ احترام ایشان کمتر از مجتہدان نبودہ است و مانند ایشان اظہار بے تعلقی باسباب دنیوی و بے علاقگی با ارباب ریاست بجہت دوام حرمت خود داشتہ اند در ہر شہر بزرگ قاضی ہست کہ در تحت شیخ الاسلام کار مے کند و جمعے از ملاہاے دیگر نیز بدون مواجب یا بامید ازدیاد شہرت یا بوسیلہ سفارش قضاوت یا شغل و عملے دیگر ہمیشہ اجزاے مجلس شیخ الاسلام اند در شہرہاے کوچک فقط یک قاضی است و در دہات غالباً یک ملا کہ چند کلمۂ عربی میداند و بامور نکاح و طلاق پرداختہ دخل و تصرفے در اموال اموات ایشان مینماید و حجت

یا تمسکے اگر ضرور شود مینویسد و فیصلهٔ امور جزئیهٔ روزمره میکنند چون امرے مشکل روے دهد رجوع
بقاضیٔ شهرے که نزدیک است کنند و قاضی نیز غالباً رجوع بمحکمهٔ شیخ الاسلام مے کند و همچنین یکے
از صاحب منصبان محکمهٔ عدالت ایران مفتی است لاکن اعتبار و اقتدارے که مفتی در بلاد
عثمانی دارد هیچیک از ان در ایران نیست فقط کار مفتی در ایران اینست که مطالب را
بنظر صاحب عدالت میرساند و راے خود را نیز میگوید و غالباً چون مردے بافضیلت میباشد
این امرست راے او را وقعے مے نهند و در فیصله امر رسوخے دارد در سایر طبقات ملا ها
چندان قابل تعریف نیستند و چون مداخل تعینے و کار مقررے ندارند و مردم را نیز اعتنائے بایشان
نیست غالب در معرض رشوت خواری و بعض حرکات دیگر بر مے آیند لهذا دور نیست حقیقت
داشته باشد سخنانیکه در باب جهالت و فساد و تعصب این طایفه گفته شده است رشوت خواری
و حیله بازیهاے قضات و ملاهاے ایران را مکرر محررین این ملک نوشته اند و مسافران
فرنگستان نیز خیلے بد از بعضے ازین طبقه صحبت میدارند چنانچه یکے از تجار معتبر عیسوی که
سالها در ایران اقامت داشت مینویسد که اگر وضع محکمه عرف نبود هیچکس از خارج مذهب نمیتوانست
در ایران کار تجارتی کند بسبب اینکه تعصب ملاهاے محکمهٔ شرع نے گذارد که اینگونه مردم را بحق
خود برسانند چنانچه یکے از تجار مسلم در شکست و طلبگاران وے که مسلم نبودند رجوع بشرع
کردند شرع حکم کرد که هیچ چیزے به طلبگاران نمیرسد بعد ازان لابد بعرف رجوع شد پس
از ثبوت مدعا حکم شد که اموال شخص مزبور را ضبط کرده بفروش رسانند و اداے دین مردم
کنند حاکم عرف پادشاه است و نواب وے و حکام ممالک و بلاد و عمال قرے و قصبات و ضباط
محال و کدخدایان دهات و صاحب منصبان از هر قبیل که در تحت فرمان ایشان کار مے کنند
و حکام عرف در ایران همیشه بر جائیکه هستند حکومت دارند لهذا بعوض اینکه قانون ملکی مانع

حرکات ایشان شود ایشان حاکم بر قانون اند و اجراے ہر حکم بقوت حکومت است فیصله امر بتعجیل و تحکم مے شود و چون بسیار کم است که کماینبغی اوقاتے صرف ملاحظه بینه و شہود کنند غالباً ظلم واقع میشود اگرچه ارادۂ آن را نداشته باشند فقط خوفے که ہست از کسانیست که بالا دست ایشان واقع اند که مبادا مظلوم رجوع و عرض حال خود بوے کند اما حرکات حکام عرف بسته به طبیعت پادشاه عصر است در صلاحیت و کاربینی و ظلم و تعدی حرکات پادشاه سرمشق سایرین است پس تعریف کار این قسم مردم آسانتر است از تعریف حرکات شان کارپست ترین حکام عرف این است که چون قضیه بدو رجوع شود مطلب مدعی را مے شنود و شہود را مے طلبد و اگر قضیه جزئیست حتے که حدائے وی ہم میتواند که سیاست کلی کند و جریمۂ جزئی بگیرد اگر گناه بزرگتر باشد واقعه نزد ضابطۂ محال فرستاده خواہد شد و اگر بجہت ملاحظۂ عظم امر یا شؤنات طرفین یا بزرگیٔ گناه از حیز ادارۂ ضابطه نیز خارج باشد و نیز بحاکم مملکت رجوع میکند و حکام ممالک میتوانند در جمیع امور اجراے احکام کنند مگر در باب کشتن زیرا که کشتن فقط حق پادشاه است مگر در صورتیکه اہالے ملکے باغی شده یا یورش کرده یا اینکه حکومت مملکت مفوض بیکے از شاہزادگان باشد در سائر اوقات که کشتن کسے لزوم میباشد محضۂ شرعی در باب اثبات خطاے شخصے که قتل وے منظور است بپاے تخت روانه کرده فرمان پادشاہی بر قتل وے صادر خواہد شد حدے مابین کارہاے عرف و شرع معین نیست بجہت اینکه حدے بر کارہاے عرف معین نیست و این عدم تحدید مناسب مصلحت پادشاه و ارکان دولت است و اگرچه امور واقعه در ملک غالباً از شرع بعرف و از عرف بشرع رجوع میشود لاکن تمسکات و قبالجات در معاملات و نکاح و طلاق باید باستحضار علماے شرع نوشته شود و در محضر امناے عرف بطور بینه بکار میرود و حاکم عرف نیز ہر وقت مصلحت شخصی یا ملکی اقتضا کند مثل اینکه

فیصلہ امر بسبب نزاع باشخصے متشخص تر از خود شود یا اگر یکے از ایلات را سیاست کند بسبب دشمنے جمیع قبیلہ میشود و در اینصورت مقدمہ را بطرف اولیاے شرع رجوع میکنند و در اموریکہ سیاست طلب است حاکم شرع بعد از ملاحظہ شہود و بینہ باجراے حدود و شرعیہ فتوے میدہد فیصلہ مقدمات در ایران اعم از ینکہ در محکمہ شرع باشد یا عرف بزودی میشود و علی الظاہر نیز خرجے ندارد اگرچہ در خفیہ مبالغ خطیر بطور رشوت بکار میرود چنانچہ مرقوم شد۔ پادشاہ ایران خود را فوق قاعدہ و قانون مے پندارد و بحکم شئونات پادشاہی خود را قادر بر سلب ارواح و ضبط اموال ہر یک از رعایا میداند و ہمچنین نیز صورت ترقیم یافت کہ اگرچہ پادشاہ خود را والی علی الاطلاق میداند لاکن اجراے احکام او را حدے معین است در جمیع اموریکہ حدود شرعیہ بران تعلق مے گیرد و پادشاہ خود بنفسہ یا یکے از نواب وے بفیصلہ آن نہ پردازد رجوع بعلماے شریعت شدہ بنا بر نص قرآن انجام مے یابد سارق و قاتل معاف میتوانند شد اگر صاحب مال یا صاحب خون مائل بمساہلت و مصالحت باشد و عفو سارق و قاتل مشروع و مستنبط از جزو اخیر دو آیہ قرآنی ست کہ درین دو باب وارد شدہ است قطع ید سارق اگرچہ در قران وارد است لاکن بندرت اجراے این حکم میکنند مگر درصورتیکہ در مال مسروقہ خطیر باشد دزد بحکم پادشاہی مورد عقوبت سخت میشود اگر زنے یا مردے بعمد کشتہ شود چون قاتل معلوم شد وارث مقتول طلب قصاص میکند و اگر پس از اقامتہ شہود و بینہ گناہ وے ثابت شود قاتل را بوارث مقتول مے سپارند تا ہر نوع کہ خواہد باوے سلوک کند و وارث مقتول مختار است کہ از قاتل عفو کند یا دیت بستاند یا او را بقتل رساند این قاعدہ ہنوز در ایران جاریست چند سالے بیش نیست کہ سفیر انگریز مقیم ابو شہر حکایت میکند کہ دید سہ نفر را بدست ورثۂ کسانیکہ کشتہ بودند دادند و ایشان اشخاص مزبور را بر سر قبر مقتولین بردہ قصاص

کردند لاکن چیزیکه قابل ملاحظه است این است که کار بدست اطفال صغیر مقتولین داده ایشان
قاتلین را کشتند و دستهای کوچک شان را بخون آلوده کردند و همچنین وقتیکه قتله آقا محمد خان را
میخواستند بسیاست سانند خوردترین شاهزادگان که میتوانست خنجر بدست بگیرد اول خنجر بر
ایشان زد و در احوال نادرشاه نیز مذکور شد که برادرزاده اش که بر جای وی نشست یکی از قبله او
را بزنان حرم فرستاد و ایشان او را ریزریز کردند در ایام صفویه دیوان عدالت دیگر داشتند
و کسی را که برآن مقرر بود دیوان بیگی می نامیدند و هر قتل و سرقت که در پای تخت و جمیع
ممالک محروسه واقع میشد باستحضار وی انجام مییافت منقول است که فیصله و حکم چهار
امر مخصوص باین دیوان بود یکی شکستن دندان کسی و دیگر نقصان چشم و زنای محصنه
و قتل و بنا بر مولفی که این قول از وی منقول است سائر امور عرفیه در هر جا واقع میشد
در دیوان حاکم ملک فیصله می یافت و امور شرعیه رجوع بامنای شرع میشد مگر اینکه بجهت
امتیازی بجهت ارکان مملکت و کسانیکه مهمان دولت بودند و سفرای دول خارجیه مقرر
بود که مقدمات ایشان از هر قبیل باید در دیوان دیوان بیگی بگذرد و هم او گویا که مدار دیوان
عرف بر استعمالات و رسوم مکانی بود که این دیوان تعلق بدان داشت این عادت هنوز جاریست
لاکن محکمهٔ دیوان بیگی موقوف شده است و کار این دیوان حال مخصوص پادشاه است
و هر جا که یکی از فرزندان وی حاکم است از جانب پادشاه مامور است که هر مقدمه را
که سابقاً در دیوان عرف و دیوان بیگی سیاست می شده است برهمان نهج سیاست کند
و هم اگر شخصی موافق قانون واجب القتل باشد بسزا رساند یکی دیگر از صاحب منصبان
دیوان عدالت که سابق بوده و هنوز هم هست شخصی است که او را وکیل الرعایا گویند
اگرچه حال ازین منصب نامی بیش نیست لاکن معلوم میشود که مقصود از تعیین چنین شخصی شهار

بعدل وانصاف است قاعده سیاست خطا و گناه بر حسب احکام شرع در ایران و در سایر بلاد اسلام یکے است لاکن احکام عرفیه بحسب اوضاع و طباع حکام مختلف میشود جریمه کردن و تازیانه زدن و چوب زدن در خطاهاے جزئی معمول است بسیار کم است که کسے را شکنجه کنند مگر وقتیکه بخواهند که مال مخفی خود را بروز دهد کندن چشم مدتها ست که بسبب سوائے ایران است و عادتاً کسانے در معرض این عقوبت اند که گمان میرود که هواے تخت و تاج دارند و امراے قبایل که مقصود استیصال ایشان است بدون اینکه خون شان را بریزند و چنانچه سمت نگارش یافت گاهے هم اتفاق مے افتد که شهری را نابینا مے کنند تا موجب عبرت دیگران شود علی العادة قتل گناه گار در ایران بطناب انداختن است یا بگردن زدن یا بخنجر کارش را ساختن لاکن بعضے اوقات نیز یا بجهت عبرت سایرین یا بسبب تشدید انتقام طورهاے غریب اختراع مے کنند چنانچه از یکے از محرران انگریز منقول ست که در سنه هزار و هشتصد و ده عیسوی در طهران غلامے اهل خانه را که خدمت مے کرد زهر داد اگرچه جمیع جان بدر بردند بسبب اینکه زود خبر شدند و فی الفور معالجه گردید اما چون گناه بر غلام ثابت شد شاه حکم کرد تا او را در بازار بقناره زده زنده زنده بطوریکه قصابان با گوسفند کنند اعضاے او را قطعه قطعه کردند بالجمله بعضے را متصل در شکنجه دارند تا بمیرد و بعضے را بردار زنند و بعضے وقات شاخهاے دو درخت را سر بهم آورده ساقهاے گنهگار را بهر یک از شاخها بسته رها کنند و چون شاخها بقوت طبیعی میل بجاے خود از دو طرف مختلف نمایند شخص از هم دریده شود و کیفیت بانچه ساختن زنجیان از مردم در داغستان مسطور گشت زنان بسیار کم علی رؤس الاشهاد بسیاست میرسند مگر وقتیکه ضرورت وقت چنین اقتضا داشته باشد چنانچه قبل ازین در تبریز زنے شوهر خود را مسموم ساخت حکم شد مير غضب او را از بالاے برج

بلندئے بزیر انداخت و فی الحقیقت وضعیکہ نسوان در ایران دارند غالباً خطاہاے شان مقتضئے سیاست زیادنیست لاکن بہمہ جہت در معرض ظلم و تعدے خانگی ہستند و مکرر شدہ است کہ زنان بیگناہ در عقوبت شوہران و پدران گرفتار گشتہ اند و این بیشتر مخصوص است بزنان بزرگان مکرر اتفاق افتادہ است کہ بخیال اینکہ از پول مخفی خبر دارند زنان را شکنجہ و عقوبت کردہ اند بسیار ست کہ اگر امیرے یا وزیرے را کشتہ اند زنان و دختران او را مانند کنیزان بدیگران بخشیدہ اند و بعضے اوقات بہ پست ترین مردم چنانچہ متعدد زن بزرگان را بہ قاطرچیان دادہ اند لاکن این قسم نادر اتفاق مے افتد دلیل شان برین عمل اینست کہ ہیچ عقوبتے بجہت مردم بزرگ بدتر ازین نیست و لہذا سیاست یک خانوادہ موجب عبرت و آرامئے دیگران است لاکن ہیچ دلیل نمیتواند طبیعت را مایل باینگونہ اعمال کند کہ ہم خلاف مروت ہم خلاف مردی و ہم خلاف عدل و انصاف است و بیش از ہمہ چیز دلالت بر خرابیہائے حکومت مطلق میکند بیگلربیگیان و حکام بلاد از جانب پادشاہ معین میشوند و میتوانند بود کہ بیگلربیگی و حاکم و دار و غہ از اہل ملک و بلد نباشند لاکن کلانتر و کدخداے محلات در ہر شہرے باید از اہل ہمان بلد باشند بلکہ بحکم لزوم باید از معتبرین و محترمین ہمان شہر باشند اگرچہ علی الرسم مردم در اختیار کلانتر و کدخدا اتفاق نے کنند لاکن رضاے ایشان در تعیین این دو دخیل است چنانچہ اگر پادشاہ کلانترے تعیین کند کہ مردم او را نخواہند نمیتواند از عہدۂ خدمات این شغل بر آید زیراکہ آن وقع و عظم شخصی در نظر مردم راکہ لازمۂ این کار ہست ندارد و در قرے و دہات نیز در تعیین کدخدا ہمیں قسم است اگر کسے معین شود کہ اہل دہ باو راضی نباشند علی الاتصال اینقدر منازعہ و مناقشہ میشود تا اینکہ سبب عزل یا استعفائے او شود ملاحظۂ این امور از لوازم است زیراکہ ہیچ چیز بیشتر موجب فاہ رعیت نیست از ینکہ روسا و ریش سفیدان را یا خود انتخاب

کنند یا برضاے ایشان انتخاب شود بلے راست است که رؤساے که باختیار رعایا انتخاب
شوند نمیتوانند که مردم را از ظلم ظلمه حفظ و حمایت کنند بلکه بسیار میشود که خود مجبورند که آلت ظلم
سفاکی بیباک شوند لاکن باز همان احترامے که خلق بجهت ایشان دارند و بسبب انتخاب
شان شده است نقصان پذیر نخواهد بود و بدین سبب در اجراے لوازم عادیه عهدهٔ خود
غالباً رفاه و آسایش و فائده و آرامش مردم را ملاحظه خواهند نمود و همچنین درین مقام لازم است
ذکر شود که در هر شهرے و قریه معتبرے تجار و پیله وران و کسبه و اهل حرفت و عملجات از هر
قسم رئیس و مقدمے دارند که ویرا واسطهٔ اصناف خوانند و بتوسط وے امور صنف متعلق باو یا
حاکم بلد و کارگذاران حاکم انجام مییابد این شخص را صنف اختیار مے کند و پادشاه منصب
میدهد و بسیار کم است که از عهدهٔ که دارد معزول بشود مگر هم اهل صنف از وے شکایت
کنند و شکایت صنف هم بهر حرف بے پا و بیجائے معتبر و مسموع نخواهد بود مگر اینکه خطائے
بزرگ کرده باشد یا امور متعلقه بصنف را عمداً مهمل گذاشته باشد بالجمله باید ظاهر باشد
که تعریف کلی از ادارهٔ امور عدلیه که شامل حال جمیع مردم مختلفے که در مملکتے مثل ایران یافت
میشود نمیتوان کرد قبل ازین سمت نگارش یافت که جز ولشکرے از سکنهٔ این ملک منقسم باقسام
و قبایل عدیده میشود که اصل و منشاء هر یک با قبایل دیگر اختلاف دارد اتراک از ترکستان و
اعراب از عربستان و ایلات خود ایران که عبارت از کرد و لکُ ترند و سائرهٔ قبایل باشد
ازین مملکت و جمیع طوائف مزبوره اگرچه اختلاف السنه دارند لکن عادات و رسوم شان همه
قریب بهم است غالباً در چادر زندگی مے کنند و مدار معیشت شان بر گله و رمه و شکار است
و با تغییر اهویه تبدیل امکنه مینمایند قواعد حکومتے که درمیان خود دارند همه بهم نزدیک است
مذهب اسلام دارند لاجرم قوانین مقرره در قرآن مستنبط از حدیث گردن مے نهند در ایام

صفویہ صدر الصدور بہرایل معتبرے یک قاضی معین میکردو امیر قبیلہ غالب بدون حکم قاضی کارے نمے کرد نادرشاہ چون منصب صدر الصدور را برداشت این قاعدہ را تغیبر داد و در این اوقات فقط در ہر ایلے ملائے است کہ باموہ نکاح و طلاق میپردازد و اطفال را نام مے نہد و تلقین و تکفین میت میکند اگر امر مہمے روے دہد کہ احتیاج بمحکمۂ شرع شود بقاضی یا شیخ الاسلام ہر شہرے کہ نزدیک تر باشد رجوع مے کنند قاعدۂ عرفیہ ایلات باسائر مردم ایران اختلاف کلی دارد چنانکہ میتوان گفت در حقیقت قواعدے جداگانہ دارند بغیر از امراے ایل اشخاصے ہستند کہ بر سر ہر طائفہ مقرر اند و ایشانرا ریش سفید خوانند و این اشخاص غالبًا نزدیکاں یا دور با امیر قبیلہ قرابت و مانند وے منصب بوراثت دارند در ایام آرامی مملکت بمنزلۂ کدخدا و کلانتر قوم اند و در اوقات جنگ بمنزلۂ سلطان و سرہنگ سپاہ و چون ہر گروہ ایل در ایل نباشد یکے ازین اشخاص را بہ نیابت خود معین کند و کسے را کہ نیابت خود بر سر قوم مے گذارد بقدر حاکم شہر کہ بر رعیت تسلّط داشتہ باشد در میان قوم صاحب اختیار ست اگرچہ بیکجہت ایلیاتی ہست و آن شکوہ و حشمت حکومت راندارد اما بجہت دیگر مقتدرتر است زیرا کہ اجراے احکام بر وضع سپاہ گری است لاکن کلیۃ امراے قبایل و ریش سفیدان طوایف ہمیشہ ملاحظہ و رعایت مردم ایلات را مے کنند اگرچہ باین قاعدہ نیز استثناے ہست زیرا کہ بعضے از امرا ہم ہستند کہ در عین اقتدار ظالم و ہتاک اند تعریف احکام عدالت عرفیہ این طبقہ خالی از اشکالے نیست امور عادیہ را امیر طایفہ یا نایب او مثل حکام عرف شہر فیصلہ میکنند و اگر شخصے معتنی بہ در یکے از طرفین باشد ریش سفیدان مجلسے کردہ و بعد از بحث و محص تمام امر را انجام مے دہند ہر کس کہ از خانوادہ باشد میتواند کہ ہر وقت امرے اقتضا کند این مجلس را بخواہد و قبول نکردن آنرا ظلم دانند ادنے مردم قبیلہ این حق را

ندارند لاکن بسیار بسا ازاوقات امیر قوم یا نائب او بجهت خوش آمد مردم حکم بجمع این مجلس میدهند زیراکه هر حکمے که ازین مجلس صدور یابد قبیله آنرا عین عدل و مروت دانند اجزاے مجلس مزبور اشخاص معین نیستند اگر نزاع درباب زمین باشد زمینداران معتبر جمع میشوند واگر درباب قرض باشد امیر ریش سفیدان و دوستان طرفین یعنی داین و مدیون اجتماع میکنند در صورت قتل اقارب قاتل و مقتول بحضور مجلس میروند و اگر هر دو طرف از همان قبیله باشند داخل مجلس میشوند و ملاے طائفه عادتاً یکے از اجزاے مجلس است و هر وقت اقتضاے کند بیان مسئله شرعی میکند مقصود از انعقاد این مجلس تعدیل منازعه مابین طرفین است و چنین مینماید که وضع آن بجهت اصلاح مابین قبیله شده است چنانچه تقریباً هشت سال قبل یکے از امراے بزرگ قاجار نجیا تے منسوب شده پادشاه بقاعده ایلیاتی خانجو یعنی مجلس کرده بدلایل گناه وے ثابت کرد و مجلس حکم بعقوبت وے نمود و لاکن اگر امرے در مجلس اصلاح پذیر نباشد بقوانین معموله رجوع کنند و در میان ایلیات چنانچه مابین اہالئے شهرستان رسم است که اگر شخص مدیون از اداے قروض مزبوره خود ابا کند پس از فتوی قاضی یا وقتے معین مینمایند که بعد انقضاے آن از عهده قروض مزبوره برآید والا جمیع اموال ورا گرفته درمیان طلبگاران بالسویه قسمت کنند و قاتل را چون گناه وے ثابت شود بورثهٔ مقتول سپارند تا چنانچه خواهد از کشتن و بخشیدن و دیت گرفتن با وے معمول دارد مگر اینکه وارث مقتول هنوز بسن دوازده نرسیده باشد که درینصورت حکم را بتاخیر مے اندازند تا اینکه وارث بدین سن برسد و بهمین بهانه بود که شاه عباس بزرگ متمسک شده شخصے را بکشتن پسر بزرگ خود صفی میرزا اغوا کرده بود از کشته شدن نجات داده خون چنانچه در قرآن وارد است صد شتر و تحریر رقبه مومن است لاکن این آیه را نیز

مثل سایر آیات قرآن بانحاے مختلفہ معنی کردہ اند و بقدریکہ از قواعد معمولہ در ایران میتوان فہمید اینست کہ قاعدۂ مقررہ بجہت تعیین و اخذ دیت نیست بلکہ موقوف است بقدرت یکے از طرفین در دادن و دیگرے در گرفتن و ہمچنین شان و مکانت قاتل یا مقتول را نیز دران مداخلتے تمام است چنانچہ بعضے مبالغ گزاف بجہت خون یکے از امراے قبایل دادہ شدہ است فقط براے این کہ نایرۂ عداوت قبیلہ انطفا یابد غالب مطمح نظر مجلس وقتے کہ منعقد میشود اصلاح مابین ورثۂ مقتول با قاتل است علی الخصوص وقتیکہ طرفین ہر کدام از قبیلۂ علیحدہ باشند بجہت اینکہ اگر بسببے از اسباب امر درین مجلس انجام نیابد و قاتل در معرض انصاف نیاید ورثہ و اقارب مقتول تا از وے انتقام نکشیدہ اند خود را شرمندہ و ننگین میشمارند و در موارد یکہ ورثۂ مقتول قادر بر اجراے حکم عدل نیستند متصل مترصد وقت و منتظر فرصت اند تا قابو یافتہ انتقام خویش بگیرند درین صورت ہمیشہ منجر بکشت و کشتار بیشتر و عداوت زیادتر شدہ است چنانچہ سالہا مے گذرد و قطع آن نمیشود این قسم نزاع بیشتر در ایام اغتشاش مملکت است چنانچہ یکے از امرا کہ در سر ہواے سلطنت دارد بجہت تقویت کار خود قبیلہ را کہ با قبیلۂ دیگر عداوتے دارند آلت دست خود مے سازد و ازین قبیل نزاعہا بسیار است و در یکے از کتب فارسی کہ در نزد نگارندۂ اوراق موجود است مذکور است کہ در زمان شاہ سلطان حسین قاسم خان شفتی آقا کمال حاکم رشت را کہ دار الملک گیلان است کشت آقا جمال پسر آقا کمال کریم خان پسر قاسم خان را بخون پدر کشت آقا رفیع برادر قاسم خان آقا جمال را بخون برادر زادہ کشت ہدایت خان پسر آقا جمال آقا رفیع را با پنج نفر از برادر و برادر زادہ کشت از خانوادۂ شفتی فقط آقا علی نام طفل کوچکے از قاسم خان باقی ماند ہدایت خان بجہت اینکہ میخواست شفتی ہا را بخدمت بدارد و ایشان نیز اطاعت دیگرے را نمیکردند لابد شد کہ آقا علی را ہم در خوردی ببزرگی ایشان مقرر کند آقا علی بدین وسیلہ

از چنگ هدایت خان بدر رفت و چون بشانزده سالگی رسید از آقا محمد خان استمداد جسته باعانت
وے هدایت خان را گرفته هلاک ساخت ، و پسرانش حسین قلی خان و فتحعلی خان را نزد آقا محمد خان
فرستاد چون نوبت سلطنت به فتح علی شاه رسید فوجے حسین قلی خان داد که رفته گیلان را که ملک
موروث او بود بچنگ آرد حسین قلی خان دو نفر از مردم خود را حکم کرد تا در جنگلے که گذرگاه آقا علی بود
مخفی شده در وقتیکه وے از راهے نزدیک آن جنگل بوده میگذشت او را کشتند اقارب او
ازین صورت مستشعر گشته بجزیره لنکران گریخته خود را بحمایت مصطفی خان طالش کشیدند فتح علی
شاه فرمان داد تا ایشان دوباره بسر املاک خود در شفت رفته در امن و امان زندگی کنند
مصدق اینمعنی فرمانے نیز مهر کرده فرستاد لهذا ایشان بشفت رفته شب و روز در پے فرصت بودند
تا انتقام از حسین قلی خان بکشند تا بالآخر یکے از برادران آقا علی او را در راه بضرب گلوله تفنگ از
پاے درآورد و انتهی در وقتیکه این تاریخ نوشته شده است که مقارن هزار و هشتصد و ده عیسویست
بقدر هفتاد سال است که این نزاع در دو قبیلهٔ شفتی و رشتی قائم است مع الحدیث و بسیار است
که وارث مقتول جمیع مایملک قاتل را از اسباب و دواب متصرف میشود بلکه یکے یا زیاده از
زنان منسوب نزدیک وے را بشرط زنی براے خود و اقارب خود میگیرد بدون اینکه شیربها
یا کابین بدهد و این قسم اصلاح را از سایر اقسام بهتر دانند زیرا که رشته قرابت پیدا شده بعد
از آن دشمنی از میانه برداشته خواهد شد قبائل ایران در معاف کردن خون وضع هاے مختلف
دارند بعضے که مطلقا راضی بگذشتن نمیشوند و فخر را درین میدانند که خون را با خون بشویند
لاکن این عمومے ندارد اگر شخصے قاتل کسے باشد و بخواهد که ورثهٔ مقتول از او بگذرند رسم است
که شمشیرے یا طنابے سیلۂ بگردن انداخته نزد وارث مقتول میرود و از او طلب
قصاص میکند اگرچه قواعد مردی و مردمی همیشه اقتضا میکند که از چنین شخصے بگذرند لاکن

بسیار نادر ہست کہ کسے باین امر اقدام کند حتی اینکہ در ین باب فرمان امرا و ریش سفیدان خود را نیز نمے
شنوند زیرا کہ اینگونہ حرکت را ذلت و علامت بیجگری و نامردی میدانند و چون شخصے از
ایلیات صحرا نشین یا از فقرائے سکنہ شہر و بلد خونے کند و دیت بر او لازم آید و او از عہدہ
نتواند بر آید رسم این است کہ غل آہن بزرگے بر گردن وے میگذارند و او را باین قسم بگدائی
وامیدارند تا مبلغ ناموربہ جمع واداشود و این قسم از جمیع اقسام گداہا بیشتر زحمت میدہند زنائے
محصنہ یا زنائے مطلق در ایلیات ایران بسیار کم اتفاق مے افتد و اگر ہم اتفاق مے افتد غالب
انیست کہ اقارب زن شخص زانی را بقتل میرسانند نوع مخالطتے کہ در وضع زندگی ایلیات قبول
اینگونہ حرکت نمے کند زیرا کہ رواج آن منجر بفساد کلی خواہد شد لاجرم بنا بر عادت بدون جرائتے
سخت در عفت زنان رخنہ نخواہد شد و اغلب این است کہ ہر گاہ کشف ذنائب شود کہ این
عمل صدور یافتہ است طرفین در معرض ہلاک و بوار ند و کشندہ کہ حفظ آبروے خود کردہ ہست
مورد تحسین و آفرین است چنانچہ نگارندۂ اوراق وقتے از یکے از امرائے قبایل سوال کرد
در باب زنے کہ زنائے او ثابت شد گفت پدر یا شوہر یا پسر آن زن او را خواہند کشت ما اگر
یکے از امرائے قبائل وقتے بالنسبۃ بسلطان یا حکومت خیانتے اندیشد و بدست پادشاہ افتد پادشاہ
بلا تامل او را نابینا سازد یا بقتل رساند و جز این ہر گناہے از وے سرزند او را رجوع بدربار
شرع کند تا بمقتضائے حکم شریعت با وے عمل شود و بسا است کہ اگر شخصے از ایلیات در خدمت
پادشاہ باشد و بجہتے قتلش لازم شود پادشاہ او را بسردار قبیلہ میفرستد و او آن شخص را بقتل
میرساند بالجملہ جمیع وقائع مزبورہ کاشف ازین است کہ مبنائے احکام عدالت ایلیات
بر عادات در سومے است کہ من حیث الماخذ ورائے عادات در سوم اہالی و سکنۂ بلدان
و قسے ہست و بسبب وضع زندگی و اتفاقے کہ دارند بقدر طبقات دیگر رعایا در معرض ظلم

وعدوان نیستند مداخلهٔ سلطان بالنسبة باموردا خلیه ایلیات اعتبارے ندارد دو میتوان گفت
که علی الاتصال در تغیر و تزلزل است بر ایلیاتے که بحکم حوادث اقتدارے دارد آنچه بخواهد میکند
و در همان قبیله اگر بوضع دیگر اتفاق افتاده باشد اندک خلاف خواهش و عادت سبب
طغیان میشود بنا بر قواعد و رسوم اصلیه قبایل هر ایل باید در تحت ادارهٔ امیر خود باشد مقصود
اولیاے دولت نیز همیشه این است که او را آلت دست خود کنند لکن با این همه رسوخ سردار
قبیله در جمیع حالات در امزجه مردم خود بحدیست که بجز کسانیکه دیده اند در تامل در این گونه
امور عادی بوده اند دیگرے اعتقاد نمے تواند کرد قبایل بختیاری و فیلی در کوهستانے که از اصفهان
گرفته تا شوشتر و از شوشتر تا قریب کرمانشاهان میرود مسکنی دارند بختیاری و بعضے قبائل دیگر را
میتوان گفت که هرگز بکلی در تحت اطاعت سلاطین ایران نبوده اند در معاقل جبال منیعه تا بهنوز
بر عادات و رسوم خود روزگار میگذرانند و در ادارهٔ امور داخلیه چندان اعتنائے به حکام و
اعوان حکومت ندارند بلکه بجهت اینکه از اراضی خفیه که در دامنه کوهستان ایشان واقع است
بهره داشته باشند قدرے سرباز و قلیلے مالیه میدهند دامناے دولت نیز آنچه توانسته اند ترغیب
اینطائفه در سکناے در آن اراضی کرده اند یکے بجهت اینکه ایشان را در قبضه و قاعدهٔ قانون
ملکی داشته باشند و بیشتر برائے اینکه چون در آن اراضی سکنی گزینند بمرور ایام لابد با بلاد اطراف
که همیشه در معرض تاخت و تاز ایشان بود بمعاشرت برآیند و از معاشرت بتدریج بمعاملت و
مساهمت گرآیند و اینصورت مانع تعدی و تطاول ایشان خواهد شد قبایل اعراب که در
سواحل و جزائر خلیج فارس مقام دارند هم بر رسوم آبا و اجداد خود باقی اند و اطاعت ایشان موقوف
بضعف و قوت حکومت است و آن صفحات قبایلے که در اراضئے ایران سکنی دارند و قتیلکه ملک
آرام است میتوان گفت که رعیت ایرانند لکن کم وقتے است که احکام کارگذاران دولت

برجزائر بحر عجم جاری باشد چنانچه حال میتوان گفت که جمیع جزائر این بحر از تحت حکومت
ایران خارج اند جزیرهٔ خارک جائیست که قدرے از عساکر ایرانی دران هستند اگرچه سلطان
خود را پادشاه علی الاستحقاق همه جزائر میداند در ایران رسم است که اعیان مملکت و امرائے قبائل
که از پاے تخت دور اند بعضے از خانوادهٔ خود را در دربار پادشاهی میگذارند که علامت صداقت
و دولت خواهی است و ایشان را گروی گویند اگرچه همیشه مراقب این هستند که گرویها نگریزند
لکن قید و حبسے از براے ایشان نیست مگر در وقتیکه گمان خیانت در حق شخصے که گروی داده است
برود و اگرچه در بعضے اوقات که بے پرده طغیان و سرکشی کنند گرویها را بقتل رسانند لکن بندرت
اینگونه اتفاقات مے افتد و بدین سبب بسیارے بر جادهٔ اطاعت مستقیم اند و به همین سبب اگر
امیرے قدرت داشته باشد حتی المقدور تن باین امور نمیدهد و چون راضی شود که پسر بزرگ یا یکے
از خانوادهٔ خود را بدربار شاهی بگذارد علامت کلی اطاعت و انقیاد وے میدانند امرائے خراجگذار
ایران اگرچه هر کس را که بمساعدت بخت بر مسند برتری نشیند گردن مے نهند اما اگر بخواهد که
مداخله در امور داخلیه ملک ایشان نماید سرباز میزنند والئے گرجستان که درین اواخر ملکش
جزء ممالک روسیه گشت سالهاے بسیار از بزرگان خراجگذاران ایران بود و ملائے کردستان
تا هنوز برسوم آبا و اجداد خود زندگی مے کنند و در حدود ممالک موروثه خود سلطنتے علی التمام
والاستقلال دارد و قاعده حکومت او کلیه مثل قواعد حکومت است در سایر بلاد ایران
الا اینکه احکام شخصیه بسبب بیم از سلطان محدود است و مصلحت نیز اقتضاے آن دارد
که بسبب استحکام قواعد امارت خود بعلایق و داد و دود تنخواهے پادشاه متوسل و متمسک شود
شهرهاے بسیار در کردستان هست ولے بسیار کم است که ایلات کرد در شهرے یا قریهٔ معتبرے مقام
گیرند یا اینکه در حقیقت جمعیتے کنند مگر براے جنگ غالب این است که به تنهائی روزگار میگذرانند

داعم ازینکه در خانه یا در چادر باشند گاهی پیش از چند خانوار جمع میشوند لزگیه نیز بر همین نهج زندگی کنند این عادت در کردستان یا بسبب وضع ملکی یا بجهت تعصبی که در حفظ رسوم قدیم خود دارند در هر حال مانع جمیع جهات ترقی و اصلاح حال ایشان است سکنه این ملک از دو هزار سال پیش تا بحال بر یک قرار مانده اند و تغییری بحال شان راه نیافته با اینکه در عهد نوشیروان در ایران آفتاب دانش را طلوعی در تحت خلفای عرب و روم را در کسب علوم ولوعی بود و این طائفه بمداین و بغداد که درین دو عصر ام البلاد عالم بودند قرب جواری تمام داشتند با اینهمه اقبالی نکردند و عبرتی نگرفتند حقیقت این است که کردان دانشی را که مودی بتن پروری و ناز و نعمت شود حقیر میشمرند زیرا که چنین دانش بالمآل مرد را بیش از بیش دست خوش ظلم و زبون ظلمه میسازد و لهذا آزادی با جهالت را در میان کوه های بی آب و گیاه ترجیح میداد و بر متاعب و مشاقی که لازمه این گونه حالت و آزادی خویش میدانست صابر بل مفتخر بود پس جائی تعجب نیست اگر درین گونه مردم هرگز شریعت را نیز رسوخی زیاد نبوده است و دلیلی نیست بر اینکه هرگز در دین زردشت ثباتی داشته اند و اگرچه حال متدین بدین اسلام اند ولی نه چندان خبری از اصول و نه چندان اعتنائی بفروع این مذهب دارند در صحنه که شهر حاکم نشین اردلان است و بعضی شهر های دیگر مساجد و ملاها هستند و قواعد شرعیه غالباً مانند سایر بلاد ایران ملحوظ میشود اختلاف اصلی که با سایر اطراف این مملکت دارند این است که بیشتر سکنهٔ کردستان مذهب اهل سنت دارند و بنا برین در اصول و فروع متابعت این طبقه میکنند در قبایل صحرا نشین و اهالی دهات و قری چندان اعتنائی باین چیزها نیست هنوز بر رسوم و عاداتیکه از پدران و نیاکان خویش دیده اند باقی و امرای خویش را بنوعی تابع اند و امرا نیز در حمایت و رعایت حالات ایشان حتی الامکان سعی موفور دارند در سنه ۱۸۱۰ هزار و هشتصد و ده عیسوی

مولف کتاب در دهی که آنرا ازاغه میگفتند و بیست و پنج میل از صحنه مسافت داشت وارد
شد مهمانداری که از جانب والی معین شده بود در ضمن صحبت گفت که جوانی از ایل سرگوده دیروز
پدر خود را کشت من گفتم یقین او را خواهند کشت مهماندار گفت گمان نمیکنم این طور باشد بعلت
اینکه پسر خود وارث است کسی دیگر هست که دعوی خون کند گفتم البته والی مملکت مداخله خواهد کرد گفت
والی نمیتواند درین گونه امور دخل و تصرف کند مگر اینکه بعضی دیگر از ورثهٔ مقتول باد
داوری برند و بعد از همه اگر این طور هم شود امر باصلاح خواهد گذشت بسبب اینکه مابین
اکراد که همیشه در جنگ و جدل اند عمر جوان مرد زنده خیلی بیش از جان پیر مرد مرده قدر
و ارزش دارد و دیگر از اضلاع کردستان بسیاری هستند که سکنهٔ آنجا با اینکه دم از اطاعت
پادشاه ایران میزنند بجهت جبال رفیعه و معاقل منیعه که دارند آزادی ایشان
از اهالی پرگنه اردلان بیش است از معارف این قبایل قبیله هکاری اند که در کوهستانهائیکه
از مغرب دریاچه ارومیه گرفته تا بحوالی شهر سلماس میرود سکنی دارند و این طائفه اگر بر قول کتابنگه
از ایشان حکایت میکنند بتوان اعتماد کرد از قرون عدیده بیش از جمیع قبایل و ملل آسیا
از نعمت آزادی بهره ور بوده اند امیر ایشان از نسل امیر قرا عثمان است که در وقتی که امیر
تیمور بلاد عثمانی را عرضهٔ تاخت و تاز ساخت حاکم وان بود گویند که این طائفه همیشه در اطاعت
امرای خود راسخ و ثابت بوده مگر در وقتی که امری عظیم از امیر ایشان صدور یافته شکایتی
واقع بر آن مترتب شده است منقولست که چون چنین صورتی وقوع یابد آقایان طوائف
مختلفه که سهم ریاست ایشان بحکم وراثت خلفاً عن سلف است مجمعی ساخته امیر را بدان
مجلس حضار میکنند پس از تحقیق و استکشاف عمل وی اگر اغلب حکم بر آن کنند که
لیاقت امارت ندارد یکی از آقایان که باین شغل معین است کفش پیش پای وی میگذارد

امیر نیز بدون تامل آن کفش را پوشیده از مجلس بیرون میرود و وارث دیگر بر جاے او بر آید
اما جان و مال و خانوادهٔ حاکم سابق بموجب قانون محفوظ است و ہمچنین بتحقیق پیوسته است که
آداب معاشرت و زندگی این طائفہ جمیع بر یک سیاق است و امرا بابست ترین رعایا
باحترام و رعایت سلوک میکنند و در تاریخ کردستان ذکرے از ین طائفه شده است یکے از
صاحب منصبانے که از تبریز با مولف اوراق مراجعت کرد مردے بود بحسن گیاست
موصوف و مدتے دراز در آن حوالے بسر برده بود میگفت که در میان ایشان کم جنگے واقع
میشود و گروہن او اخر کہ پس از آنکہ اغلب اہل شورے حکم بعزل حاکم کردند شخصے که کار وے
کفش گذاری و از ادائے خدمت ابا کرده بصورت سبب اختلاف شد شاہزاده عباس میرزا
کوشش کرد که بلکه حاکم معزول را دوباره بر سر کار آرد فائده مترتب نشد بسیارے از امرائے
خراسان که دم از اطاعت و انقیاد سلاطین ایران میزنند در امور داخلیه حکومت خود مانند
والیٔ اردلان باستقلال حرکت میکنند ولے فرقے که ہست این است که والیٔ اردلان ہم از
قرون بسیار بر مسند حکومت و مالک مملکت خود بوده و امرائے خراسان ہمه جدید اند و غاصب
حکومت اند لہٰذا اگر سلطان باستیصال ایشان پردازد و ممالک ایشان را ضمیمۂ ممالک
محروسۂ خویش سازد فقط نتیجه طبیعی عمل ایشان و اثبات حقوق پادشاہی بعمل خواہد رفت
برخلاف اگر بخیال استخلاص کردستان قصدے اندیشد خلاف تدبیر پیدا شد زیرا که اعقل
و مقتدر ترین سلاطین ایران ہمیشه رعایت حقوق امراء ہائے این مملکت نموده اند و لیل
براین مطلب میتوان ذکر کرد اینصورت را که اگرچه بعضے از حکام ایشان دعوائے نسب
سیادت میکنند ہرگز بطور قوام و دوام حکومت اعراب و سلطنت اتراک در بن پرگنه
وسیع پا نگرفت مالیه معین ایران که حال معادل سه ملین استرلینگ است کلیه از

محصول املاک خالصه و اربابی و مال التجارة از هر قبیل حاصل میشود قبل از زمان نادرشاه
زمین بسیار بجهت مدد معاش علمای ملت مقرر بود و همچنین در امتداد ایام دولت صفویه که
ایران آرامئ تمام داشت زمین و املاک شخصی نیز ازدیاد یافت لکن نادرشاه چنانچه سمت گذارش
یافت موقوفات و زمینهائیکه بجهت مدد معاش علما بود ضبط کرد و در تغییراتی که بعد از وی
روی داد خانواده های معتبر ایران غالباً در معرض بوار و هلاک در آمده املاک و اموال ایشان در تصرف
کارگذاران سلطنت آمد قدر قلیلی از اراضی متعلقه بعلمای ملت را رد کردند در این اوقات اغلب
ارباب عمایم وظائف دارند و بدین سبب در هر ضلعی از اضلاع مملکت مبلغی بجهت وظائف
قضات محکمه شرع و تعمیر مساجد و مدارس و اصلاح آثار و شعائر مذهبیه از مالیه وضع میکنند
مجتهدین غالباً یا از زمینی که دارند یا از جهات دیگر متعلقه بخود روزگار میگذرانند بلی اگر ملک
وقفی در جائیکه ایشان هستند باشد با ایشان محول میشود و پیش نمازان بیشتر مواجب
دارند لاکن بسیار مردم محترم نیز هستند که بدون وظیفه و مقرری اینکار میکنند شیخ الاسلام
و قاضی و غیره هر یک مواجب و مشاهره معین دارند در اصفهان خرج این گونه اشخاص
سالی ده هزار تومان قلمداد شده است مواجب شیخ الاسلام شیراز سالی دو هزار تومان
است املاک خالصه را در هر جا هست دهاقین همانجا زراعت میکنند بطوریکه مناسب
بحال زارع است گویند که این قرار از زمان نوشیروان عادل است و شک نیست که خیلی
قدیم است اول حاصل را که هنوز ایستاده است تخمین می کنند شخصی مخصوص بجهت
اینکار معین است پس از تخمین و تعیین تخم اگر از طرف دیوان است بر میدارند و درو
میکنند و بعد یک آنرا وضع میکنند بجهت کسانیکه درو و خرمن میکنند و اشخاصی که
خرمن را کوبیده کاه را از دانه جدا میسازند و آنچه باقی ماند مابین زارع و پادشاه بالسویه

قسمت شود بعضی نوشته اند که در بعضی جاها زارع دو ثلث حاصل را بپادشاه میدهند
زمینهای اربابی از روی آب مالیه میدهند مثل اینکه اگر آب معین از رودی داشته باشد
بعد از وضع تخم و حصه معین بجهت دروند و کوبنده از ده دو داگر از قنات کهریز باشد از
ده یک و نیم و اگر از چاه و تالاب آب دهند از ده نیم حاصل را بحکومت دهند زمینهای
خالصه را که زراعت آنها فقط بسته بآب باران است بزارع میدهند و آنچه الآن بترتیب
است معمول میدارند اگر تخم از زارع باشد ده یک از حاصل بدیوان میدهد در یکی از
رسائل ده و دو نوشته است درینصورت احتمال دارد که تخم از دیوان باشد این قسم زراعت
بعضی اوقات خوب حاصل میدهد لاکن بسیار هم اتفاق می افتد که هیچ بدست نیاید و
این قسم زمین اگر اربابی باشد بسیار کم است که زراعت شود و اگر زراعت شود و حاصل بدست
بیاید مالک ده و نیم بدیوان باید بدهد آنچه مذکور شد در باب محصولات صیفی است اما در محصول
شتوی فقط برنج بر قواعد مزبوره زراعت میشود هر چیز دیگر که در موسم کاشته میشود تخم از رعیت
است و چه حاصل بدست آمد ثلث آن حق دیوان است و در زمینهای اربابی ده و نیم
از حاصل شتوی بدیوان میدهند اختلاف اوقات زراعت نیز هست بسبب اختلاف
اهویه ممالک چنانچه در عراق و آذربایجان و بعضی از صفحات فارس حاصل صیفی را از
اواخر جوزا بنای درو میگذارند و تا آخر سرطان تمام میشود اما در اطراف گرمسیر مثل
شوشتر و خوزستان و دشتستان خیلی زودتر میکارند قواعد مزبوره فوق را میتوان گفت
قواعد کلیه نیست که مالیه اراضی در بسیاری از ممالک ایران بدان وتیره جمع میشود در بعضی از اطراف
شاید که رسوم ملکی و وقایع مخصوصه موجب اختلاف مال دیوان شود لکن نه چندان که قابل
ذکر باشد قرار و بند و بست مابین صاحبان ملک و زارعین اراضی و گماشتگان دیوان

معین است و بر هر طرف معلوم زراعت ارباب املاک غالباً مال دیوان را جنس میدهند
درین باب نیز رعایت استعمالات و رسوم و رفاه و قدرت زراع میشود در بعضے از دهات که
مردمش فقیرند بیشتر بلکه همه مالیه را جنس میدهند و چون مقدور رعیت زیاده باشد غالباً ادا ان
وجه نقد را ترجیح میدهند زیرا که در اوائل آن زحمت محصلان مالیه کمتر است اما بنا بر قاعده
مقرره رعیت باید مال دیوان را نصف نقد و نصف جنس بدهد در بعضے از کتب مسطور است
که مقابل هر یکتومان نقد معادل یکخروار جنس است ازین معلوم میشود که قیمت یک خروار غله یکتومان
است لکن درین اواخر دیوان هر خروارے یکتومان و نیم تا دو تومان هم از رعیت گرفته است
واضح است که قواعد مزبوره که بجهت اراضی است مطلقاً شامل زمینهاے که خیلے حاصل خیز است
و باغات اطراف شهرها نخواهد بود در آیا میکه مملکت را اغتشاش و اختلالے نبوده است بتحقیق
پیوسته که در بعضے از اراضی اطراف اصفهان از هر جریبے بیش از سی کردن عاید میشده است
لکن این قسم زمین یا باید زمین باغ باشد یا زمینهائیکه بجهت زراعت خربوزه بوده است زیرا که
خربوزه در اطراف اصفهان زیاد میکارند زمینهاے لم یزرع و بایر را هر کس از دیوان بخواهد
بجهت اینکه باغے بسازد یا عمارتے در آن بنا کند بدون مضایقت میدهند و کاغذ قرار نامه میدهند
که پشت در پشت بر آن عمل شود باینطور که مالیه جزئی که از بابت زمین بدهند و بر اشجار میوه
دار نیز اگر در آن زمین بروید و بر آید بر حسب سن درخت و تفاوت میوه نیز مالیه مقرر است اما
مال دیوان بر میوه زیاد نیست بلکه خیلے کم است و ابداً بار بر رعیت نمیشود و الا باین وفور
و ارزانی نمے شد در سنه هزار و هشتصد علیسوی که مولف اوراق در شیراز بود یکے از
اهالئے آنملک که مردے زکی و با خبر بود تفصیل مال دیوان اشجار میوه دار را بدین نوع نقل
کرد که تاک را اگر فاریاب باشد یعنی آب مقرر داشته باشد درختے شش دینار و اگر بخس باشد یعنی

اگر آب معین نداشته باشد پنج دینار میگیرند سیب و گلابی و شفتالو و امثال آنرا درختے بیست دینار و گردو را درختے صد دینار میگیرند طرز و تدبیر حکومت ایران همیشه مقتضای این کرده است که زمین هاے قابل زراعت را بنوعهاے خیلے مناسب بایلات و حشامات بدهند واین طایفه نیز مافوق آنچه ضروریات مصارف شان اقتضا میکند زراعت نمے کنند صحراے وسیع و چمنهاے خصیب که براے ییلاق و قشلاق ایشان مقرر شده است اگرچه بیک جهت جبراے حقوق خدمات لشکرے ایشان ملحوظ میشود ولے جزئی مال دیوانی از هر خانوار بر حسب مکنت میگیرند واین مالیه باستصواب سرکرده ایل یا گماشتگان وے جمع میشود ولے همیشه بر یک قرار نیست ولے هرگز هم زیاد نیست هم شخصے که در فوق بوے اشارت رفت تفصیل این مالیه را در شیراز و اطراف آن بدین نوع ذکر مے کند گاو شیرده سیصد دینار خر دویست دینار ـ و دیاینکه براے کره گرفتن است هزار دینار شتر سیصد دینار گوسفند هفتصد دینار سالیانه بدیوان مید هند یک جز مالیات معین ایران حاصل میشود از کرایه زمین خانها و حمامها و کاروانسراها و دکاکین و آسیاها و کارخانها اعم ازینکه قماش باشد یا کارخانه شیشه گری و دباغی و آهنگری و کوزه گری و امثال آن و گمرک مال التجارة خارجیه و داخلیه بعضے ازین مالیه از انقضائے خاندان صفویه و زندیه تا بحال خیلے زیاد شده است زیرا که در اختلالے که بعد از زوال هر یک ازین دو خانواده روے داد بسیار املاک که متعلق باشخاص بود بتصرف دیوان آمد در شهرهائے معتبر جمیع کوچها که در ایام سابق مال مردم بود حال در قبضهٔ حکومت است و برعایا بکرایه مید هند و مالیه ماخوذ از دکاکین مبلغے خطیر میشود اگر دکان ملک دیوان باشد کرایه به نسبت فائده که ازان حاصل میشود مقرر است و اگر از رعیت است سالیانه آمد آن را تخمین کرده ده در دیوان میگیرد واین قسم مالیه را که از کرایه زمین و دکاکین در شهرها و از ایلات و احشامات

میگیرند سرشماری وخانه شماری میگویند ودر اخذ آن رعایت حال اشخاص نمیشود بلکه بهر
نوع قاعده کرایه مقرر شده است باید بدهند بالجمله قواعدیکه مبنای مالیه معین ایران بر آنست
همه موافق عدل و انصاف است و بنوعی بر رعیت و دیوان معلوم است که در اخذ آن نه ظلم
ونه اشکالی مترتب میشود لکن سلاطین ایران هرگز باینقدر مالیه قناعت نکرده اند و بانواع و انحاء
دیگر رعیت را در معرض ظلم و تعدی آورده بهر اسمی از ایشان گرفته اند از آنجمله است پیشکشی -
و پیشکش را هم میتوان بر دو قسمت کرد عادیه و اتفاقیه پیشکشهای عادیه تعارفاتی است که
هر ساله در عید نوروز حکّام بلاد و اطراف و امرای قبائل و وزرا و سائر صاحب منصبان
بزرگ بپادشاه میکنند و این پیشکش ها بالنسبه بمنصب و مکنت اشخاص مختلف میشود
و آنچه از بهترین امتعه نفیسه که در ملک یافت میشود برسم پیشکش میفرستند بعضی اوقات
مبلغی خطیر وجه نقد پیشکش میکنند و این قسم پیشکش از سایر اقسام بمزاج پادشاه سازگار
تر است هر صاحب منصب بزرگی از روی لزوم باید هر ساله این پیشکش را بدهد که فی الحقیقه
جزء مالیه محسوب است و بنا برین بالآخره حمل بر زراع و ارباب حرف و صنایع میشود و مقدار مبالغ
درین موارد موقوف برسم است کمتر دادن سبب زوال منصب و زیاده کردن آن موجب
ازدیاد جاه و عزت است خراج امرای خراجگذار نیز در همین موسم یعنی در ایام نوروز بدربار
پادشاه میرسد میتوان گفت که این نیز از قسم پیشکشهای اوّل سال است گویند که مبلغ
این پیشکشها تقریباً دو خمس جمیع مالیه تمام مملکت میشود و چون میدانم که یکی از حکام هم
از چند سال هرگز از سالی صد هزار تومان کمتر پیشکش نکرده است باید این صورت حقیقت
داشته باشد یکی از صاحبان انگریز موریر صاحب که در ایام نوروز هزار و هشتصد و هشت
عیسوی حضور داشته و پیشکش ها را دیده است میگوید که پیشکش حاجی محمد حسین خان پنجاه و پنج

قاطر بود که بار هر یک هزار تومان نقد و بر هر یک شال کشمیری در غایت نفاست بود حاجی
محمد حسین خان مردی بغایت محترم و معیّر الممالک و حاکم اصفهان و مضافات آن شهر است این
دولت را از آبادی اصفهان که خود سبب آنست تحصیل میکند با لجمله بغیر از خراج امرای اخراجگذار
و پیشکشهای ارباب مناصب هر ساله در نوروز میدهند پیشکشهای دیگر هست که میتوان گفت
اتفاقیه است اگرچه تحدید آن خالی از اشکال نیست ولی این قسم پیشکش هم مبالغ خطیر میشود
مثل اینکه درار دو مالیه از کسی نمیگیرند لکن تجاری که همراه اردو میخواهند منصبی بزرگ من حیث
المجموع مبلغی گرامند بسلطان پیشکش کنند و از آنجمله است کسانیکه میخواهند منصبی بزرگ بگیرند باید
مبلغی بسم پیشکش قبل از آنکه بمنصب مامول معیّن شوند بدهند که میتوان گفت آن منصب را
بان مبلغ میخرند اختصاص تجارت بعضی از چیزها در ایران هست ولی با اینکه خوب قاعده است
و باعث ازدیاد مالیه است عموم و شیوعی ندارد جریمهائیکه در محکمه عرف میگیرند و اموالیکه
از کسانیکه از منصب عزل شده اند به بهانه خطاکاری بطور اجبار اخذ میکنند هم مبالغی
بسیار میشود پس جای تعجب نیست وقتیکه میشنویم که اموال مزبوره با مبالغی که بطورهای
دیگر بهمین قسم با ظلم و تعدی میگیرند سر بششصد هزار تومان که خمس مالیه مملکت است میزند
امّا چون اخذ و جمع این گونه اموال مطلقاً موقوف بوضع و طبیعت پادشاه وقت است
ممکن نیست که تحدیدی از روی تحقیق توان کرد یکی از جمله تحمیلات شاقه بر رعیّت ایران بدلیست
که آنرا اصادر مینامند یعنی بجهت حدوث امور اتفاقیه از رعیت میگیرند اگر لشکری تازه
بخواهند راه ببندازند یا اگر پادشاه بخواهد قناتی بسازد یا عماراتی بنا کند یا لشکر در حین مرور
در مملکت سوساتی ضرور داشته باشد یا سفارتی از دول خارجه در ایران وارد یا عروسی
در خانوادهٔ شاهی واقع شود مختصر در جمیع وقایع غیر عادیه تحمیلاتی بر رعیّت میشود بعضی

اوقات در جمیع ممالک محروسه و بعضے اوقات در مملکت مخصوصے چنانکه عظم واقعه و مصلحت
وقت اقتضا کند و بر جمیع طبقات حمل میشود الا اینکه بر ایلات و احشامات صحرانشین کمتر نه بجهت
اینکه فقیرتر اند بلکه بسبب اینکه تحمل اینگونه چیزها را کمتر میکنند بناء علیه بر صاحبان املاک و
اهالئے شهرها زیاده تر تحمیل میشود از برائے اخذ و جمع صادر نیز قاعده مقرر هست بلین معنی که هر کس
باید بالنسبته به مالیه که میدهد وجه صادر بدهد احکام ممالک غالباً درین باب باختیار خود حرکت
میکنند و لهذا بیشتر سبب ظلم میشود مگر بر فقرائے زراع و دهاقین سخت گیری کرده اند چنانچه
دهقان بیچاره مجبور شده است که حاصل درو نکرده را بقیمت نازلی فروخته ادائے وجه صادر
کند بسیار دیده میشود که غله که رعیت خروارے یکتومان فروخته است بدو تومان یا یک تومان
و نیم بفروش میرسد زیرا که حکام تعین مبلغ میکنند که هر دهے باید چه قدر بدهد و همین امر
باعث طرفداری و بے انصافی میشود و مبلغ ماخوذ ازین ممر نیز معادل دو خمس مالیه مملکت
تخمین شده است و بنا بر مقدمات مسطوره مداخل پادشاه ایران از وجوه پیشکش و جرایم
و صادرات معادل مالیه مملکت قلم داد شده است که من حیث المجموع یعنی منضماً بمالیه قدرے
کمتر از شش ملین استرلینگ است لیکن ازین مبلغ فقط قدرے داخل خزانه میشود مبلغے کثیر
بجهت خرج اخذ و جمع آن وضع و بسیارے هم جنس است که صرف مصالحه ملکیه میشود و هم چنین
رسمے شایع است که علمائے ملت و قضات عدالت و امرائے مملکت و خاندان سلطنت
و عساکر دولت را سیورغالات و تیولات در اضلاع مختلفه داده مالیات آنجا را بجهت
مدد معاش و وظائف و مشاهره و مواجب ایشان مقرر مے نمایند بالجمله دلیل بقدر
کفایت است که بگویم آنچه در باب مالیات ایران مذکور شد قریب بصحت است زیرا که
مبنائے تقریرات مزبوره بر اخبار کسانیست از اهالئے ایران که ازینگونه امور اطلاع و استحضار

کلی داشته اند احتمال دارد که در جمع مالیه من حیث المجموع اندکے مبالغه رفته باشد مصارف
حکومت را بسهولت نمیتوان تعیین کرد لکن محقق است که مخارج خیلے کمتر از مداخل است
غالباً تدابیر سلاطین این مملکت مانند بسیارے از سلاطین آسیا جمع کردن مال بوده است
زیرا که در حکومتے که نه رعیت را بدولت اعتبار و نه سلطان را بر رعیت اعتماد است همیشه
خزانه مملو را یکے از امور لازمه بجهت حفظ مملکت میدانند پادشاه ایران همیشه در پایۂ تخت خود
و مضافات آن صدر دیوان عدالت عرف است یعنی امور مرجوعه بدیوان عرف از قبیل
بعد از آنکه امنائے دیوان عدالت رسیدگی کردند بعرض پادشاه میرسانند و پادشاه حکم میدهد اما
چون اشتغال پادشاهی زیاد است مجبور مے شود که درین گونه امور بسیارے از اوقات بدیگران
اعتماد کنند یا از روے تعجیل حکمے صادر نماید این گونه احکام منتظماً بوضعے که اجراے آن میشود مکرر عدل صرف را
در صورت ظلم بجت جلوه میدهند باین معنی که غالباً در حضور پادشاه فراشان غضب که همیشه حاضر خدمت اند در اجراے
حکم میپردازند غالب نیست که مے بینیم در مملکتے مثل ایران اهالئ پایۂ تخت که بلاواسطه در تحت دائرۂ خود سلطنت اند
مرفه الحال ترین اهالئ سائر ممالک پادشاه را بالنسبه بایشان که همیشه در نظر اند رعایت و عنایت مخصوصے است که مردم بلاد دوردست را از آن بهره
نیست و لهذا با ایشان بطور رعایت و عفو و اغماض سلوک میشود بسیار کم است که بجز خود پادشاه کسے دیگر
تواند که بر ایشان تعدی یا اجحافے کند و هیچ شک نیست که از خرابیهائے که بر حکومت مطلقه مترتب
است بزرگتر از همه لزوم تعیین حکام دنی الطبع پست فطرت است بر بلاد و مبسوط الید ساختن
ایشان است بر عباد که بجهت وضعے که دارند باید از تدابیر عالیه سلطنت که منشاء و مصدر حرکات
سلاطین است بیخبر باشند بسیارے از مسافران فرنگستان که در پایۂ تخت ایران چندے اقامت
داشته اند از ظلم بعضے از سلاطین بالطبع متنفر شده لهذا اخبار یکه میدهند مخلوط باغراق است
یکے از ایشان مے نویسد که رعایاے ایران از پادشاه متوقع ظلم اند و مثل میزنند باینکه بر ایشان

چون میخواهند بعتبیر از حاکمی یا شخصی ظالم نمایند میگویند پادشاهی می کند یا اگر کسی بخواهد بر
ایشان زیادتی کند میگویند مگر پادشاهی تو یعنی این الفاظ و استعمالات دلالت بر این میکند
که فقط پادشاه باید ظلم کند لاکن معنئے این استعمالات در حقیقت این نیست که مولف
مزبور فهمیده است بلکه معنی اینست که پادشاه را اقتدارے هست که دیگران را نیست
نه اینکه ظالم است مولف مزبور الحق صاحب تجارب زیاد و از انکه در ایران دیده هست بخوبی
مستحضر است و فلاسفه ملک خودش بسیارے از آراے صواب و خطاے خود را مستند باقوال وے
نموده اند و هم او بعد از انکه در باب تلون مزاج و شدت عمل و ظلم و بیداد سلاطین ایران تفصیلے
میدهد میگوید که بعد از همه این تفاصیل هرگز نشنیدم که پادشاه نسبت بکسے که از امناے دولت
یا امراے حکومت نباشد ظلمے کرده است که آراے عموم ناس بر آن فتوے نداده باشد امرا و صاحب
منصبان ملکی نیز اگرچه از خطر منصب مطلع و مستحضر اند اما این معنی سبب نقصان خواهش
ایشان بجهت جاه و منصب نمے شود اگر کسے حکایت مهلکے را که جان و دل انسان در آن محفوظ
است بجهت ایشان بگوید بدقت گوش میدهند و بخوشی مے شنوند لکن بعینه مثل اینست که
کسے بجهت بسیارے مردم حکایت لذتهاے آخرت را بیان میکند که میشنوند لکن میل هلاکردن
این دنیا را ندارند هم مولف مزبور گوید و حق نیز همین است که در حکومتے مثل حکومت ایران
اگر شخصے بزرگ بپادشاه خیانتے اندیشد چاره نیست بجز اینکه بشتاب و شدتے هرچه تمامتر
در صدد دفع وے برآیند زیرا که ظاهر است که چون یکے از بزرگان خاصه اینکه امیر قبیله باشد
همیشه در قوه دارد که اگر خطاے کردار کیفر آن بگیرد پادشاه مجبور است که با احتیاط حرکت
کند که مبادا اگر در دفع وے طریق حزم را مرعی ندارد یا خود در معرض خطر در آید یا باعث
برهم خوردن مملکت شود از ینجا است که غالباً تشریف اعزاز مقدمه تفضیح و هلاکت شتر را

برائے قربانی مے آرایند و خنجر جلاد کار شمشیر انصاف رامے کنند اقتدار و اختیار سلطان
ایران موقوف بر وضع ملک است و چون وضع مملکت متصل متزلزل است ممکن نیست
که از روے تحقیق بتوان سخنے گفت لهذا اجمالے در اینکه اقتدار پادشاه بر حسب اقتضاے
رسوم ملکی تاچه پایه است ذکر خواهد شد و همچنین در باب اینکه پادشاه حد اقتدار خود را تا کجا میداند
و در تعیین حدودے که اگر پادشاه از آن تجاوز کند اقلاً اگر سبب شورش و طغیان خلق نشود
مورث انضجار قلوب و فتنه خواهد گشت اشاراتے میرود پادشاه چنانچه سبق ذکر یافت
در جمیع موارد در تغییر از حرکات وزرا و اعیان و خدام سرائے سلطنت خویش را مسلم
و در جریمه کردن و تفضیح نمودن و نهب اموال و سلب ارواح ایشان خود را مختار و قاهر
علی الاطلاق میداند اگرچه این اختیار را کسے انکار نمیتواند کرد اما همیشه رعایت رعیت و ملاحظه
اداے حق ناس در مقابل استیفاے آن سدے سدید بوده است و پادشاه را نمیرسد که بداخله
در مذهب ایشان کند و همچنین اموال شخصیه که کسے قبل از اشتغال بخدمت حکومت در خانواده
داشته یا خود خریده یا از آبا و اجداد بطور هبه و میراث بدست آمده و بر طبق مدعا احکام شرعی
دارد پادشاه از روے عدالت نمیتواند بضبط چنین اموال فرمان دهد- این قسم اموال
در تحت حمایت شرع است و لهذا ضبط آنرا خلاف شرع و ظلم شدید میدانند لکن همیشه
اتفاق مے افتد که چون پادشاه وزیرے یا حاکمے را جریمه کند چنان بروے سخت میگیرد
که مجبور شده املاک خود را بجهت اداے مال در معرض بیع درآورد و عادتاً حکومت خریدار
میشود از ملاحظه همین رسم بالنسبه بکسانے که جان و مال شان دست خوش سلطانست
معلوم میشود که تاچه پایه رعایت این گونه اموال و املاک رامے کنند بسبب تغییرات و انقلابات
شدیدے که در بین اواخر در ایران روداده بسیارے از املاک که صاحبانش ازین ریخته

برباد رفتند یا گریختند از یا در فتند بتصرف حکومت آمد وی هنوز بسیار مردم هستند
که صاحب املاک اند و مدعی این اند که از قرون عدیده با باد اجداد ایشان متعلق بوده از آن جمله
میرزا بزرگ وزیر عباس میرزا با محرر کتاب گفت که املاک وی هم از قرنهای دراز متعلق
بخانوادهٔ وی بوده و هم از پدرانش جمعے بمناصب ارجمند رسیده اند دیگران نیز بسیار
هستند که همین نوع از زمانهاے دراز پدر بر پدر صاحب املاک بوده اند حرکت سلاطین
ایران بالنسبة بعلماے مذهب با استثناے قلیلے همیشه یکسان بوده است این طبقه غالباً
از ظلم و تعدی که دیگران در معرض آن هستند معاف بوده اند املاکے که از جانب حکومت یا
اشخاص مخصوصه بجهت تعمیر و سائر مصارف از مساجد و مدارس و مقابر با ایشان واگذار شده است
سلطان نمیتواند بدیگرے بدهد یا خود ضبط کند چنانچه رسم است که نادر شاه تقریباً جمیع اراضی
و املاک محوله باین طائفه را ضبط کرد و لے بعقیدهٔ مردم این کار خلاف شریعت و مروت بود
و در وقتے بود که علماے نتوانستند اثبات یا محافظت حقوق خود کنند و بجز همین یک
مورد در تاریخ ایران نقل نشده است که سلطانے اینگونه عملے کرده باشد و همچنین چنانکه
سلطان بجهت احترام شریعت و رعایت رعیت نمیتواند بر علماے مذهب ظلمے کنند
کذلک بنا بر حسب قواعد ملکی و بیم شورش و نفرت مردم نمیتواند در عادات و رسوم
مقرره قبایل لشکرے که در مملکت وے سکنی دارند دخل و تصرفے نماید حتی اینکه میتوان
گفت سکنهٔ بلاد نیز باین واسطه مکرر در صورتے شورش عام واقع یا فتنه حادث شود
علے الظاهر از ظلم پادشاه مصون اند اموال و دماء ناس غالباً از تعرض ظلمه مامون است مگر بحکم شرع اگرچه
قضات و کلانتران میتوانند جریمه یا تادیب و تعذیر کنند یا حد بزنند یا حکم بقتل کسے دهند
اما در قوهٔ ایشان نیست که ملک موروث کسے را ضبط کنند یا بکسے دیگر بدهند مگر در

صورتیکہ بجہت اولے دیوان صاحب ملک باشد دلیلے بہتر از زمین بر مصون و محفوظ بودن املاک اشخاص نیست کہ بتحقیق پیوستہ است کہ در اواخر ایام صفویہ زمین معادل مداخل بیست و پنج سالہ و سی سالہ بفروش رسید و این ہمہ انقلاباتے کہ ازان بعد در ایران واقع و تحمیلات سنگین کہ بر اہالئے این مملکت شد ہرگز قیمت زمین از آنچہ پیش کمتر نشد در دہ سال قبل ازین زمینے در حوالئ شیراز معادل دوازدہ سالہ مداخل فروختہ شد و چنین میدانستند کہ بقیمت خیلے نازل بفروش رسیدہ است حکام ممالک و ضباط و عمال را پادشاہ بخواہش خود تعیین مے کند اما سرکردہ ایلات و احشامات باید از خانوادۂ امرائے ہمان ایل باشد والا اطاعت نمے کنند بلکہ اگر پادشاہ بخواہد تغیرے در خط مستقیم وراثت بدہد اشکال دارد و بعضے اوقات نمے تواند و چون تعیین یا در حقیقت تقویت کند امیرے را کہ ایل او را نخواہند مگر از نافرمانی و سرکشی ایل او را مجبور کردہ است کہ آن امیر را عزل کند و ہمچنین کلانتران و کدخدایان محلات ہر شہر چنانکہ سبق نگارش یافت باید از اہالئے بلد و بلکہ کسانے باشند کہ غالب ناس مائل بایشان باشند کہ فی الحقیقۃ کلانتران و کدخدایان محلات و قریہ و دہات کسانے ہستند کہ بانتخاب مردم ہمان مکان باید معین بشوند فائدۂ این قاعدہ اینست کہ صاحب منصبان مزبور مثل امرائے قبایل اند و بسیار است کہ منصب را بوراثت دارند این قسم کلانتر و کدخدا احتمال دارد کہ وقتے از روے اضطرار و اجبار آلت دست ظلمہ شود لکن طبیعت و مصلحت خود و خانوادہ و ورثۂ او اقتضاے آن دارد کہ حتی المقدور در حمایت اہالئے بلد خود بدل جہد نماید بنابرین این رسم سبب اینست کہ اہالئے ایران کمتر در معرض ظلم و تعدی حکومت واقع میشوند چنانچہ سابقاً مرقوم شد این رسم در تجار و ارباب حرفت و صنایع نیز جاریست در ہر شہرے ہر طبقہ

ازین طائفه مقدمے دارند که بانتخاب و اختیار ایشان معین و منصوب شده است و بتوسط
وے مالیه خود را امید هند و عرایض خود را بوکلاے حکومت میرسانند در هیچ ملکے مردم نسبت
بخود و جا و مکان اقامت خود مثل مردم ایران آزاد نیستند جمیع طبقات ناس مگر کسانیکه
در خدمت حکومتند و غلامان زر خرید و اینطبقه نیز بسیار نیستند هر کس بهر طرف مملکت
بخواهد برود یا اگر بخواهد مملکت را بدون مانع رها مے کنند تذکره و پاسپرت در کار نیست
حکومت درین باب مداخله نمے کند چون حرکت باین آسانی ممکن است میتوان گفت
که این قاعده نیز یکے از اسباب استخلاص مردم ایرانست از ظلم و اجحاف حکومت فقط
استثنائے این قاعدهٔ کلیه زنان ارامنه اند که بدون تذکره نمے گذارند مملکت را رها کنند
و غالب گرفتن این تذکره بجهت ارامنه که میخواهند با اهل و عیال حرکت کنند زحمت
و خرج بسیار دارد چنانچه در اوراق پیش سمت گذارش یافت اختلاط احکام شرع و
عرف مصلحت پادشاه و امنائے دولت است و منفعت کلی دران مندرج است
زیرا که در هر دعوے بجز آنچه صریحاً بفتوائے شرع حواله شده است طرفداری و حمایت
پادشاه و کسانیکه مقتدرند ضرور است و اینجانب داری غالباً بر شوت و طورهاے
خیلے بد حاصل مے شود و چون این رسم بسته است بانصاف و اقتصاد یا بحرص و شره
پادشاه و کسانے که از جانب وے باجراے اینگونه امور مامورند ممکن نیست تعریف و تحدیدے
از آن چنان که باید بشود در ملکے که ادارهٔ قانون باین اختصار و بعد از ملاحظه اجمالے
در اقوال طرفین علی الفور فتوے داده مے شود بهترین حکام علی الغلبه فتوے
ناحق مے دهد و نیز کسانے که مے خواهند گناهے را بپوشند یا بے گناهے را برنجانند
بآسانی مے توانند کار خود را کرده در لباس عدل و انصاف جلوه بدهند فقط کارے که

دادخواه میتوانند کرد این است که اگر از حاکمی بردی ظلمی رود میتواند عرض حال خود را بدربار پادشاه کند درین باب کسی او را مانع نتواند شد و چون بدر باره دیقین است که عرض او را می شنوند سبب همینست که اگر هم داد مظلوم داده نشود و قتی که ازین قبیل شکایت ها درباب حکام بلاد و شهر ها بسیار شد بهانه بجهت پادشاه و اولیای دولت خواهد بود که یا او را عزل و جمیع اموال او را ضبط کنند یا مجبورش ساخته تا آنچه از مردم بغلبه گرفته با ایشان قسمت کند و محال است که اعدل و اصلح حکام از نیگونه اتهام سالم بماند زیرا که لامحاله دشمنان در حق وی خصومتی خواهند اندیشید و چون در خانه پادشاهی فاسد است بی گناهی سبب ایمنی نخواهد بود پس میتوان گفت که بر حسب رسم مملکت حکام مجبورند باینکه ظلم و تعدی کنند تا همیشه استیفاء شده و از اولیای دولت را کرده خود را از رسوائی و عقوبت مصون و محفوظ دارند همین نوع خرابیها که در محکمه عدالت است در جمع و تحصیل مالیه نیز بسیار است لاکن درین طرف ظلم کردن قدری اشکال دارد و بعلت اینکه بسیار شده است که جمیع اهل قریه یا بلوک شورش کرده اند و اگر پای تخت مسافتی داشته است چنانکه خود نتوانسته اند بروند و کلا فرستاده اند اگر چه این عمل نه بجهت این است که انصافی در حق ایشان شود بلکه بسیار کم است که باین امید حرکت کنند اما یقین است که این عمل سدی است در مقابل ظلم شخص مخصوص زیرا که کسانیکه شکایت بدرگاه پادشاه برده اند کسی در حق شان تعدی نتواند کرد مگر کسی که از رجال دولت خیلی خاطر جمع باشد بنیان منصب ارباب مناصب ایران چنین مینماید که متزلزل و خود عمل پر از مخاطره و پریشانئ خاطر است اما باینحال مردم هیچ ملک بیش از مردم ایران طالب منصب نیستند زیرا که همیشه سبب اعتبار و تشخص و بعضی وقات مایهٔ دولت

دولت میشود و هرکس منصب میرسد میخواهد تا میتواند بدون اینکه علی الظاهر خلاف
قاعده یا شرع کرده باشد خود را آباد کند صاحبان مناصب بزرگ را رعایت مردم
داری وزیر دستان را هیم سیاست قدرے از تاخت و تاز مانع است وضع ضباط و عمال
بلوکات مابین امرائے حریص و شدید که مے خواهند پیش از مالیه بگیرند و دهاقین ناهنجار که
میخواهند از قدر معلوم هم کم کنند باید خیلے بد باشد چند سال قبل شاهزاده حاکم فارس
درباب وزیرے مشهور را از امرائے دربار خود مشورت کرد که وے را چه عقوبت کند
یکے از امرا که پیری و کورئے او را واجب الرعایة ساخته بود گفت بفرما تا این وزیر را ضابط
یکے از بلوکات فارس کنند زیرا که هر گناهے که از ان عظیم تر نباشد این شغل جزائے
آن خواهد بود رسوم ظلم و بیداد و اخذ و جلب که هم از سالهاے دراز در حکومت ایران
بوده است هنوز دماغ اهالئے این مملکت را سنجاک نمالیده و همچنین بحدیکه باید سبب
فقر و فاقه ایشان نشده وزرا و اعیان ملک همه علے الظاهر صاحب مکنت و ثروت اند و
کسانیکه در خدمت حکومت اند همه بحسب ظاهر بوسعت و فراغبال روزگار میگذرانند
بعضے از تجار و سکنهٔ معتبر بلاد نیز صاحب اموال و املاک زیاد ند در سایر طبقات
اگرچه دولتمند کم یافت میشود الا اینکه بسیار کم است کسیکه بتوان گفت فی الحقیقت
محتاج است و بقدریکه از ملاحظه این گونه امور بر مؤلف اوراق معلوم شده است
گدا و سائل در ایران از هر ملکے کمتر است عدم احتیاج ادانئے ناس را میتوان
گفت از باب خوبئے آب و هوا و زمین حاصلخیز مملکت و زحمت کشیدن و قناعت
عادیه ایشان است در ایران چنانکه در سایر ممالک کذب و فریب با ظلم و تعدی
قدم بقدم میرود خراب کاریهاے حکومت و انقلاباتے که متصل در ان روے داده است

چنین مے نماید۔ کہ اثر در اخلاق مردم بیشتر از طباع ایشان کردہ باشد ہر کس در ایران از فاقہ خود و ظلم حکومت شکایت مے کند لکن غالباً این شکایت بجہت اینست کہ از تطاول و اجحاف حکومت مصون مانند قواعد حکومت بداست وکسانیکہ ازین قواعد متاذی ہستند بالطبع کسانے را کہ مباشر ادارۂ امور ند دشمن میدارند وہمین معنی سبب گسستہ شدن جمیع علایق محبت است مابین حکام و رعایا و بہمین معنی میتوان نسبت داد جمیع جنگہا و خرابیہاے داخلیہ کہ ہم از قرون عدیدہ سبب انقلاب دول و اغتشاش این مملکت شد طبایع و اخلاق اشخاصے کہ بحکومت بلاد معین مے شوند باید ہمیشہ رسوخ در رفاہ و آسایش مردم داشتہ باشد چون این مملکت بدست خلفا افتاد در میان امراے لشکری قسمت کردند خوانین تاتار و ترکستان را چون فتح این ملک حاصل شد و بنیاد سلطنتے انداختند بر ہمین و تیرہ عمل کردند الا اینکہ ایشان ہمیشہ شخصے از خانوادۂ سلطنت باین امر خطیر منسوب مے کردند بعضے از سلاطین صفویہ نیز بر ہمین نہج رفتار کردند اما در اواخر این طائفہ فرزندان خود را چنانچہ درین ایام رسم سلاطین عثمانی است در حرم نگاہ میداشتند و بامید ازدیاد مالیہ و رفع طغیان و سرکشی مردمان پست نژاد و سست نہاد را بحکومت و نظارت اضلاع ملک معین مینمودند نتیجۂ این کار وضوح یافت آرامی حاصل شد اما مملکت ضعیف شد نادر شاہ و اعقاب وے امراے لشکری را بحکومت بلاد میفرستادند و فتح علی شاہ کہ حال پادشاہ است تقریباً ہمہ ایران را مابین پسران خویش تقسیم کردہ است لکن ہر شاہزادہ را وزیرے مقرر است کہ کفالت و ادارۂ امور حکومت داخلیہ ملک با اوست بعضے اوقات شخصے علیحدہ باخذ و جمع مالیہ مامور و عادتاً ہمیشہ یکے از جانب پادشاہ بسرہنگی لشکر منصوب میشود مؤلف در سنہ ۱۸ ہزار و ہشتصد عیسوی کہ در شیراز توقف داشت شاہزادۂ

حسین علی میرزا فرمان فرمای فارس و چراغ علی خان وزیر و میرزا محمد خان پسر حاجی
ابراہیم خان مباشر امور مالیات و نصر اللہ خان قراگوزلو ناظم نظام لشکر بودہ
چون دو بارہ در سنہ ہزار و ہشتصد و دہ عیسوی توقف در آنجا اتفاق افتاد شاہزادہ
برقرار سابق فرمان فرمائے فارس داشت لکن وزارت ملک و نظارت مالیہ با محمد نبی
خان بود و صادق خان قاجار حکمرانی سپاہ داشت بالجملہ خیلے مشکل بنماید کہ بتوان
گفت کہ کدام یک ازین قواعد مختلفہ بہتر است رسمیکہ حال جاری است ہیچ شک
نیست کہ بمردانگی و مروت نزدیکتر است امّا اگرچہ حرکت شاہزادگان کہ حکام بلادند
بالنسبۃ برعیت بجہت جلب قلوب و ہمین کہ جلالت شانِ شان بیش ازین است کہ
مثل سائر حکام رعیت را بتازند و بخزانہ سلطنت بیارند شاید علی النقد سبب آسایش
مردم و آبادئے مملکت شود لکن خطر آیندہ ظاہر است امروز ہمہ از روے عادت و لزوم
بپادشاہ کہ پدر ایشانست اطاعت مے کنند ولے چون حادثۂ ناگزیر بپدر روے
کند فرزندان در خطر عظیم خواہند بود و در صورت اطاعت برادر بزرگتر ہم در معرض
بدگمانی و سوء ظن وے بودہ از مکاید او ایمن نیستند درین گونہ حوادث راہ سلامت فقط
آنچہ بنظر مے آید در طلب تخت و تاج برآمدن و باغی شدنست یا گریز از مملکت و تا
بویہ امیدے در نیل مراد باقی است ترک آن اختیار نخواہد شد لشکر ایران عبارتست
از جمعے کثیر سوارہ بے نظام کہ ایلات و احشامات ملک میدہند و سرکردۂ ہر طائفہ
نیز از خود ایشانست و جمعے دیگر از پیادہ غیر منظم کہ با خارج از اضلاع و شہرہاے معتبر
مے گیرند و فوج پیادہ نظام و توپچی کہ بقاعدہ اہالئے فرنگستان تربیت مے کنند و
لباس مے پوشانند سوارۂ بے نظام کہ حال در ایران است مثل ہمان سوارہ ایست

که در ایام سلف بارومیان مے جنگیدند و هنوز روش آبا واجداد خود و سائر عادات و رسوم ایشان را در جنگ از دست نداوند فرقے که هست این ست که در سوابق ازمنه با تیر و کمان جنگ مے کردند و حال با قرابین و چون مردان قوی و رشید ند و اسبان سخت و چالاک دوند بجهت تاختن و تاز اطراف هیچ سواره مثل سوار ایرانی نمیشود بنابر قول ایرانیان عدد این سواره بهشتاد هزار میرسد که چون ضرورت داعی شود در رکاب پادشاه بخدمت لشکری قیام نمایند و در عوض زمینها و مرتعها بایشان داده شده است که برفاه روزگار بسر برند هر سرکرده ایل باید بالنسبة بجمعیت خود عدد مخصوصے سواره بدهد در بعضے از کتب مسطور است که هر کسے که صاحب آسیائے بوده است باید یک سوار با اسب و سلاح بدهد بر مولف معلوم نیست که این قاعده هنوز در ایران هست یا نه یکے از امراے ایران قریب شش سال قبل ازین حکایت مے کرد که سوار گرفتن باین قسم راه مداخلی از براے ملک بود احتمال دارد که این قاعده مقرر بوده است و اگر گرفتن سوار ضرورت نداشته است صاحب آسیا در ازاے آن مبلغے به حکومت میداده است و محقق است که قاعده بهمین قسم در بسیارے از بلاد عثمانی جاری است بالجمله هر سوارے چون بخدمت مامور شد جیره خود و علیق خود و اسپ بیابد و سالیانه جزئی مواجبے نیز مے دهند۔ غالب این است که از سالے پنج تومان یا شش تومان زیاده نمیشود این مبلغ را نیز حواله بر مالیه جائی کرده برات میدهند بعضے اوقات بیچاره که برات در دست دارد باید مبلغے کم کند تا چیزے عایدش شود و همچنین سالے دو خروار غله نیز بهر سوارے مقرر است مواجب صاحب منصبان سوار زیادتر است لکن کم است که از سالے پانزده یا بیست تومان نقد یا چهار و یا پنج خروار جنس زیاده داشته باشند اگر دیوان بخواهد قیمت غله را بعوض بدهد از قرار خروارے یکتومان

میدہد این طایفہ غالب این ست کہ باکراہ خدمت میکنند مگر اینکہ امید تاخت و تاراج
داشتہ باشند یا سرکردۂ خود شان بر ایشان حکم کند۔ ہر سالے چند ماہ بر سر خدمت اند و
اگر جنگے نباشد ہمیشہ زمستان را نجا نہاے خود میروند پادشاہ ہمیشہ فوجے از سوارہ با خود
دارد کہ ایشان را غلامان شاہی گویند این فوج درین اوقات از سہ یا چہار ہزار زیادہ
نمیشود و اغلب یا غلامان گرجی ہستند یا پسران امرا و اعیان ایران۔ اسلحہ و یراق
و اسب و ساخت و ستام اسپان ایشان امتیاز تمام دارد و مواجب شان از سائر سوارۂ
ایران بیشتر است و بہتر میرسد و بعلاوہ بہر خدمتیکہ گمان فائدہ دران باشد ایشان
مامور میشوند مواجب شان سالیانہ از بیست تا سی تومانست و عادتاً برات میدہند و
خود مامور باخذ آن میشوند و ہمہ بیش از آنچہ باید میگیرند این اشکالے ندارد بعلت اینکہ اسم
غلام شاہی یک دہ یا یک بلوک را برہم میزند و ہر یک از شاہزادگان نیز کہ حکومتے جداگانہ
دارند بر ہمین نہج فوجے غلام دارند کہ مواجب و ماموریت شان مثل غلامان شاہی
است تقریباً جمیع اہالئے ایران سلاح دارند و در ہر طرف ملک نیز نوعے از سپاہی
پیادہ ہست کہ بتسویہ از ایلات و اہالئے شہرہا و دہات مے گیرند کار این قسم سپاہی علی
العادہ محافظت ملک و مردم است مصارف شان از ہمان ضلع یا شہر یا دہے است
کہ متعلق بآنند و ہر وقت کہ ضرورتے اقتضا کند بجنگ میروند آما وقتیکہ در لشکر باشند
یا بمحافظت ملک دور دستے مامور ہوسا خلو باشند از دیوان مواجب مییابند زیادہ از
صد و پنجاہ ہزار تن ازین گونہ سپاہی از قرار مذکور ثبت دفتر است جامہ و سلاح از خود ایشانست
باین معنی کہ رخت ملک خود را میپوشند و اسلحہ ایشان نیز عبارتست از تفنگہاے فتیلہ و شمشیر
و خنجر و سہ تیرچہ دیگر ندارند بجز اینکہ مانند سوارہ بے نظام بجز سرکردہ خود بکسے دیگر

اطاعت نمی کنند قبل از زمان شاه عباس بزرگ فقط لشکر ایران همین سواره و پیاده
مزبوره بود امّا شاه عباس بملاحظه اینکه فوجی در مقابل ینکچریهای عثمانی بسازد و هم سدّی
در مقابل سیل اقتدار امرای ایلات که دران اوقات روی در ازدیاد بود بسته باشد دوازده
هزار پیاده نظام و توپخانه ناقص ترتیب داد و همچنین دوازده هزار سواره نیز مرتب کرده سرکردگی
ایشان را بصاحب منصبان معتمد خود محول کرد این سواره و پیاده چون از قبایل مختلفه و غلامان
گرجی بودند از همه جهت وابسته بوجود پادشاه بودند و بمدد ایشان شاه عباس و اعقاب او بنیان
اقتدار خوانین قبایل را ورانید متزلزل و بالآخره از پای در انداختند در اوایل فقط لشکر
ایران منحصر در این طایفه بود شاه عباس عدد ایشان را کم کرده بسی هزار رسانید و رفته
رفته چنان پریشان و از نظرها ساقط گشتند که نه دولت را بایشان امیدی ماند و نه دشمن را
از ایشان بیمی امّا در فتن و انقلاباتی که در این اواخر در ایران روی داد باز مورث
انتعاش قوای این طائفه گشته آبی بر روی کارشان آورد چنانچه لشکر آقا محمد خان منحصر
بود در سواره و پیاده بی نظام و چند قطعه توپهای سنگین و قدری زنبورک فتح علی شاه که
حال پادشاه ایران ست بخیال اینکه در خارج مقاومت با روسیه تواند کرد و هم از داخل
تقویتی بحکومت دهد افواجی چند از پیاده نظام مرتب نمود با توپخانه که بالفعل عدد شان
به بیست هزار میرسد و بعضی ازین افواج جدیده که صاحب منصبان انگریز تربیت شان
مامورند از دیوان لباس و سلاح مواجب بایشان میرسد و از سایر افواج پیاده مملکت غایت
امتیاز دارند پیاده منظم ایران بر دو قسم اند یکی را سرباز و دیگری جانباز مینامند سرباز دوازده
فوج است که شاهزاده عباس میرزا نایب السلطنت ترتیب داده است هر فوجی
هزار نفر است و مرکب است از مردم قبایل و بلوکات مختلفه آذربایجان و دو فوج از طایفه

افشار است و دو فوج از ایل شقاقی و دو فوج مرندی و یک فوج ایروانی یک فوج از
بنزیز و حول و حوش آن گرفته شده است و یک فوج قراچه داغی و یک فوج کنکلو یک فوج مقدم و یک فوج
دمبلو و جمیع اینها از آذربائجان اند که بلا واسطه در تحت حکومت خود شاہزاده است و همچنین یک فوج سواره
نظام ترتیب داده است که هزار و دویست نفر ند و کذالک فوجے از توپچیان سواره که میتوانند
بیست توپ در میدان حرکت دهند سواره مزبور و توپچیان نیز از طوایف مختلفه گرفته شده است
در اوایل یکے از صاحب منصبان فرانسه به تعلیم ایشان مشغول بود بعد از ان انگریزے مامور شد
لکن ترقے شان بیشتر بسبب زحمت خود عباس میرزا است که حتے در لباس و اسلحه ایشان
کوشش دارد که مانند سپاه منظم فرنگستان باشند مواجب شان بیش از سایر سپاهیان ایران است
صاحب منصبان سالیانه از چهل تا پانصد تومان مواجب دارند و سرباز ده تومان بجز لباس
و سیورسات که در وقت خدمت میپابند افواج مزبوره باطاعت صاحب منصبان فرنگی
راغب اند اما بمتابعت صاحب منصبان ایرانی که از قبیله خود نباشند مایل نیستند لکن عباس
میرزا مصلحت را درین دید که این معنی را رفع کند لهذا بعضے از امراے معتمد خود را بسر کردگی افواج
که از قبیلهٔ دیگر بودند منصوب ساخت و بجهت ترغیب و تشبیب این طائفه بعضے از املاک خالصه
که سربازان در آن بخدمت مشغول بودند بقرارے کمتر از دیگران بایشان واگذار کردند جان باز
فوجے هستند که بخود پادشاه متعلقند اگرچه در نام با عدد سرباز موافقت دارند اما در حقیقت از
هشت یا نه هزار بیش نیستند و مواجب و لباس و تربیت شان نیز مثل افواج عباس میرزا
نیست از ین جمله دو فوج بختیاریست از صاحب منصب انگریز که به تعلیم و تربیت ایشان مشغول بود
منقول است که این کوهستانیها از جمیع افواجے که در خدمت اند سریع الانتقال تر و بیشتر قابل تعلیم مند بالجمله
هیچ مطلبے بجهت مملکتے مهم تر از وضع لشکرے که حافظ آزادئ ملت است نیست وضع است که

وضع لشکر باید مناسب با وضع حکومت باشد والا در محافظت ملک فائدهٔ که ازان متوقع است بران مترتب نخواهد شد سلطنت بقهر و غلبه و عاری از تعلیم و تربیت همیشه در خطر آنست که بهمان اسبابی که موجب ایجاد و باعث قوام آن شده است زوال یابد و مهابتی که مایهٔ حفظ پادشاهی است سبب عدم ترقی رعایا است زیرا که رعیت هرگز زحمت بهمت حصول مایه تحصیل چیزیکه احتمال آن دارد که بظلم از ایشان انتزاع شود نخواهد کشید و همچنین اسباب دفاعی را که بر حسب عادات شخصیه یا اتفاق ملی یا وضع ملکی دارند بخیال اینکه روزی سپر بلای ظلمه خواهد شد از دست نخواهد گذاشت در مردمیکه متحلّی بحلیهٔ تربیت هستند ایلات و احشامات لشکری نمیتوانند پای بگیرد زیرا که اصولیکه وضع زندگی این گونه طوایف بر آنست مخالف با اصول زندگی مردمی است که تربیت شده اند و لهذا درین صورت لشکر مملکت از جمیع طبقات ناس گرفته میشود اگرچه این قسم لشکر در بهادری و تحمّل مشاق به ایلیات صحرانشین نمیرسند ولی تربیت و نظام ایشان جابر این کسر خواهد شد بلی یک نتیجه برین عمل مترتب است و آن این است که امن و امان و سلامت این گونه ملّت غالب بسته بقوام لشکر است اگر این لشکر مستاصل شود ملک و ملت از پای می افتد بعلت اینکه باقی مردم که برفاه و تحصیل صنایع و علوم روزگار گذرانیده اند در یک روز سپاهی نمیتوانند شد بخلاف مردمی که وضع زندگی شان بر اصول دیگر است که تا مدتی بعد از تسخیر بلاد و استیصال سپاهیان با دشمن مقاومت میتوانند نمود از زمان دولت صفویه تا حال که قریب سی صد سال است اوضاع و رسوم در خانهٔ ایران تقریباً بر همان سیاق و روش است که بود فقط فرقیکه هست چنانچه اقوال مسافرین فرنگستان که در عهد صفویه باین ملک آمده و اوضاع در خانه را مفصّل نوشته اند برین مطلب شاهد است اینست که خانوادهٔ که حال سلطنت دارند چون پدر به پدر از امرای قبایل جنگجو و سلحشور بوده اند تا هنوز

بسیارے از رسوم نیاکان خود را در امور شخصیه و تکلفات دربار از دست نداده اند در ابواب
سابقه صورت ترقیم یافت که از عهد شاه عباس بزرگ شاهزادهاے خاندان سلطنت را در
حرم پرورش مے کردند و زنان و خواجه سرایان تربیت ایشان معین بودند و تا فوت پادشاه
ولیعهد دولت را کسے نمے شناخت و همچنین مذکور شد که در آن اوقات کنیززادگان نیز مانند اولاد خواتین
بزرگ میتوانستند دعوے تخت و تاج نمایند رسم قبایل تاتار همیشه درین مورد برخلاف بوده است
رعایت بسیار و احترام زیاد درباب نسب از طرف مادر داشته و دارند و سبب نیز واضح است
زیرا که مناکحت رابطه مسالمت و مصافحت و واسطهٔ قطع مشاجرت و مکاوحت طرفین است
بنابرین فرزندیکه از جانب مادر اصالت دارد بحکم لزوم باید بر سایر فرزندان که این جهت را
ندارند تقدم جوید والّا علاقه قرابت که مقصود ازان اتفاق قبیله است بدعاوے نفاق منجر
شده مواسات بمعادات خواهد انجامید و ایل قاجار که از شعب تاتار ند درین ماده هنوز پیرو رسوم
آبا و اجداد خویش اند چنانچه منقول است که محمد حسن خان که جد فتح علی شاه است در ایامیکه
یاو یماقات ترالمه گریخته بود یکے از امراے این طایفه که محمد حسن خان بوے پناه برده بود دختر خویش را
برسم زناشوئی بروے عرضه کرد محمد حسن خان از قبول این مطلب سرباز زده گفت نژاد این دختر
بقدرے نیست که فرزندانش طلب تاج و تخت کنند و فتح علی شاه نیز چنانکه سبق تحریر یافت عباس
میرزا پسر دوم خود را ولی عهد مملکت و نایب سلطنت کرده است مخصوص بجهت اینکه مادرش
از بزرگ زادگان قبیلهٔ قاجار است و مادر محمد علی میرزا که پسر بزرگ اوست گرجستانی است رسم
جدید ایران این ست که شاهزادگان را پیش از ایامیکه مقتضاے خدمت دایه و لالاست در
حرم نگاه نمیدارند هم از اوایل عهد صبی فرایض مناسک مذهب را بایشان تعلیم میکنند
چنانچه در سه یا چهار سالگی نماز میتوانند کرد و همچنین آداب ظاهر را هم از آوان طفولیت

مے آموزند مثل اینکہ چگونہ با اشخاص محترم و اقران و زیردستان باید سلوک نمایند و در حضور پادشاہ چگونہ بایستند و اگر پادشاہ بخواہد بچہ نوع بنشینند و یا چہ طور از حضور برگردند در خانہ کہ ہمہ کارہا علی الرسم میشود اینگونہ ترتیبہا از مہمات است۔ بسیار دیدہ مے شود کہ طفل پنجسالہ با پیر پنجاہ سالہ در مجلس از حیثیت گفتار و کردار و سکونت و وقار حرکت شان یکسان است در ہفت ہشت سالگی شروع بخواندن عربی و فارسی میکنند و بعد از خواندن حروف تہجی قرآن میخوانند و بعد ازان بآموختن احکام شریعت میپردازند و ہم ازان آوان قواعد مذہب شیعہ فرا گرفتہ بغض دشمنان آل رسول در ضمیر ایشان جاے گیر میشود و بعد ازان کتب فارسی میخوانند از انجملہ است کتاب سعدی کہ بحکایات دلپذیر و عبارات شیرین و اندزہاے نیکو و نصایح مشفقانہ ہم خواطر اطفال را باعث تفریح و ہم درون جوانان را بشہرت و صلاحیت مایۂ ترغیب است و بعد ازان قدرے از صرف و نحو و منطق و فقہ و حکمت نیز مے آموزند اما ترقی در این مطالب غالباً بستہ بمیلان طبع خود طفل است بسیار کم است کہ پیش از خواندن و نوشتن بیاموزد مگر اینکہ بالطبع مایل بہ تحصیل باشد و چون فضل و کمال ملاے سبب از دیاد شہرت شاہزادگی میشود بعضے ہم بقاعدہ تحصیل مے کنند فتحعلی شاہ کہ حال در ایران فرمانرواست بفضیلت مشہور است و شعری نیز مے گوید و دیوانے ازو در نزد محرر اوراق است ہم از ہفت ہشت سالگی در تربیت سوار و استعمال آلایات حرب ایشان غایت جہد مبذول میدارند مگر در طفولیت دخترے را با پسر نامزد و بعضے اوقات قبل از بلوغ عروسی میکنند بعد ازان عدد ازدواج ہر یک موقوف باسباب معاش ایشانست چون شاہزادہ بر تخت بر آید اوقاتش بسہ قسم مصروف میشود در امور ملکی و عیش و عشرت در حرم و تفریح و تفرج و چون مقدار صرف اوقات بامور مزبورہ موقوف بوضع طبعی و میلان خاطر است لہذا علی الاتصال تغیر پذیر است تعریف و تحدید

کلی نمیتوان کرد امّا مختصرے در باب حرکات وسکنات پادشاہے کہ حال در ایرانست چنانکہ
باید کاشف حالاتے است کہ شایستۂ شؤنات سلطنت است یکے از لوازم قوام سلطنت
رعایت ظاہر شرع است کہ ہیچ یک از سلاطین ایران فروگذاشت نتواند کرد لہذا اسلطانرا
باید کہ ہر صباح پگاہ بیدار باشد وچون خوابگاہ پادشاہ در اندرونست خدمتگاران آنجا
ہمہ زنان وخواجہ سرایانند بعد از فراغ از لوازم صبحگاہی وترتیب لباس پادشاہی یک
دو ساعت در حرم بسلام مے نشیند سلام اندرون برہمان سیاق سلام بیرونست والقاب
وخدمات صاحب منصبان مؤنث معادل با کارگذاران مذکّر است خوانین اندرون مانند
خوانین بیرون بترتیب صف سلام مے پردازند وہر یک از ازواج وجواری وخدمہ وسرای
بر جاے خود برپاے مے ایستند از قرار منقول کسے را در حضور پادشاہ اذن نشستن نیست مگر
دو نفر از خاتونان بزرگ را کہ یکے مادر نائب السلطنۃ عباس میرزا است و دیگرے دختر ابراہیم
خلیل خان کہ در عہد آقا محمد خان والئ شیشہ بود بعد از وارسی بعرائض وکیفیات واقعہ در
حرم ومشورت با خواتین معتبر سلام مے شکند و پادشاہ از اندرون بیرون مے آید صاحب
منصبان منتظر مقدم در خدمت پادشاہ بیکے از حجرات مخصوص رفتہ خواص عظما بحضور
میروند وسلطان با ایشان بصحبت مشغول میشود شاہزادگان خرد نیز درینوقت بزمین
بوس مشرف میشوند بعد ازین فرمان نہار است غذاے پادشاہ را در ظرف چینی وسرپوش
نقرہ در سینے کہ قفل وبند دارد ومجموعہ پوشیدہ زربفت برروے آنست بمہر ناظر مے آید ودر حضور
ناظر با دست خود مہر را شکستہ نزد سلطان میگذارد بعضے از پادشاہزادگان خردسال نیز
غالباً درین غذا با پادشاہ مشارکت میورزند حکیم باشی ہمیشہ باید وقت طعام حاضر باشد
گویند سبب اینست کہ اگر غذائے با مزاج پادشاہ موافقت نکند طبیب حاضر باشد تا علی الفور باصلاح

و علاج آن پرداز د لکن شک نیست که منشائ این احتیاط سوء ظنی است که دایما کسانیکه بقهر
و غلبه بر مردم مستولی شده اند دارند تفصیل طرز و طوریکه پادشاه ایران به تنظیم مهمات امور
مے پردازد در فصول پیش مرقوم شد بعد از اداے لوازم مهمات ملکیه عادتاً بحرم رفته
قدرے استراحت مے کند و همیشه وقت عصر از حرم بیرون آمده یا باز به ترتیب و تنظیم امور
مردم میپردازد یا سوار مے شود - در و یا سه ساعت از شب رفته وقت غذاے شام است
که بهمان وضع نهار ترتیب میباید پادشاه مانند سایر رعایا در وقت تناول طعام بر زمین
مے نشیند و سفره از قماشهاے نفیسه بجهت گذاردن اغذیه مختلفه مے اندازند بعضے از
سلاطین سلف را عادت این بود که علے رؤس الاشهاد استعمال مسکرات میکردند لکن هیچیک
ازین سلسله تا حال چنین خلاف شرعی علے الظاهر نه کرده اند قدحهاے شربت که از انواع میوه ها
میسازند در غذاے پادشاهی صرف میشود و کمتر ملتے یافت میشود که در ترتیب غذا اهتمام مردم ایران
زحمت بکشند بعد از صرف طعام پادشاه بخوابگاه میرود که از قرار منقول در آنجا تا مدتے
از شب گذشته مغنیان و مطربان و رقاصان حرم او را مشغول دارند در تفنگ اندازی
و اسپ تازی فتحعلی شاه از اهالئے مملکت ممتاز است و شوق زیاد به شکار دارد چنانکه
کمتر ماهے میگذرد که چند روز آن بانیکار مصروف نشود شکارچیان ایرانی بیشتر مائل بشکار آهو
هستند و در ایران اقسام این جانور یافت میشود از آنجمله است بُز کوهی که میتوان گفت
از جمیع چهار پایان سرعت سیرش زیاد تر است و بیشتر مطمع نظر شکاریان ایرانی است
طریقهٔ اغلب شکار با سگ و باز است که بطورے تعلیم داده اند که بهمدیگر در وقت
شکار مددگار اند باین قسم که چون شکار از دور بنظر مے آید باز ها را رها میکنند باز ها بزودی
بجانور رسیده متصل خود را بر سر و چشم آن زده بقدرے جانور را البستوه مے آرند که

نمیتواند چنانکه باید حرکت کند و بدین سبب سگہا رسیده او را گرفتار میکنند طریق دیگر اینست که جمعے سواره دور آہو را گرفته و ہر یک سگے در قلاده دارند بدینجہت که اگر بخواہد از میان جرگه بجہد مانع شوند در قلاده داشتن سگان بجہت این است که چون در اوّل شکار ممکن نیست که سگے ہر قدر پرّ و باشد بتواند این آہو را بگیرد لہذا سگہاے دیگر را تازه نفس نگاه میدارد اگر احیاناً از جرگه بیرون رود تعاقب کنند مقصود ازین قسم شکار اینست که نخچیر را بجانب پادشاه برانند و پادشاه نیز غالباً یکے از سگہاے خاصه باخویش در قلاده دارد شکار کبک و تیہو و سایر مرغان آبی و خاکی نیز در ایران معمول است در تقسیم شکار پادشاه غالباً بر دست خود باز ہمراه میبرد شکار با تفنگ نیز بسیار متداول است چنانچه مرقوم شد سپاہیان ایران ہمه خوب تفنگ میزنند بلکه اگر کسے که تیراندازیش خوب نباشد ننگ میدانند۔ ہر پادشاه ایران را وقایع نگاریست که وقایع سنوات دولت او را ضبط مے کنند و ہمچنین شاعریست که لقب او ملک الشعرا است کارش مدائحے پادشاه است و در خانه اعتبارے تمام دارد دیگے از جمله اجزاے لاینفک اسباب سلطنت شخصے است که کارش مسخرگی است چنانچه مذکور شد کریمخان از قبیله زند بود و این طایفه بنوعے بد حرف میزدند که ملقب بکج زبان شده بودند منقول است که روزے کریمخان نشسته داعیان ملک نیز حضور داشتند که درین اثنا سگے فریاد کرد کریمخان روے بمسخره کرده گفت ببین چه مے خواہد مسخره رفته ظاہرا با دقت تمام قدرے گوش داده با صورت متفکر برگشته گفت بہتر این است که قبلهٔ عالم یکے از امراے قبیلهٔ خود را بفرستد تا تحقیق مطلب کند بعلت اینکه این شخص عزیز کجزبان است و این زبان را قبیلهٔ شما خوب میفہمند گویند که پادشاه خندیده ویرا انعام داد این حکایت و بسیارے دیگر ازہمین قبیل مینماید که این رسم مسخره نگاہداشتن که حال در ایرانست باکمئے اختلاف در چند قرن قبل در جمیع

درخانہاے سلطنت فرنگستان بوده است این قبیل جزئیات نیز قابل ملاحظہ است
زیراکہ موجب ازدیاد اطلاع است براحوال ملت واحتمال دارد کہ از جزئیات نیز ملتہ کلیات
میتوان درجات ترقی وتنزل وصعود وہبوط طایفہ رابطور صحت و حقیقت دریافت کرد۔ از
اسباب و اوضاع سلطنت ایران یکے قصہ خوانست کہ آنرا نقال شاه گویند وصاحب این
منصب شخصے باخبر از تواریخ ومستحضر از اخبار واشعار ونوادر نکات و دقیقہ یاب ونکتہ سنج
باید ایرانیان اسباب تماشا بسیار دارند لکن بنوعیکہ تقلید در فرنگستانست ندارند مگر قصہ خوانان
ایشان کہ بشخص واحد درحین تقریر حکایات مجلس بالتمام ہستند از تبدیل حرکات و
تغییر آواز بہ مقتضاے حالت اشخاص مختلفہ درحالات عدیده مثل غضب وعلم و
عقل وعشق وسرور وغم سلطنت وگدائی امارت وچاکری عاشقی ومعشوقی فرمانبری
وفرمان روائی دریک شخص واحد دیده مے شود درویش صفر شیرازی از بہترین قصہ
خوانانی ہست کہ محرر اوراق درایران دیده است حرفت قصہ خوانی درایران باعث
شہرت ومایۂ منفعت است وکسیکہ درخدمت سلطان باین منصب ممتاز است ہمیشہ
درحضور است وہمچنین دراسفار ملتزم رکابست درہزار وہشتصد وده عیسوی کہ محرر
اوراق دوباره بایران رفت درعرض راه از اتفاقات حسنہ با ملا آدینہ قصہ خوان فتحعلی شاه اتفاق
ملاقات افتاده آشنا شدیم از بہترین رفقاے سفر بود زحمت طول منزل بحکایات وصحبتہاے
شیرین او فراموش میشد بالجملہ در درخانہ ہیچ پادشاہے رعایت آداب مثل در درخانہ پادشاه
ایران نمیشود حرکت بدن وضع گفتار طرز نگاه ہمہ باید بطور مخصوص باشد چون پادشاه بسلام
عام مے نشیند شاہزادگان ووزرا واعیان ملک ہمہ دست بستہ ہر یک
بجاے مخصوص فراخور شان منصب برپاے ایستاده اند وہمہ نگاہہا متوجہ پادشاه است

اگر کسے را مخاطب کند در جواب صدائے شنیده و حرکت لبے دیده میشود دیگر علامتے که دلالت
کند بر اینکه سایر اجزاے بدن جان دارد نیست اگر کسے را بطلبد شخص مطلوب در هر چند
قدم مے ایستد چنانکه گویا خوف دارد و پادشاه مکرر حکم میدهد در صحبت داشتن از خود بلفظ
من تعبیر نمیکند بلکه شاه مے گوید چنانچه شاه خواهش دارد یا شاه فرمان میدهد و چون وزرا و
و اعیان و سایر رعایا او را مخاطب کنند قبلهٔ عالم خوانند در اوقات مخصوصه آسمان باهمه
عظمت با حشمت ایرانی برابری نتواند کرد هنگامه الیست در غایت شکوه و تجمل و کمال نظام
و ترتیب هیچ جزئی از اجزاے حکومت چندان اعتنائے ندارند که بملاحظهٔ آداب رسوم
و اظهار شوئنات پادشاهی و دولت در وقتیکه مقصود اظهار اقتدار و تمول سلطان باشد
و بجهت اینگونه موارد اعیان دولت و جمعے از صاحب منصبان دیگر مقرر ند از جملهٔ موارد
مخصوصه یکے ورود سفیر است از دول خارجه چنین مینماید که هم از بدو تاریخ این مملکت طریقهٔ ملاقات
با سفرا کلیه بر یک وتیره و قانون بوده است فتحعلی شاه که حال بر مسند سلطنت متمکن است
درین باب جهدے بلیغ دارد چون سفیرے از فرنگستان وارد میشود بعد از مراسم استقبال
و تعیین وقت در روز معلوم وے را بخدمت پادشاه میطلبند وزیر دول خارجه با وے
همراه شده با جمیع حوالی و حواشی تا سراے سلطنت و از آنجا باندرون تا جائیکه قریب بوثاق
پادشاهی است از اسب پیاده میشوند از اطراف هر چیز چنان منظم است که نفس از کسے
بیرون نے آید چنانچه گوئی همه قالب بے روحند حتے ایسا سر حرکت نمیدهند ایلچی نیز پیاده
شده او را بیکے از حجرات برده و بعضے از اعیان را ملاقات نموده بعد از چند دقیقه خبر بیرون
آمدن پادشاه داده ایلچی را بحضور مے برند طاقے که پادشاه در ان مے نشیند در میان باغے واقع است
و زمین آن بقدر هشت پا از سطح باغ بلند است از هر طرف باغ خیابانها ترتیب داده و فوارها از هر سو

در جستن است از پاے تخت تا در باغ پادشاهزادگان و وزرا و امرا و اعیان و غلامان
شاهی هر یک با لباسهاے فاخر بر جاے خود صف کشیده اند و پادشاه نیز خود بر تختے مرصع
غرق جواهر نشسته ایلچی با دو نفر از اعاظم امرا که هر یک بر یک جانب وے ایستاده اند پیش
میرود دو دفعه در حین رفتن او را تکلیف تعظیم مے کنند صاحب منصبانیکه با محرر اوراق
بودند دو دفعه در عرض راه تعظیم کردند و در هر دو دفعه من کلاه بر داشتم و چون داخل وثاق پادشاه
شدم کورنشے کردم القصه چون ایلچی قریب به تخت میرسد ایشیک آقاسی نام ایلچی و نام پادشاهے
که او را فرستاده است ذکر مے کند پادشاه میگوید خوش آمدی پس ایلچی باندک مسافت مے نشیند
بعد از آنکه کاغذهائے که دارد میدهد پادشاه دوباره بطور مهربانی میگوید خوش آمدی و غالبا شروع
بصحبت مے کند بطوریکه ایلچی آرام شود و اگر از مشاهده احتشام سلطنت عجبے یا هراسے
در دلش نشسته باشد برخاسته شود این تفصیل بعینه وقایعے است که در وقتیکه محرر اوراق خود
بحضور پادشاه رفت اتفاق اوفتاد بعد از انکه قدرے نشستم شاه روے بمن آورده تبسمے کرد و گفت
کاپتن ملکم وقت دیگر در باب کار صحبت میداریم حالا باید حرفے را بپرسم که شنیده ام لکن نمیتوانم باور کرد
حقیقت دارد که میگویند پادشاه انگلند یک زن دارد گفتم بلے هر کس که مذهب عیسوی دارد بیش از یک زن نمیتواند
داشت شاه گفت درینصورت باید معشوقه خیلے داشته باشد گفتم پادشاه انگلیند بصلاح نفس و پاکیزگی
دامن معروف است جز یک زن خود هرگز در خانه نداشته است شاه قاه قاه خندید و گفت در ملکے
که این رسم باشد من نمیخواهم پادشاه باشم و مقصود پادشاه ازین صحبت آرام کردن من بود
بالجمله اگر هدیهٔ مصحوب ایلچی باشد در آنوقت از حضور میگذرانند اما هر قدر هدایا نفیس و قیمتی باشد
وضع پادشاهی اینگونه اقتضا مے کند که علے الظاهر اظهار فرح و بشاشت یا تعجب نکنند بلکه به
بے اعتنائی در هدایا نظر نمایند نگارندهٔ حروف در سفر ثانی هزار و هشتصد و ده عیسوی که با یران مراجعت

کردیک گاری دو اسپہ کہ طرز مرغوب ساختہ بودند پیشکش کردم خیلے اظہار بہجت کرد چنانچہ سبق ذکر یافت در ایران گاری سواری یا بارے ہیچ وجہ نیست پادشاہ ہمیشہ اسوار اسپ میشود مگر در بعضے اوقات نیز بر فیل بے نشیند در اوقات بیماری اگر مجبور بحرکت شود در تخت روان مے نشیند و آن را ابد و قاطر مے بندند در اسفار زنان را در کجاوہ مے نشانند و کجاوہ را بر شتر مے بندند خیمہ و خرگاہ سلطنت بس عالی و محتشم است و چون سراپردہ برپا کنند تجیرے باطراف آن کشند کہ مثل دیوار بلند یست و شامل طرف اندرون و دیوانخانہ ہر دو است در اسفار نیز بر ہمان نہج کہ در پایہ تخت مراعات آداب و رسوم مے شود در سفرہائیکہ تادیب و تنبیہ سرکشان یا جنگے و محاربے مطمح نظر است زن کمتر ہمراہ میبرند این قاعدہ ایست کہ نادر شاہ گذاشت و خود نیز آن را معمول داشت در بعضے از کتب مسطور است کہ حکم داد تا امرایش از یکزن ہمراہ برندارند و خود نیز علاوہ بر دو زن ہرگز در اسفار ہمراہ نداشت طرز لباس پادشاہ مثل سلاطین صفویہ ملوکانہ و فاخر است لکن وضع و ہیئت تغییر یافتہ است درین اوقات عموم اہالئے ایران ریش بلند دارند و بعوض عمامہ کلاہ بر سر میگذارند از ینہمہ بالا جامہا بر بدن مے چسپد لکن نیمۂ زیرین شان خیلے کشادہ است در باب نظم و رعایت اصطبل وقت تمام مے شود یکے از امرا مواظب امور اصطبل است کہ او را امیر آخور گویند کرہ ہائے خوب از ہر طرف مملکت بجہتہ پادشاہ میفرستند و او ہر کدام بہ پسند برائے سوارئے خود انتخاب مے کند ساخت و ستام اسپ سواری پادشاہ بجواہر و طلا و نقرہ مرصع است و در اثنائے سفر اسپان بسیار نیز ہمہ با زین و یراق مرصع پیشاپیش وے جنیبت میکشند ہر یک از امرا نیز در سفر یک یا دو یا بیشتر جنیبت میکشند کہ فی الحقیقۃ علامت از یاد شان است و ہمچنین سمت نگارش یافت کہ اصطبل پادشاہی بست است عید نوروز کہ روز وصول شمس بنقطہ تقاطع ربیعی ست چنانکہ مذکور گشت تا

هنوز بسیاق ایام قدیم در اهالئ ایران جاری است بدینوجه که آن روز را روز جلوس خلافت علی
دانند افسانهاے بسیار در باب این روز گفته شده است گبرانے که سابقاً سکنه ایران بودند حساب سال
را بقاعدهٔ دورهٔ شمسی میکردند سال قمری در ایشان رسم نبود سال ایشان به دوازده قسمت
میشد هر یک قسمت را ماه مے گفتند و از براے هر ماه و هر روز از هر ماه نامے داشتند و این نامها را از نام
فرشتگانے گرفته بودند که موکل هر ماه و هر روز مے دانستند و گویند که عادت
سلاطین قدیم ایران آن بود که هر روز لباس مخصوصے میپوشیدند چنانچه اسم هر نوروز
هرمز و لباس مخصوص بآن قرمز زربفت بود و دلایل عدیده گفته شده است بجهت اینکه چرا
این روز بجهت عید اختیار شده است یکے از مصنفین گوید که خدا درین روز شروع بایجاد
عالم کرده سیارگان را بحرکت انداخت دیگرے گوید که جمشید چون بناے اصطخر را تمام
کرد درین روز دران داخل شده حکم کرد تا آنرا عید کنند بالجمله افسانهاے دیگر نیز درین باب
بسیار گفته اند لکن حقیقت این است که ابتداے ربیع است و انتهاے شتا و موسم شادی و
نشاط طبیعت رسم در ایران اینست که بجهت اجراے مراسم نوروز پادشاه از شهر بیرون میرود
و از وزرا و اعیان و امرا و سپاه نیز هر قدر حضور دارند ملتزم رکاب میشوند سراپردهٔ پادشاهی را
در فضاے وسیعے برپاے مے کنند و تخت پادشاه را در آن مے نهند در اول تحویل پیشکشهاے
حکام بلاد و مالیات ولایات را مے گذرانند و تا چند روز بعیش و عشرت میگذرانند از جملهٔ اسباب
نشاط این ایام اسب دوانی است و اسبان پادشاه غالباً بر سایر اسبان غالب
مے آیند و پادشاه چابک سواران را بانعام و احسان شاهانه مفتخر و مشکور میسازد در ایران همیشه
اسپ دوانی را لایق پادشاه دانند و هر ساله بحکم پادشاه اسباب آن فراهم آید نه فقط در پاے
تخت بلکه در همه شهرهاے معتبر تعین مسافت بحسب عمر اسبان است لکن بسیار کم است که از هفت

میل کمتر یا از بیست و یک میل زیاده تر باشد مقصود ازین دواندن چندان این نیست که سرعت اسب رابدانند بلکه مقصود شناختن قوت اسب است که داشته شود که در ضرورت کدام اسب میتواند بسرعت مبلغی راه طے کند مادیان راهرگز نمیدوانند و در حوایج لشکری نیز بکار نے برند مگر اعرابیکه در مملکت سکونت دارند- القصه پادشاه جمیع امراے درخانه را به تشریفات شاهانه و خلاع ملوکانه علے حسب درجاتهم مباهی و مفتخر میسازد و هر یک از امرا نیز خدمتگاران خود را علے حسب مراتبهم بجایزه و انعام خورسند و خوشنود میگردانند در جمیع اطراف مملکت این عید را مے گیرند غالباً تا یک هفته طول مے کشد امّا اصل روز اوّل است درین روز جمیع طبقات ناس لباس نو میپوشند و باهمدیگر معانقه و مصافحه مے کنند و در خانها شیرینی میدهند و احتمال دارد که در هیچ ملکے شیرینی بیش از ایران صرف نمیشود و از بهترین حلویات شان یکے گز انگبین است که از درخت گز گرفته با قدرے شکر و آرد مخلوط کرده استعمال مے کنند شنیده شد که طریقهٔ اخذ آن اینست که جانورے از قبیل خراطین یا کرم کوچک مثل رشته سفید بر برگهاے درخت مے نشیند و چون آنرا بر میدارند بیا مے افتد یا میرود و چیزے بر جاے آن مثل کتیرا یا صمغ میماند همان شهد است چهل روز در ایام تابستان جمع مے شوند و هر سه روز یکدفعه آنها را پاک مے کنند باز بکثرت جمع میشود گز انگبین بیشتر در عراق یافت میشود یکے از مخصوصات سلاطین ایران اینست که همیشه باید یکدسته مغنی و مطرب داشته باشد و در اعیاد و ایامیکه در لشکر مے باشند لواۓ مخصوص بر پا کنند در جلد اول ازینکتاب مرقوم شد که در قدیم الایام یکے از علماے معروف درفش کاویانی بود بعد از اسلام علمهاے مختلف بکار آوردند که بر پرچم هر یک علامتے ثبت مے کردند اشارت بکارهاے رسولؐ و

اعقاب او او از آنجمله است تصویر ذوالفقار علی لکن با وجود تعلق ایرانیان بایںصورت سلاطین
ایران هم از قرنهاے بسیار صورت شیر و خورشید را از مخصوصات خود شمرده اند
سبب این درست معلوم نیست لکن دلیل هست براینکه نباید این رسم خیلے قدیم باشد اینصورت
در سکه یکے از سلاطین سلاجقه قونیه دیده شده است چون ہلاکو این سلسله را تمام کرد احتمال
دارد که خود یا اعقاب و انسال او این نقش را بعلامت اینفتح اختیار کرده و از ان بعد یکے
از شاهنهاے معروف ایران شده باشد یکے از افاضل احباب مولف که مبلغے از سکه هاے
سلاطین شرق داشت و بایںواسطه سبب حدس مزبور شده اعتقادش اینست که اول کسیکه
نشان شیر و خورشید را اختیار کرد غیاث الدین کیخسرو بن کیقباد بود که بسنه ششصد وسی وچہار
هجری معادل با هزار و دویست وسی وشش عیسوی بر تخت جلوس و در ششصد وچہل و دو
هجری وفات یافت و میگوید که این نشان یا اشارت بوقت طالع خود یا زن اوست که یکے
از زوانی او گل گرجستان بود و بالجمله اینصورت را بر در سراهاے سلطنت نقش میکنند بر در سراے
شاه عباس بزرگ در اشرف مازندران این نقش دیده شده است و همچنین بعلاوهٔ
اینکه علامت علم است نشان افتخار است که بر طلا و نقره بسرداران و صاحب منصبانیکه
در محاربه با اعداے مملکت از امثال و اقران امتیازے حاصل کرده اند از جانب پادشاه
عنایت میشود درین اوقات جمیع افواج پیاده ایران علمے باین نشان دارند و در
وقت دادن این علم بیکے از افواج برسوم مخصوص سید هند و یکے از ملاهاے ملت
آمده در آنوقت دعاے فتح و فیروزی میخواند و نشان افتخار منقش باین نقش درین
اواخر بچند نفر از سفراے فرنگستان است که با دولت ایران در مقام مضافات بوده اند داده
شده است و همچنین بصاحب منصبان و سرباز انیکه در جنگ روس مردانگی بظهور رسانیده

بودند ازسدهٔ سلطنت عنایت شد شاهزادگان و امرا و وزرا و اعیان و صاحب منصبان
ملکی در غالب عادات و رسوم تقلید پادشاه میکنند تعظیمات و تکریماتے که بپادشاه
مے کنند از زیردستان خود همان توقع دارند هر کس را در مقام خود میتوان گفت دربار کوچکے
دارد که وضع آن تقریباً بر همان نهج در خانهٔ پادشاهی است و همان القاب صاحب منصبان
شاهی بعینه با خدام است چنانچه هر یک از امرا حرم دارند و میرزا و محلهٔ دیوان و خلوت و
میر آخور و بعضے اوقات شاعر و مسخره هم و جمیع رسوم و قواعد خانهٔ ایشان بهمان نوع است که در خانهٔ
سلطنت است و چون بے ثباتئ جاه و منصب برین طبقه معلوم است همیشه هم در جمع و هم
در خرج اصرار و اسراف دارند مقصود کلی زن و اسب و سلاح و لباس است عمارت ایشان غالب
در باغ موضوع و فواره هاے آب همیشه در اطراف آن در کار است فرشهاے نفیس گوناگون
مے گسترانند و یکے از اسباب خوشی شان حقهٔ قهوه و قلیان و ضیافت احباست وزرا و امرا غالب
این است که غذاے معمول روزمره را با جمعیت میخورند غذاے بسیار و بعضے اوقات ملوکانه
بر سفره مے گذارند و اشخاص مختلف از هر قبیل بران نشینند محرر اوراق شبے با وزیر صرف
طعام کرد بران سفره امراے بزرگ و میرزا هاے متشخص و کتاب و تجار و شعرا و منجمین همه نشسته بودند
وقتے دیگر یکے از صاحب منصبان سفارت انگریز با حاجی محمد حسین خان که حال وزیر است
در خیمه نشسته بود که شخص دهقانی سه عدد شانه بجهت فروش آورد حاجی آنها را دیده
میخواست که بند و بست قیمت کند که نهار آوردند معامله را موقوف داشته بنوع مهربانی
دهقان را حکم داد تا بر همان سفره نشسته با وے غذا خورد در تربیت فرزندان امرا غالباً
مثل تربیت شاهزادگان است هم از اول ایشان را آداب و رسوم ظاهر
مے آموزند باقصی الغایت مودب و متواضع اند و در مجلس انس صحبت شان

شیرین و فرح انگیز و مشحون بر امثال و اشعار و نوادر و حکایاتست امراے قبایل را
میتوان گفت که میراث خوار امارتند چنانکه مذکور شد پادشاه میتواند که خط مستقیم وراثت را
تغیر بدهد مثل اینکه عم را بجاے برادر زاده نشاند یا برادر کوچک را منصب برادر بزرگ دہد
امّا در حال سردار قبیله باید از همان خانواده باشد لقب خانی نیز از لوازم این منصب است
این طبقه خیلے متعلق به نسبت خود اند و همچنین طرف مادر نیز خیلے ملاحظه میشود و طرز و طور و سیاق
معاشرت اینطایفه با استثناے قلیلے غالباً مشوب به تجبّر و تمرّ است و بیشتر اوقات شان بشکار
و سواری مے گذرد و وزرا و مستوفیان را غالب لقب میرزا میدهند اصل کلمه مخفف
امیر زاده است لکن در این اوقات چون قبل از اسم درآید
بر شاهزادگی میکند امّا کلیه اینست که هر کس را که بنوشتن و خواندن بقدر کفایت آشنا باشد
میتوان میرزا گفت سواین قسم آدم در جمیع طبقات یافت میشود چنانچه هر صاحب منصب
لشکر و هر ضابط محلّے هم یک میرزا دارد وضع امتیاز شان اینست که قلمدان و لوله کاغذے
بر کمر میزنند و هر قدر متموّل باشند علی الظاهر مثل امراے قبایل چندان اظهار تجمّل نمیکنند بعضے
اوقات لقب خانی از پادشاه مییابند اهالیٔ ایران اگرچه به ملاهائیکه فی الحقیقه لیاقت و شایستگیٔ
این معنی دارند اعتنا و احترام زیاد مے کنند امّا بعموم این سلسله توجهے ندارند احترامیکه بمجتهدین
دارند سبق ذکر یافت از مقتدرترین تا ضعیف ترین سلاطین این ملک همیشه با اینطایفه در
اعزاز و اکرام بوده اند مرویست که در عهد شاه عباس بزرگ شخصے بملا احمد اردبیلی تظلم برد که
شاه عباس خواهرش را بزور گرفته است مقدس اردبیلی علے الفور رقعه نوشته بدست مرد داد
او بشاه عباس برد شاه عباس فے الحال حکم کرد تا خواهرش را دادند و چون رقعه با این
عبارت نوشته بود که برادر من عباس خواهر حامل رقعه را بوے باز ده شاه عباس

رقعہ رابامرا نمودہ گفت بعد از فوت من این کاغذرا درکفن من گذارید کہ در روز محشر برادرئے
ملا احمد بش از جمیع کارہا بکار من خواہد آمد وہمچنین در نزد سفاک ترین سلاطین نیز محترم
بودہ اند آقا محمد خان در وقتیکہ ہیچکس را یارائے نزدیکئے وے نبود علما در حضرت اوراہ
داشتند و بتوسط ایشان بعضے اوقات در نزد وے مقبول بود فتحعلی شاہ بیشتر رعایت
این طائفہ میکند و تا ماداکہ این سلسلہ دخل وتصرف در امور ملکی نمیکنند وباسباب ظاہرے اعتنائی
دارند احتمال کلّی است کہ بنیاد عزت واحترام شان تزلزل نیابد۔ واز دیگر طبقات نیز جمعے کثیر بتحصیل
فضایل مے پردازند و در فنون علوم درجۂ علیا مے یابند لکن بدرجۂ ملائی درنیایند بعضے از ایشان
جمیع عمر در تحصیل علوم صرف کنند وبسیارے از مردم بزرگ اینطایفہ تتبع علوم ادبیہ کردہ باشعار
واخبار میل کنند این طبقہ احترام غریب دارند مورخے یا منجمے یا شاعرے کہ اندک معروف
شدہ باشد در ہر مجلسے راہ دارد و در مجمع اکرام بلا کرانشاہزادگان وامرا مایل بتربیت مردم باد راکاند نہ فقط بجہت
فضیلت مظنون بلکہ مصاحبت شان راغنیمت میدانند زیراکہ در حین صحبت بانشاء اخبار وانشاء
اشعار ہم تفریح میکنند وہم تعلیم میدہند بعضے نیز بتکلف درین لباس جلوہ گرند ایشان نیز
غالباً مردمے مہذب وخوش مقالہ اند استحضار جزئی از نجوم کفایت است بجہت آنکہ شخصے
ایرانی مدعی شود مثلاً ہمین کہ کسے بتواند ارتفاع آفتاب را از اسطرلاب معلوم کند ونام
سیارگان را با بیوت وہبوط وصعود شان بداند وقدرے ہم از اصطلاح باخبر باشد وتقویمہائے
کہ ہر سالہ نوشتہ میشود بفہمد خود را مستحق رجوع مردم میداند ودر ایران نیز مردیکہ وسعتے دارند
کارے بدون رجوع بستارگان نمے کنند در اختیار امرے یا شروع سفرے یا پوشیدن
لباس نو باید ساعت دیدہ ورائے منجم پرسیدہ شود بعضے اوقات اگر کسے بخواہد سفر کند وہنوز
اسباب سفر فراہم نیامدہ باشد لکن ساعت خوب باشد از خانہ خود نقل مکان بجائے دیگر میکند

واحتمال دارد تا فراہم آمدن اسباب برحمت میگذراند وہمین قدر خوش است کہ بساعت سعد حرکت کردہ است یکے از صاحبان انگریز کہ واقعہ را برای العین مشاہدہ کردہ است حکایت مے کند کہ در چند سال قبل سفیرے از جانب دولت ایران عازم ہندوستان بود منجمے کہ ہمراہ او بود باوے گفت کہ در فلان ساعت مقارنہ سعود کواکب است و بجہت حرکت بسیار خوبست اگر این فرصت از دست برود تا چند ماہ دیگر ممکن نخواہد بود ایلچی عزم کرد کہ در ساعت موعود حرکت کند لکن چون در ابوشہر بود دران ساعت کشتی حرکت نمے کرد قرار برین شد کہ از منزل بیرون آمدہ در دہے کہ در پنج میل مسافت بود درچادر بماند تا اسباب سفر مہیا شود لکن منجم بعد از ملاحظہ نظرات فلکی یافت کہ ایلچی بیچارہ نہ از در خانہ خود بیرون میتوان رفت نہ از دروازۂ شہر زیراکہ سکزیلدوز دران سمت و مقابلہ این کواکب خطرناک بود فکرے کہ بجہت رفع اینغایلہ شد این بود کہ دیوارے از سمت دیگر خانہ شگافتند لکن این دیوار خانۂ ہمسایہ بود قصہ کوتاہ پنج شش دیوار ہاے خانہاے مردم شگافتہ و شکستہ شد تا ایلچی و متابعانش بیرون رفتہ بکوچہ رسیدند و از آنجا بکنارہ دریا رفتہ کہ بلکہ کشتی کوچکے گرفتہ تقریباً یک فرسخ از روے آب بروند کہ پشت شان بسکزیلدوز باشد اما دریا دران وقت اضطراب داشت ہراس خطر حقیقی بر خطر خیالی غالب آمدہ فسخ عزیمت و قصد ہزیمت کردند عاقبت حل این مشکل را درین دانستند کہ از حاکم خواہش کنند کہ دیوار قلعہ را بیندازند تا سفارتے با این حشمت و سفیرے با این عظمت در معرض مخاطرہ نیاید حاکم نیز مصلحت را در مطاوعت دیدہ دیوار قلعہ را شگافتند و ایلچی بایارانش در منزل شتافتند در عرض راہ ہمہ جا منجم با ایلچی عنان بر عنان میرفت تا متوجہ باشد کہ سر کشش بر یک جہت توجہ داشتہ باشد این عمل نہ تنہا موجب اطمینان خاطر خود او بلکہ موجب تحسین و تصدیق اولیاے دولت و

اعتماد ارکان سفارت بود زیراکه چنانچه ذکر شد جمیع اہالئ این ملک از عالی تا ادانی بانفن شعبده آمیز اعتقاد دارند لکن بسیارے از منجمین خود اعتقاد بآنچه میگویند ندارند بلکه این ہنر را مایۂ تحصیل معاش کرده اند طبقۂ شعرا از منجمین بیشتر تملق میگویند و کمتر متمتع میبرند معدودے ازین طایفه از بخت و اقبال نصیبے دارند و بیشتر شان مثل شعراے سایر بلاد عالم بفقر و فاقه مے گذرانند و بسبب کثرتیکه دارند محال است که طورے دیگر باشند ہرکس که اندک نوشت و خوانی میداند اگر تنبلی را بر زحمت ترجیح دہد میتواند نام شاعر بر خود گذارد ہرکس ہم که تواند یکدو قافیه با ہم ردیف کند البته بسبب ہمین مطلب احترامے بیش از انچه وضع وے اقتضا مے کند مے یابد بعضے از شعرا مداح پادشاه و امرا ہستند و بدین سبب در تحت حمایت ایشان روزگارے برفاه مے گذرانند سہولت طریق تحصیل و وضع مدارس در ایران سبب شده است که لشکرے از طلاب پیدا شده اند که عمر بے فائده شان را در تنبلی و بیکاری و فقر و فاقه مے گذرانند اصفہان بخصوص ازین قبیل شعرا بسیار دارد و غالب بسبب طلاب اصفہان و شیراز است که اطراف ایران از گدا موج میزند در کمین نشسته اند که ہرکس را که ظاہر حالش دلالت بر وسعت کند بیابند و دامے بگسترانند اگرچه از اہل بلد ایشان نباشد و زبان نداند و اگر ہم شخص خود اقرار کند که از زبان بیخبر است و از شعر و شاعر بیزار بجائے نخواہد رسید چنانچه در سفر اوّل که محرر اوراق بایران رفت شاعرے از شیراز پنجاه میل مسافت بریده باستقبال آمده قصیدۂ بر کاغذ زرین نوشته حاضر کرد بجہت رفع دردسر باو گفتم که من فارسی نمیدانم و ذوق اینگونه اشعار ندارم حریف گفت پس من حکایتے بگویم تا صاحب بداند که در انجاح مقصود من ہیچ فہمیدن شعر ضرور نیست در ایام استیلاے افاغنه بر ایران یکے از امراے این طایفه در شیراز

حاکم بود شاعرے قصیدۂ در مدح او گفته راه دار الحکومت پیش گرفت در عرض راه با یکے از دوستان ملاقات کرده پرسید بکجا میروی شاعر صورت حال باز گفت رفیق گفت اے برادر مگر دیوانہ شدۂ این مرد یک کلمہ شعر ترا نمے فہمد از چنین کسے چہ توقع داری گفت راست است لکن معیشت بر من تنگ است و راه دیگر نمیدانم این گفته راه خود گرفت و نزد حاکم رفت و کاغذے کہ قصیده بران ثبت بود در دست گرفت امیر افغان را نگاه بروے افتاد پرسید این کیست و این کاغذ در دستش چیست شاعر گفت مردے شاعر پیشہ ام و این کاغذ شعر است امیر پرسید کہ این شعر چہ فایده دارد بیچاره تعظیمے کرد و گفت فایده شعر اینست کہ نام چو تو بزرگے را ابد الآباد در صفحۂ روزگار ثبت میکند حاکم گفت بخوان بہ بینیم شاعر شروع بخواندن قصیده کرد ہنوز شعر دوم را نخوانده بود کہ گفت بس است ہمہ را فہمیدم و بعد بخادم خود اشارت کرد و گفت قدرے پول باین بیچاره بدہید کہ پول میخواہد شاعر صلہ خود را گرفتہ مسرور و مشکور مراجعت کرد بر در خانۂ حاکم دوست او باو ملاقی شده صورت واقعہ را استفسار نمود گفت ہیچ کس را در ہمہ عمر خود نیافتم کہ مقصود شاعر را باین زودی بفہمد گفتن این حکایت سبب شد کہ چیزے باو دادند بعد ازان چند دفعہ دیگر حملہ کرد لکن فتوحے بر حملاتش مترتب نشد چون صنعت چاپ در ایران نیست فقط خط خوب از کمالات شمرده میشود خوشنویسان را قریب پایۂ ادبا رعایت میکنند شغل شان استنساخ کتب است و بعضے ازین طبقہ بدرجہ ترقی کرده کہ مبالغ گزاف در بہاے خطوط ایشان داده میشود تجار ایران ہمہ خواندن و نوشتن میدانند بعضے شان صاحب فضیلت اند و بسبب ربط شان با اکثر بلاد تعصب شان کمتر و دانش شان بیشتر است در آداب معاشرت اگرچہ بپایۂ امراے بزرگ نمیرسند لکن از سائر طبقات ناس اگر بہتر نباشند کمتر نیستند امرا و اعیان مملکت غالباً طالب آشنائی و صحبت تجار معروف‌اند ولے تجار حتی الامکان از مراودت

با اصحاب ملک و دولت احتراز و اجتناب دارند زیراکہ بلا استثنا جمیع کسانیکہ ازین سلسلہ راہ مداخل راگذاشتہ طریق اماثل پیمودند سرمایۂ خود را عرضۂ زوال و بوار ساختند قاعدۂ تجار ایران این است کہ مکاتیب تجارتی را بخط رقوم مینویسند و ہرکس رقمے مخصوص دارد و سبب این است کہ در ملکے کہ چاپارخانہ معین و منظم ندارد لابد باید کاغذ ہاشانرا بتوسط کارگذاران ملکی بفرستند و باندک رشوتے میشود کہ کاغذ شان بدست کسانے کہ نباید بیفتد و از اعظم مہاتست کہ از وقایع ملکی سائر بلاد مستحضر باشند بنابرین نمیتوانند مطالب خود را بنوعے واضح بنویسند و چون اعتماد خطوط و فرد حساب تجار ہمہ بستہ بمہر تاجراست بعلّت اینکہ خط را غالب دیگرے مینویسند ازین سبب بمہر خیلے اعتنا ہست و پیشۂ حکاک مہر کن حرفتے معتمد و خطرناک است حکاک باید ہر مہرے کہ نقش میکند ثبت آنرا بردارد زیراکہ اگر مہرے کہ بکسے فروختہ است گم شود یا بدزوند از و دیگر مہرے بعینہ در دست دیگرے بروز کند جانش بہدر خواہد رفت و باید ہر مہرے کہ نقش میکند تاریخ آنرا نیز ثبت کند و شخصے کہ مہرش گم شدہ است باید مردم معتبر را بر وقوع این قضیہ شاہد بگیرد و بتجاریکہ در اطراف بلاد سرکار دارد و ہمچنین گماشتگان و مضاربہ کارکنان خود بنویسد کہ از تاریخ فقدان مہر ہر کاغذ و فرد حساب کہ بآن مہر بیابند مجرے ندارند در ادانی ناس مردم ایران اختلاف عادات کمتر دیدہ میشود و قلیل اختلافے نیز کہ ہست بسبب اختلاف حرفتہا و قلت بصیرت باموز زندگی است تقریباً جمیع سوقہ و بسیارے از کسبہ کمی تربیت شدہ اند در ہر شہر و قریہ مکتب خانہا ہست ہر طفل را کہ بمکتب میفرستند اوّل حروف تہجی بادمے آموزند بعد ازان قرآن عربی کہ یک کلمۂ آن را نمے فہمد بعد ازان بعضے حکایات فارسی باو درس میگویند و قدرے ہم مشق خط میکنند ختم تربیت باینجا میشود و اگر خود میل بہ تحصیل نکند یا وضعش مقتضی آن نباشد ہرچہ خواندہ ہست زود فراموش

میکنند امّا ہمین قدر ہم اگرچہ خیلے بنظر کم مے آید باز تفاوتے در احوال کسانیکہ این قدر
تربیت شدہ اند بالنسبتہ بدیگران کہ باینقدر نیز تربیت نشدہ اند پیدا میکنند کلیّۃً اہالئے ایران اہل
بمعاشرت و صحبت اند غالباً سفرہ خوب دارند زیراکہ بسبب ارزانی آذوقہ و فراوانی میوہ فقرائے
ناس ہم میتوانند خوب زندگی کنند بنابر حکم مذہب گوشت خوک نمیخورند شراب نیز بہمین جہت حرام
است لکن بسیارے باین حکم اعتنا ندارند و چون بقول خود شان گناہ یک پیالہ و یک قرابہ
یکسان است در شرب افراط میکنند و چنان لذّتے در سکر میدانند کہ اگر علی الاتصال عیسویان
را نمیدیدند بہیچ وجہ نے شد باین طایفہ حالی کرد کہ ہمہ عیسوی شراب خوار نیست وقتے بایکے
ازین مذہب حرف میزدند غالب میگویند شما خوبید چون در مذہب شما منعے نیست لہذا نہ شرم
میکنید نہ رسوائی وارید یکے از صاحب منصبان انگریز کہ از اہل کشتی بود در بوشہر سوار اسپے بود
واسب و ماغے واشت بازی میکرد و چون شخص مزبور نے توانست درست خود را ضبط کند
در ہر حرکت اسب حرکت مضحکی میکرد کہ سبب خندہ تماشاچیان میشد روز دیگر یکے از اہالئے آنجا
کہ بجہت کشتی میوہ و سبزی آلات مے آورد بصاحب منصب مزبور گفت من ترا از ننگ بیرون
آوردم و مردمیکہ دیروز ترا میخندیدند ہمہ اعتقاد شان برگشت و میدانند کہ تو بد سوارے نیستی صاحب
ازوے پرسید چہ طور بند و بست این معنی کردی آن شخص گفت گفتم این صاحب مثل ہمہ انگریزہا سوار
خوبے است امّا خیلے مست بود و ازین جہت خود را نمیتوانست براسب نگاہ دارد بالجملہ اگر کسے
بخواہد بایشان بفہماند کہ در مذہب ما افراط شرب باعث سقوط اعتبار شخص است و اگر کسے
بقدرے استعمال کند کہ از کار بیفتد گناہ عظیم است باور نمیکنند اہالئے ایران زیر پیراہن
چیزے نمے پوشند و در ادانی ناس ہمین کہ یکدفعہ جامہ پوشیدند غالب این است کہ بیرون
نمے آرند تا از کار بیفتد باین عادات ہیچ چیز سبب صحت این مردم نیست مگر غسل ہائے کہ

در شریعت شان واجب است و حمامهاے پے در پے کہ در ہر شہر و قریہ یافت میشود بعضے از حمامها ملوکانہ است ہمیشہ نظیف نگاہ میدارند ہر چند روز آب تازہ مے اندازند علاوہ بر فایدۂ صحت بدن باعث نشاط خاطر و رفع خستگیهاے زیاد ہست و ہر فعلہ کہ یکدو پول بدہد داخل شدہ لذتے میبرد و فایدۂ کلی مییابد وضع تفریح و تفرج ایران مذکور شد ادانی ناس درین باب با اعالی شرکت دارند چراغان و آتشبازی و کشتی گیری و شعبدہ بازی و مسخرگی و خیمہ شب بازی و مطرب و سازندہ و مغنی و نوازندہ و پسران رقاص مفرح قلوب جمیع مردم اند و سوارئے اسب و زیارت احباب و گشت و باغ و گلزار جمعیت کردن در خانهاے خود یا در سایۂ درختے و شعرے یا افسانہ شنیدن در اوقات بیکاری اسباب اشتغال ایشانست دختران رقاص وقتے در ایران بسیار و تا اوایل سلطنت سلسلۂ قاجاریہ جزء مجالس و محافل عیش و عشرت بودند لکن درین اوقات در پاے تخت سلطنت منع است و دیدہ نمیشود مگر در بلاد دور دست مثل کردستان و بعضے از اطراف خراسان چون ملاحظۂ احوال و طبائع ملتی شود ہیچ مطلبے اہم از قوانین و رسومیکہ متعلق بہ مخالطت و مزاوجت طرفین بنی نوع است نیست شاید صلاح و رشاد ملت و ترقی آن کلیۃً پیش از ہر چیز بستہ باین معنی است بسیارے از ملل کہ زنهاے شان بے پردہ میگردند ہنوز بحالت جہالت و بے تربیتی باقی ہستند لکن ہیچ جا نیست کہ عادت زنان در خانہ محبوس و از فواید تربیت محروم داشتن شیوع داشتہ و مردم بقدر معتدبہ ترقی کردہ باشند رسوخ زن اگر چنانچہ باید بازنان سلوک شود در مزاج مرد نہ فقط سبب تعدیل حرکات ناہنجار و تزکیہ حالات خشم و غضب است بلکہ محرک غیرت و جوانمردی و مشوق اعمال بزرگ است زنیکہ خوب تربیت شدہ باشد بندرت بخوبی صورت و اعتدال اندام میل میکند غالب خریدار شجاعت و ہنر و صلاح و مزیت ذاتی است و در معرض التفات

وتحسین این گونه اناث برآمدن از بهترین و بزرگترین اسباب صدور کارهاے بزرگ و اعمال نیک
است سابقاً مذکور شد که در شریعت حضرت محمد صلے اللہ علیہ و آله مرد را بر زن تفضیل داده اند بنابرین
مسلمین را میتوان گفت که از معنۓ مذکور بیخبر اند در ایران اواسط و ادانی ناس را بر زن اعتبار بیش
است زیراکه ممد خانه داری میدانند امّا در طبقات اعالی و اعاظم در خلاف این میدانند که زن
بجهت اطفاے حرارت خواهش نفسانئ ایشان خلق شده است در حقیقت نمیتوان گفت زنان را
درین مردم چه مقام است مگر اینکه هر نوع که شوهران ایشان را پدارند بلے احتمال دارد که زنے
بجهت فرط ذکاوت یا غلبۂ حسن و جمال رسوخے در خاطر ظالم خانگی پیدا کند یا اینکه بجهت شرافت
نسب و بیم شوهر از اقارب وے رعایت خاطرے و احترامے داشته باشد اسباب دیگر هم هست
که در بعضے موارد مخصوصه سبب رعایت و اکرام میشود مثل عادت یا محبت و اطاعت فرزندی
مادر را بیرون از دیوار حرم نیز مایۂ احترام شود امّا اینگونه نوادر اگرچه در بعضے موارد سبب
بروز زنهاے با عقل و شعور میشود در کلیه امور اثرے ندارد اهالئ ایران نیز مثل سائر
اهالئ اسلام حدے از براے زن بردن قابل نیستند در شرع بیش از چهار زن نمیتوانند عقد
کرد لکن چنین میدانند که هر کس با قتضاے معیشت هر قدر بخواهد میتواند زن نگاه دارد علماے
ملت باید بجهت حفظ ظاهر کمتر دامن شان آلوده بشهوات شود از عبارتیکه شریف الدین مؤلف
تاریخ کردستان در حق یکے از ملاهاے مشهور مینویسد میتوان فهمید که این سلسله چه قسم سلوک
میکنند بعد از مدح زیاد میگوید که پاکدامنئ این مرد صالح چنان فوق العادة بود که بتحقیق پیوسته
است که در جمیع عمر بجز چهار زن حلال خود با زن دیگر معاشرت نکرد طریقۂ زن گرفتن در
ایران از حد محارم گذشته بر سه قسم است نکاح و متعه و ملک یمین اجراے نکاح بقوانین،
مخصوصه است از طرف دختر پدر و مادر ولی وکیل اند و دختر را نامزد میکنند امّا دختر میتواند

که در حضور قاضی یا ملّا قبول نکند و بدون رضاے و عقد جاری نمیشود لکن این بندرت
اتفاق مے افتد بعلت اینکه طرفین هرگز همدیگر را ندیده اند و اخبار خوب از محسنات یکدیگر
شنیده اند بعضے حقوق دیگر نیز در شرع بجهت زن هست لکن دختر یکه اوّل در خانهٔ پدر و مادر
و بعد ازان در خانهٔ شوهرش حبس بوده است و با وگفته اند که بلند بردن نام شوهر گناه است
این قسم حقوق بیفایده براے او ثمرے نخواهد بخشید عقد باید در حضور دو شاهد یا بیشتر جاری شود
قباله را یکے از ملا یاے شرع که حضور دارد مینویسد بعد از ثبت اسماء طرفین و شهود بزن تسلیم و
زن آن را باحتیاط تمام نگاه میدارد زیرا که بآن قباله میتواند در صورت فوت شوهر یا وقوع طلاق
ادعاے صداق کند عروسی در ایران مانند سایر بلاد شرقیه خرج خیلے دارد بسیار شده است که
اندوختهٔ عمرے را در یکروز تلف کرده بدعوے همسری خود را از پا در آورند امّا در باب ملک
یمین شخص میتواند هرچه بخواهد کنیز بخرد و بهر نوع که در خانه عوے زندگی کند تفاوتے بحال شان
نمیکند باین معنی که همخوره همخوابه و حامل لگن و آفتابه هر دو یکسانند اگر وقتے بخواهد میتواند فروخت
امّا اینصورت بندرت اتفاق مے افتد بعلت این که غیرت مردئے شان اقتضا نمیکند که زنے
را که سر ببالینش نهاده اند پایش را بدست دیگرے دهند نکاح کرایه که آنرا متعه گویند مخصوص
مردم ایرانست منقول است که این رسم در اوایل ظهور اسلام در عرب شایع بود و پیغمبر نیز
آنرا منع ننمود امّا عمر آنرا نوعے از فواحش دانسته موقوف کرد بناء علیه عثمانی و سایر اهالے
سنّت ازین کار اکراه دارند و مرتکب نمیشوند طریقه این است که طرفین قبول میکنند که تا
مدّتے معیّن باهم باشند و اختلاف مدّت از چند روز گرفته نود و نه سال میرود کاغذے
درین باب بمهر قاضی و ملّا و شهود نوشته میشود و مبلغ کرایه بی بی نیز در آن ذکر مے یابد
مرد میتواند که هر وقت بخواهد از کرده نکول کند یعنی مدّت باقی را بزن به بخشد و زن را

رہا کند امّا ہمین کہ صیغہ جاری شد زن مستحق مبلغ معیّن است اعم ازینکہ دو ساعت یا بیشتر
مانده باشد و اگر طرفین باز بخواہد بعد از انقضاے وعده تجدید معاملت میکنند این قسم رواج
بجز مبلغ معیّن کہ بجہت کرایۂ زن مقرر شده ہست حقے ویگر ثابت نمیکند و عادتاً این
بندوبست درمیان اشخاصے میشود کہ تفاوت کلّی درہمہ باب دارند کلیہ زن از خانوادۂ
خیلے پست تر ہست و اعتبار زوجیت ندارد درحقیقت اسمے کہ میتوان براو گذاشت این ہست
کہ بگوئیم قحبۂ شرعی است- در ایران مرد ہر وقت بخواہد میتواند زنش را طلاق بدہد امّا چون مخارج
دارد و طعن و ملامت نیز بران مترتب میشود طلاق کم اتفاق مے افتد بلکہ میتوان گفت کہ
ہیچ اتفاق نمے افتد مگر در ادانی ناس ازان رو کہ مردم معتبر ننگ میدانند کہ زن خود
را در بغل دیگرے بفرستند در طلاق مابین سنّی و شیعہ جزئی اختلاف است و ہرگز زنا واقع
نمیشود زیرا کہ زنا را حد شرعی ہست اگر ثابت شود حکم شرع جاری خواہد شد غالب
شکایت مرد از بدخوئی یا بے مبالاتئ زن و شکایت زن از ظلم یا اہمال مرد ہست اگر مرد
بخواہد زنرا طلاق دہد باید مہرش را بدہد و اگر زن بخواہد طلاق بگیرد باید مہرش را بہ بخشد لاجرم
درمیان ادانی ناس رسم است کہ اگر بخواہند زنے را طلاق بدہند آنقدر ایذا و اذیتش
میکنند کہ بیچاره بجان آمده مہرش را مے بخشد و رقم آزادیش را میگیرد + اگرچہ از دو ہزار
سال قبل تا بحال ہیچ ملک مثل مملکت ایران عرضۂ تغیرات حوادث نبوده اما شاید ہیچ
ملکے ہم نیست کہ کمتر ازین مملکت تغیر در اوضاع آن شده باشد اقتدار سلاطین و حکام
قدیم حشمت و تجمل دربار عادات و رسوم خلق تقسیم مردم بہ سکان بلاد و ایلیات لشکری و
مردم وحشی کوہستانہا وضع اداره ملکی طریقۂ جنگ و جدل ہمہ کلیہ از قدیم الایام تا حال یکسانست
و بقدریکہ درین ایام میتوان قیاس کرد و احوالِ حال ایران چندان با سکنہ این ملک در عہد

دارا و نوشیروان تفاوت ندارند در عرض ہزار و دویست سال ہیچیک از ملل اسلام بنوعیکہ باید ترقی نکردہ اند تقریباً جمیع سلاطین این مملکت ہمہ متشرع بودندیا اقلاً اگر فی الحقیقہ مقید نبودہ اند ظاہرا کما ہو حقہ مراعات ظواہر احکام شریعت نمودہ اند زیراکہ این امر از لوازم قوام دولت است و لہٰذا ہم از آوان خردسالی شاہزادگان را مے آموزند ملکات حسنہ و صفات جمیلہ را چندان لازم نمیدانند بنابرین ہر یک از پادشاہان ایران ہم از اوایل عہد شباب میتواند بدون منع و زجر مرتکب اقسام ملاہی و مناہی شود استیفاے لذات و استغراق در شہوات را از مخصوصات پادشاہی شمرند و شاید میتوان بیش از ہمہ اسباب بہمین سبب راجع ساخت انقلابات علی الاتصال کہ در سلسلۂ سلاطین این مملکت روے میدہد مرد بزرگے بکوششہاے فوق العادہ بنیان عروج و استعلا و ظہور و استیلاے خانوادہ رامے افگند کسانیکہ بلا فاصلہ بر جاے او مے نشینند اعمال وے را سرمشق خود ساختہ و بسبب لزوم مجاہداتے کہ مقتضی وضع ایشان است اساس دولتے را کہ بحکمت و شجاعت وے برپا شدہ است بسط و قوام میدہند و در اجراے احکام و امضاے اوامر و نواہی برطریق وے سلوک مے نمایند اما شہرت و آوازہ آبا و اجداد سبب خرابیٔ انسال و اعقاب میشود زیراکہ در ذہن شان جاے گرفتہ است کہ بجہت حکمرانی از مادر متولد شدہ اند چنین مے پندارند کہ مقصود از فرمانروائی کامروائی است و چون اسباب لہو و لعب جمع و اطراف ہمہ متملق و خوشامد گو ہست خود را از دست دادہ ہمیشہ متذکر این شعر اند بیت پیش ازان کز تو فلک دادۂ خود بستاند۔ خذ من العیش نصیباً و من العمر نصاب تا اینکہ از کید زمانہ غافل و بعیش زمانہ عادی گشتہ سر در پاے دشمن خارجی یا دوست خانگی خواہند ساخت پادشاہ ایران برخویش ہیچ چیز را لازم نمیداند مگر مراعات ظاہر شرع را۔ رحم و مروت و عدالت را از صفات ملوکانہ میداند نہ از لوازم ہمت ملوک

دچون باطاعت احکام و کمال فرمان پذیری مردم عادت کرده است اگر احیاناً خلاف خواهش
بیند متحمل نتواند شد و بهمین سبب قدر و قیمت خدمتگاران صمیم و خدمات از روی خلوص
عقیدت را نشناسند از تاریخ سلاطین ایران باستثنای بعضے معلوم میشود که همیشه ندمای
خود را از مردمان دنی النسب ردی الحسب اختیار کرده اند کسانیکه حکومت بالغلبه علی الاطلاق
دارند و فقط نام بزرگی بر ایشان از باب جلالت منصب اطلاق میشود دوست نمیدارند که در
اوقات مخصوصه بخود با مردمانیکه یا بحسب نژاد یا بسبب قابلیت و صلاح ذاتی صاحب داعیه
هستند معاشر باشند بلکه راحت و آرام خود را مرکز در دایره بر خلاف این طبقه مے بینند
و شاید که غرور و قهر و غلبه هرگز مستولی نمیشود پیش از وقتیکه خود را مرکز دائره بینند که ایجاد
و افنای آن موقوف بگردش چشم خود است و دیگر از جمله مخصوصات وضع پادشاه ایران
این است که همیشه سالک طریق رحم و مروت نتواند بود اگرچه بالطبع مایل این امر باشد علی الاتصال
فرمان به سیاست و قتل مردم و خود مشاهده این امور کردن باید بمرور ایام موجب قساوت
قلب شود کسانیکه بتربیت شاهزادگان این مملکت معیّن اند گویا ازین جهت بیم دارند که مبادا
مروت طبیعی مداخله با خیالات و امور لازمه آینده کند هم از بدایت ایام صبی ایشان را
بمشاهدهٔ بعضے امور عادت میدهند که از دیدن آن لرزه براندام مردان افتد و این تعلیمات
ایام جوانی چنین مینماید که کلیه علی الاستغراق اثر کرده است زیرا که در تاریخ ایران کمتر
پادشاہے نشان میدهند که فوق معمول اظهار رحم و مروتے کرده باشد بر خلاف بسیار
هستند که بعمل خود ثابت کرده اند که خونریزی و خونخواری یکے از لذائذ نفست و باستیفای این
لذت سبعی نام خود را از دفتر انسانیت محو و خود را از درجه مردمی ساقط ساخته اند بعضے اوقات
سلاطین ایران مجبور اند که در استیلای امرای مقتدر که در اطاعت شان سشبه دارند و

علی الظاهر نمیتوانند بدو آسیبی رسانند متمسک بحیلت شوند و در خفیه مقصود خویش بعمل آرند شاید تدبیر ملکی و حفظ جان خود بر اینگونه اعمال صحه گذارد ولی اینگونه ضرورت مانع تنفر و رافع انزجار طبیعت نمیشود قباحت صورت در هر لباس وحشت انگیز است مگر اینکه چون نقاب خیانت بر چهره کشد بیشتر محرک مواد نفرت و ضجرت است درینوقت است که ظلم آشکار و شرارت ظاهر بالنسبه بخیانت پنهان و خباثت باطن که از لوازم بی غیرتی و نامردی است نام صلاح و فضیلت بیابد آنچه در باب سلاطین ایران مذکور شد شامل جمیع حکام بالغلبه است لاکن از اتفاقات حسنه و الطاف خفیه و جلیّهٔ الٰهیّه که شامل حال بنی نوع انسان است ملکی که این قسم سلاطین داشته باشند کم اند چون ملاحظهٔ احوال ایشان شود عجب نیست که سلاطین این مملکت از حقوق دیگران پروا نکنند و حقی جز حق خود نشناسند و حد ظلم را شورش عام دانند و اقتدار را سرمایهٔ عیش و عشرت پندارند و مادامیکه خلاف قانون موجب مخاطرهٔ نفس و ملک نشود بهر نوع توانند بجلب و جمع اموال پردازند و جز بجهت ازدیاد و اعتبار شخصی خود به هیچ جنگ و صلحی اقدام ننمایند و آبادی مملکت را از انجا که مایهٔ ترقی مصالح شخصیه و سبب آوازه و بلندی نام خود است لازم شمارند شاهزادگان ایران را طبیعت هرگز به تحقیق دانسته نمیشود از آنرو که همیشه بمقتضای وقت حرکت میکنند غالباً آداب معاشرت شان بطور رافت و حسن سلوک است بجهت اینکه مقصود کلی جلب قلوب است برای انجام تدابیر آینده اگرچه وضع این شاهزادگان مقتضی آنست که اگر ریا نکنند بارے رعایت حزم و احتیاط را فرو نگذارند امّا مدّ تملق خوشامدگویان و غرور نسب مخالفت با این ملاحظات کرده چون بحکومتے معیّن میشوند چنان اظهار باس و سطوت مینمایند که گویا فی الحقیقه سلطنت علی الاطلاق دارند وزرا و کارگذاران مملکت همیشه مردمے متعارف و کاردان و خوش صحبت و با حلم و حوصله و دقت نظر اند امّا همین است صفاتیکه در حقیقت سرمایهٔ زندگی ایشانست از بعضے که عمر شان در

مراعات رسوم ظاہر ضایع شده است و تحصیل معاش شان از افسد طرق و شغل شان همیشه نیرنگ بازی یا بجهت محافظت خود یا خرابیٔ دیگران بوده و نمیتوانند بدون خطر حرفی بزنند مگر از در تملّق یا خدعه فریب و گویا خلقت شده اند بجهت اینکه هر جا مکینتے یا بند سر بگذارند و هر کجا اقبالے ببینند پا بر دارند و عمرے بحیل و دغل و کذب بگذارند صلاح نفس و فضایل انسانی توقع نتوان داشت اگرچه شک نیست که بسیارے از وزرائے ایران هستند که نام ایشانرا در تحت این تعریف کلی داخل کردن خلاف انصاف است ولے باز همان کسانیکه بفضیلت و هنر و مزیت ذاتی و صلاح از همگنان قصب السبق مے ربوده اند بعضے اوقات مجبور شده اند که اصول انسانیت را فدائے رسوم جاه و منصب کنند و غیر از وقتیکه اعتماد پادشاه بحدے بوده است که از رقبا و اعادی پروا نداشته اند بحکم ضرورت وضعے حرکت کرده اند که مخالف با حقیقت و صداقتے است که مردم نیک سیرت و بزرگ را شایسته و مستحق اکرام و احترام دارد حکّام ممالک و اضلاع را میتوان گفت که در وضع سلوک غالباً متابعت ملوک وقت کنند لکن قانون حکومت بنوعے است که باید همیشه ایشانرا مایل جور و تعدّی داشته باشد بر حسب اقتضائے وضع گفتار و کردار از وزرا و رجال دولت مردانه تر و کشاده دل تر و لهذا بیشتر شایسته احترام اند از آنروکه صفات جور تعدّی آنقدر باعث دنائت طبع و پستیٔ فطرت نمیشود جمیع اهل ایران ماوامیکه ظواهر و صور اشخاص ملحوظ است ضعف نیکوئی از نوع انسانند بلند قامت نیستند ولے کوتاه بالا و بدترکیب بندرت در ایشان دیده میشود و علی الغالب قوی بنیه و چالاکند رنگ چهرۂ از سبزه گندم گون تا بسفیدی رخسار مردم بلاد شمالیه فرنگستان میرسد اگرچه آن شگفتگی مردم فرنگستان را در عارض ندارند امّا صحت مزاج مایه حظے وافر از خوبصورتی است بملاحظہ ملّتی سرعت ادراک و حسن معاشرت و طرز آداب شان قابل تعریف است حریف صحبت و رفیق

مصاحب اند و در خرج باستثنای بعضے چنان مسرف اند کہ در اخذ حریص عالی طبقات اہالی شہر ہا نوکر خوب نگاہ میدارند و نوکر ہاے ایرانی مادامیکہ انجام خدمت و امتثال امر ملحوظ ہست بہترین خدام اند دروغگوئی دو روئے ایرانیان ضرب المثل ہست و خود اہالیٔ مملکت نیز از این معنی انکار ندارند امّا میگویند این علّت در مردم بسبب طرز حکومت و نتیجہ وضع رعیت ہست شک نیست کہ در ملکے کہ حکام جور و ظلم پیشہ ایشانست لابد رعایا مظلوم بہر طور توانند در حفظ خود میکوشند و چون اتفاق ملی و اقتدار شخصی نیست بالطبع بخدعہ و حیلت گری راجع خواہد شد اینست کہ استعمال اینگونہ دفاع ہمیشہ سبب دنائت طبع شود بلکہ در بعضے مقامات موجب احترامات و تحسین ہست مثل اینکہ مکرّر اتفاق افتادہ ہست کہ کدخدا ے قریہ یا کلان تر شہرے محض بجہت حفظ جان و مال دیگران دروغ گفتہ و در اثبات آن بنوع ثبات ورزیدہ کہ جان و مال خود را عرضۂ تلف و ہدر ساختہ ہمین احسانے بزرگ ہست از ین شخص در حق دیگران و لاجرم سبب احترام مردمے کہ او را حامی و حافظ خود میدانستند بالنسبہ بوے وضع زندگی عموم ناس در ایران بطوریست کہ احتمال دارد کہ بیشتر از وضع حکومت مردم را حیلہ باز و دروغگو میکند زنان و خدمتگاران کہ شوہران و صاحبان شان خود را بر ایشان حاکم و والی علی الاطلاق میدانند لابد باید جمیع معایبے کہ مایہ و منشاء ردأت فطرت و دنائت ہمت ہست داشتہ باشند اوّل تعلیمے کہ اطفال از پدر و مادر مے یابند ورزش و مداومت فریب ہست و این معنی بمرور دہور در خاطر شان استحکام یافتہ بجاے میرسد کہ اگر درباب نیکوئی و صلاحیت صدق و راست گفتاری سخنے بشنوند تصدیق و تحسین میکنند امّا رعایت حزم و احتیاط مانع از ینست کہ بصلاحیتے از ین قبیل خطر انگیز اقدام نمایند قسمہائیکہ بر صدق مدعا میخورند فقط دلیل بر عدم صدق ہست اگر کسے از اہالیٔ ملک خارج در

قول شان شبہ کنند میگویند کہ خاطر جمع باش اگرچہ من ایرانی ہستم امّا دروغ نمیگویم خاصہ ہیچ شک نیست کہ بعضے ہستند کہ شایستہ نیست کہ نام ایشان در تحت تعریف کلّی این طبقہ داخل باشد و بصدق لہجہ و درست کرداری از ہمگنان ممتازند اما از باب اینکہ ہمیشہ کرام ناس قلیل اند عدد شان بقدرے نیست کہ رافع عیب ملّت شود مردم ایران با صدمات زمان و مصائب دوران مکانت خویش بگذارند و در مشکلات فروتنی نکنند باندک چیزے بغضب آیند و چون غضب برایشان مستولی شود اعمال شان مانند کسے است کہ از عواقب امر نیندیشد کسیکہ بوضع حکومت و طریقہ صحبت این مردم آشنا نیست چون مے شنود کہ پست ترین مردم باکابر بلکہ خود پادشاہ نیز دشنام میگوید تعجب خواہد کرد و حال اینکہ حقیقت دارد امّا این قسم صحبتہا راکہ غالب مابین ادانی ناس عمومے دارد اعتنائے نمیشود بلے اتفاق مے افتد کہ بعضے اوقات تعذیرے یا جزئی زدو کوبے میکنند امّا ہرگز مداخلتے کما ینبغی درین باب نیست بسیارے از سکنہ بلاد معتبر تربیتہ شدہ اند و نیز کسانیکہ تربیت ندارند نوع طلاقتے و ذلاقتے در لسان و جرأت و جلادتے در گفتگو دارند کہ غالب در حین صحبت پروائے جاہ و منصب و مال و مکنت کسے راندارند چنانچہ حاجی ابراہیم خان مرحوم کہ درین اواخر وزیر ایران بود حکایت کرد وقتے برادرش بیگلر بیگئے اصفہان بود و قسطے برخلاف معمول بر کسبہ شہر معین کرد شخص سبزی فروشے در وقتیکہ بیگلر بیگی در دیوان نشستہ بود خود را باندرون انداختہ عرض کرد کہ ممکن نیست از عہدۂ این قسط تواند برآید بیگلر بیگی گفت اگر میتوانی بدہ والّا از شہر برو سبزی فروش گفت ادن قسط محال است جائے را ہم نمے دانم کہ بروم حاکم گفت برو بشیراز یا کاشان اگر دلت میخواہد مرد گفت برادرت در یکے ازین شہرہا حاکم است و برادر زادہ ات در دیگرے رفتن اینجاہا چہ فایدہ برائے من خواہد داشت

والی گفت اگر میخواہی برو بطہران و بشاہ عرض کن کہ من ظلم میکنم بیچارہ گفت آنجاہم برادرت حاجی ابراہیم خان وزیر است حاکم بغضب رفتہ گفت پس بجہنم برو و مرا بیش ازین عذاب مدہ دکاندار گفت آنجاہم شاید حاجی مرحوم پدرت تشریف داشتہ باشد حضار مجلس نتوانستند خود را از خندہ ضبط کنند بیگلربیگی نیز با دیگران شریک شدہ سبزی فروش را وعدہ کرد کہ کارش را درست کند ـ ایلیات ایران با سکنہ بلاد این مملکت اختلاف کلی بالطبع دارند امرای قبایل بسیار شدہ است کہ ہم بشجاعت و بہادری و ہم بمروت و جوانمردی اشتہار و امتیاز یافتہ اند بر حسب اقتضای وضع زندگی کہ مخصوص بایشانست از وزرا و اعیان دولت کمتر حیلہ سازی میکنند نمیتوان گفت کہ بکلی ازین عیب عاری ہستند مگر غرور و تمردّے کہ دارند غالباً مانع زمانہ سازی است فخر بہ نسب منضما باینکہ ہم از آوان طفولیت تا دیدہ اند وابستگان خدمتگار و چاکران و ہواخواہان جان نثار دور خود دیدہ اند سبب این شدہ است کہ عادت کردند خود را بیش و دیگران را کم از آنچہ ہستند پندارند چون بغضب مے آیند بطورے است کہ بہیچ وجہ ادارہ پذیر نیستند لکن کم اتفاق مے افتد کہ سخنانیکہ در حین غضب بالنسبة بسایر بزرگان یا بخود پادشاہ نیز میگویند مورث منقصتے شود غالباً معذرت ہر ناہنجارے باینکہ از ایلیات ہستند خواستہ میشود و حتے خود پادشاہ ہم قبول میکند روزے اتفاق افتاد کہ یکے از امرای صحبت از صدر اعظم میداشت خیلے بد گفت یکے از مخصوصان وزیر نیز حضور داشت و چون محرر اوراق از عاقبت آن اندیشہ داشت روز دیگر از وے پرسیدم کہ چہ واقع شد گفت ہیچ چون وزیر را دیدم گفتم ما ایلیاتی ہستیم و بعد خندیدہ بمن گفت کہ تو میدانی کہ این لفظ ایلیات عذر ہمہ ناہموار و ناہنجار یہاست کہ کسے بگوید یا بکند بالجملہ طبیعت امرای ایل و احتشام را میتوان گفت با تغیرات ملکی تغیر پذیر است

وقتیکه مملکت آرام است خیلے شدّت مزاج و درستئ قول وفعل شان کم میشود بعلت اینکه چون درطفولیت غالب بضمانت حرکات پدران در پاے تخت مے مانند و در همانجا تربیت مییابند وچون بسن شباب رسند همیشه باید بملتسم جناب ملتزم رکاب شاهی باشند رفته رفته عادت امراے ملکی واولیاے دولت گیرند وکلیّة خوے و رفتار ایشان پذیرند درباب رعایت اخلاق حمیده و ملاحظه فرایض شرعیه هیچیک ازطبقه اعاظم ملک اعم ازاینکه امراے ایلیات باشند یا اعیان وارکان دولت قابل تعریف زیاد نیستند امّا درباب محسنات اخلاق ازقبیل عفاف وکفاف و پاکدامنی وراست کاری وغیرها حتی ظاهراهم مراعاتے نمیکنند در اجراے فرایض مذهب اگرچه بحسب ظاهر رعایتے مے کنند الّا مکرّر شده است که در صحبت شان معلوم میشود که اعتنائے باصل دین ندارند وبسیار شده است که چون ازین باب سخن درمیان آید بطورے صحبت میدارند که قریب بکفر است۔ بالجمله طباع ایلیات خیلے مختلف است با اہالئ شهرها ایلیات نیز حسنات وقبایح مخصوص بخود دارند مردمے صادق و مهمان دوست ورشید ند لکن بے ادب وسخت مزاج وشدید العمل اند چون ضرورت بدروغ وفریب وحیله ندارند احتیاج باستعمال هم ندارند واین۔ عیوب شان کمتر ازمردم است پر واضح است که بجهت این است که آن اسباب براے ایشان جمع نیست زیرا که بوضوع پیوسته است که هروقت درشهرے سکنی گرفتند یا جزو فاتحین داخل شهرے شده اند درجمیع فواحش ومعائب برجمیع اعاظم واراذل سبقت گرفته اند زنان ایران که درشهرها مے مانند عادتاً مانند کنیزانند درخدمت گذاری وازین جهت بسیارے ازمخصوصات این طبقه را دارند اگرچند زنے صاحب اعتبار باشند رسوخے در کلیه ملّت نخواهد داشت این است فقط چیزیکه ازین طبقه داریم اگر غیرازین باشد خبر صحیح نداریم

اگر بتوان قول عموم وافسانه بعضے از محررین را قبول کرد مکر وحیلهٔ زنان مردان را براه آورده است در باب زنان ایلیات در اوراق سابقه سخن راندیم بالنسبة بزنان شهری نوع آزادی دارند اگرچه در حسن اندام ونزاکت طبع بزنان شهری نمیرسند اما در عفت وعصمة وزحمت خانه داری وسائر صفات لازمه از ایشان بهترند در حقیقت مکرر زنان عالی همت وصاحب غیرت در اینان دیده شده است وسبب همان وضع زندگی وآزادی ایشان است الحاصل کلیه مردم ایران را میتوان گفت که مردمے خوش ترکیب وکارکن وقوی بنیه وزیرک وسریع الادراک وخوش رو وخوش معاشرت اند ومن حیث المجموع میتوان گفت شجاع اند اگرچه اظهار شجاعت شان مانند سایر ملکی که درین حالت بوده اند بیشتر بسته وبوضع امیر لشکر بوده است یا موقوف بطبیعت مطلبے که بجهت آن جنگ میکرده اند قبایح ومعایب شان از محسنات شان بیش است وچون اسباب حکومت بنوعے فراهم است که در هر وقت مجبور اند که یا بحیلتے وسیلت جویند یا شدت عملی نمایند عادی ایشان شده است که همیشه یا تابع اند یا طاغی بسیارے از نقایص بزرگ ایشان را بهمین سبب میتوان راجع ساخت ونشاید که هیچ ملکے نباشد که بدوضعے حکومت بیش از ایران سبب ارتکاب فواحش سکنهٔ آن باشد اگرچه این ملاحظه در نظر از قصور مردم میکاهد الّا امیدے بجهت اصلاح شان نمیگذارد وبعلت اینکه ظاهر است صورت گرفتن این امر فقط در وقتے است که تغیرات کلی روے دهد واوضاع ملکی بتمامه تبدیل یابد وآنچه از تواریخ قدیم وتجربه حال جدید این مملکت معلوم میشود چیزیکه دلالت براین مطلب داشته باشد نیست

واللّٰه اعلم

3 1761 10042386 2